

Валерій Падяк
**НАРИС ІСТОРІЇ
КАРПАТОРУСИНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ**

Нарис історії карпаторусинської літератури

Valerii Padiak

A History of Carpatho-Rusyn Literature

Chair of Ukrainian Studies
University of Toronto
Toronto
2016

Валерій Падяк

**Нарис історії
карпаторусинської літератури**

Кафедра українознавчих студій
Торонтського університету
Торонто
2016

Рецензенти:

Paul Robert Magocsi

Elaine Rusinko

Library and Archives Canada Cataloguing in Publication

Padiak, V. (Valerii), author

A history of Carpatho-Rusyn literature / Valerii Padiak.

ISBN 978-0-7727-5113-3 (paperback)

1. Carpatho-Rusyn literature--History and criticism.

I. Title.

PG3990.5.P34 2016

891.709

C2016-905817-4

Maps by Paul Robert Magocsi

Illustrations by Vasyl' Skakandii

© Governing Council of the University of Toronto

Printed in Ukraine

All rights reserved

ISBN 978-0-7727-5113-3

Зміст

Передмова до другого українського видання	VII
Передмова до першого українського видання	1
Мапи Карпатської Русі та Воєводини	4
До проблеми термінології	6
Літературна критика XIX–початку XXI століть про карпаторусинське письменство	9
Загальні зауваження до теми	25
Карпаторусинська література XVI–XVII століть	36
Література XVIII – першої половини XIX століть	43
Перше національне відродження (друга половина XIX – початок XX століть)	62
Карпаторусинська література часу розпаду Австро-Угорської імперії	104
Карпаторусинська література доби Другого національного відродження (20-30 роки XX століття)	109
Карпаторусинська література доби Другої світової війни	132
Карпаторусинська література США	142
Період заборони русинської національності (1945–1989/1991)	171
Карпаторусинська література в епоху Третього національного відродження (з 1989/1991 року)	178
Портрети видатних карпаторусинських письменників	191
Бібліографія	225
Іменний покажчик	236

Передмова до другого українського видання

Уперше цей нарис історії карпаторусинської літератури українською мовою вийшов з друку в 2010 році в Ужгороді (ПАДЯК 2010). Незабаром, коли у Словаччині гостро постало питання написання перших підручників зі спеціальності «Русинська література та культура», що успішно започаткована в Пряшівському університеті (з 2008 р.), нарис було адаптовано в університетський підручник. Він (у перекладі карпаторусинською) є на сьогодні єдиним базовим посібником із вивчення історії карпаторусинської літератури (ПАДЯК 2012).

Навчальний план Інституту русинської мови та культури Пряшівського університету з вивчення карпаторусинської літератури між тим складається з півтора десятка лекційних та семінарських курсів, наприклад «Давня карпаторусинська література», «Карпаторусинська література другої половини XIX – початку XX століть», «Карпаторусинська література міжвоєнного часу», «Карпаторусинська література другої половини XX – початку XXI століть», «Сучасна карпаторусинська література», «Історія русинської драматургії та театру» тощо. Це передбачає підготовку в найближчій перспективі кількох, більш об'ємних, підручників із літератури, і ця робота вже ведеться. Наприклад, вийшов з друку університетський підручник з історії драматургії на Підкарпатській Русі (ПАДЯК 2015), підготовлено до друку підручник «Історія карпаторусинського театру» тощо.

Разом із тим двохсотсторінковий україномовний «Нарис» добре зарекомендував себе на книжковому ринку. Для сучасного українського читача ця загальна праця є, мабуть, єдиним джерелом ознайомлення з літературою народу, що представлений на етнічній мапі сучасної держави України. Він у стислій формі дає читачу уявлення про літературне життя карпаторусинів впродовж

багатьох віків. На сьогодні тираж книжки практично розійшовся. З огляду на це доцільним стало його перевидання. До нового видання ми внесли деякі доповнення та уточнення, а також додали новий розділ – про карпаторусинську літературу США.

Безумовно, формат короткого нарису не дозволяє детально та всеохоплююче висвітлити всі головні проблеми розвитку художньої літератури Карпатської Русі та детально зупинитися на творчих характеристиках найбільш яскравих її представників, подати поглиблений ідейно-тематичний аналіз окремих творів, які є важливими з точки зору розуміння головних тенденцій карпаторусинської літератури тощо. І цю особливість нарису підмітили також рецензенти, наголошуючи на «конспективному характері» деяких розділів (ГРИК).

Разом із тим треба визнати, що такий (конспективний) формат дослідження був детермінований кількома обставинами. Перед тим як наважитись на велике за обсягом, панорамне дослідження, літературознавцю-першопрохідцю з проблем культури карпатських русинів слід вирішити щонайменше дві кардинальні проблеми. По-перше, це – відсутність тягlosti, чи перервана спадкоємність. По-друге, знайти відповідь на питання, який зміст ми вкладаємо у поняття «карпаторусинська література»? Що це: сума регіональних літературних рухів чи єдиний літературний процес? Їх рішення дасть відповідь на питання, що, власне, є об'єктом дослідження та якою має бути структура майбутнього видання.

Нарешті, ще одна проблема – мова творів. Літературна традиція карпатських русинів, у силу багатьох історичних обставин (як-от: традиція схоластичного віршування, теорія двох стилів, русофільство, українофільство) у минулому виказувала ознаки багатомовності, і лише у часи народництва (з 1870-х років) значна частина творчої інтелігенції зробила вибір на користь літературної мови, створеної на основі народної говірки. Нині літературна мова русинів цілком вписується у поняття стандарту на основі народної говірки, хоча цих стандартів є декілька – для кожного регіону свій. В одних регіонах (державих) цей стандарт літературної

мови кодифікований, а в Україні – ні. Отже, належить з'ясувати: що за мовною ознакою можемо віднести до літературної традиції карпатських русинів, а що маємо винести за рамки цього процесу? І це також предмет дискусій. Хоча, якщо подивитись через призму історичних обставин, мова, скоріше за все, хоча є важливим та навіть головним, але, однак, не єдиним критерієм належності того чи іншого твору до літературної спадщини карпатських русинів.

Проблема мови характерна для багатьох народів. Наприклад, Тарас Шевченко послуговувався, крім рідної, російською мовою, а Іван Франко писав німецькою, Олександр Пушкін творчий шлях розпочинав з французькомовної поезії. Єврейська література знає багато прикладів, коли твори були написані, крім рідної, також польською (Бруно Шульц, Станіслав Ежи Лец), німецькою (Йозеф Рот, Макс Брод), українською (Іван Кулик, Григорій Кернер, Леонід Первомайський) чи російською (Ісаак Бабель, Шолом-Алейхем) мовами. Не кажучи вже про латину чи церковнослов'янську мову, які лягли в основу давньої літератури багатьох чи то романських, чи слов'янських народів, у тому числі карпатських русинів.

Отже, мова – важливий, але не єдиний критерій національної ідентифікації художньої літератури. Більш доречним буде відносити до «своєї» літератури твори, що написані з точки зору творця, який осмислює себе частиною карпаторусинського світу (та його мови), поділяє з народом його історичні цінності, бачить себе часткою його традицій та культури, намагається через твори осмислити буття краян та їх історичний досвід, змалювати їх життя, турбується за майбутнє свого етносу та вручає свою творчість цьому народові.

Досліджуючи літературу карпатських русинів, дослідник стикається з фактом перерваної спадкоємності у літературознавстві. З часу заборони тоталітарними режимами національності «русин» (1944) і аж до часів Відродження (1989/1991) не з'явилося жодної загальної праці з карпаторусинської літератури. Остання така синтеза (без означення автора) з'явилася в Ужгороді у 1942 році

(ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ 1942). Також у США у цей же час о. Йосиф Гануля (1873–1962) видав для діаспори коротку історію русинської літератури англійською мовою (ГАНУЛЯ 1941), а в Ужгороді Георгій Геровський видав книжкового формату нарис історії «угро-русской» літератури (ГЕРОВСЬКИЙ) як своєрідну розгорнуту рецензію на монографію В. Бирчака (БИРЧАК 1937). Упродовж наступних семидесяти років загальних літературознавчих праць вже більше не було написано, як не було (за винятком Югославії) й самого літературного життя, зруйнованого тоталітарним Радянським Союзом та радянською Україною, а також їх сателітами у Польщі, Чехословаччині, Угорщині і Румунії, де національність «русин» була під забороною. Це при тому, що у попередні епохи, починаючи від 1888 року, загальні історії літератури видавались регулярно. Щільність видань може продемонструвати перелік досліджень за роками видання:

1888 рік (ФЕЄРЧАК 1888)
1892–1896 роки (ФЕНЦИК)
1893 рік (САБОВ 1893)
1915 рік (АРИСТОВ)
1921 рік (БИРЧАК 1921)
1925 рік (САБОВ 1925)
1929 рік (ФЕДОР 1929)
1930 рік (ГАРТЛ 1930)
1932 рік (НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1932)
1937 рік (КУРИЛЛО)
1937 рік (БИРЧАК 1937)
1941 рік (ГАНУЛЯ 1941)
1942 рік (ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ 1942)
1943 рік (ГЕРОВСЬКИЙ)
1943 рік (ЛЕЛЕКАЧ–ГРИГА).

В умовах сучасного Відродження при написанні загальної історії літератури досліднику не було на що опертися, або, у кращому випадку, доводилося (з певною долею скептицизму!) опрацювати твори дослідників, «озброєних марксистсько-ленінською

методологією», що дозволяла оцінювати літературу карпатських русинів виключно як складову частину українського літературного життя (БАЧА; МИШАНИЧ 1964; МИКИТАСЬ 1971). Отже, доводилося по фрагментах відновлювати еволюцію карпаторусинської літератури, а прогалина у 70 років, на які припадає період інспірованої владою українізації населення, призводила до постійної конфронтації з висновками як радянської (анексія чи возз'єднання?), так й української (русини чи закарпатські українці?) історіографії. Короткий нарис став якраз тим пробним проектом, своєрідною схемою, яку потрібно випробувати на міцність і яку з часом можна буде доповнювати, корегувати, вточнювати.

Ще одне важливе питання – це рівень інтегрованості карпаторусинських регіонів. Перша половина ХХ століття стала для карпатських русинів епохою глобальних втрат. Крах Австро-Угорської імперії по Першій світовій війні спричинив утворення на її теренах нових «національних» держав. Карпатські русини згідно з рішенням Сен-Жерменської мирної конференції (1919) також отримали право на власну державність, хоча це право поширювалося лише на частину її земель – південні схили Карпат – територію розселення підкарпатських русинів. Підкарпатська Русь тоді (1919) на правах автономії увійшла до новоутвореної Чехословаччини. Ці державотворчі процеси зупинила сталінська анексія у 1944 році. З того часу й до нині русини є бездержавним народом, а міждержавні кордони, що їх узаконили держави-переможниці по Першій, згодом по Другій світових війнах, стали руйнівними для соціуму, що опинився на суміжних територіях у складі Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Сербії, Хорватії та мав численну діаспору у США.

З початком Відродження літературознавцям у першу чергу належало визначити головні тенденції національного та літературно-естетичного руху русинів у кожній з цих держав. Іншими словами – йдеться за доцентрові чи відцентрові тенденції? Чи треба сприймати сучасну літературну творчість русинів як суму літератур ізольованих регіонів або ж маємо право говорити про єдиний

літературний процес, представлений у багатьох регіонах? А відтак, чи маємо право вживати на означення цього єдиного багатовекторного літературного процесу термін «*карпаторусинська література*» або ж, досліджуючи окремі русинські літератури як ізольовані історико-культурні феномени, маємо послуговуватися рядом означень: «*підкарпаторусинська література*» (для України), «*лемківська література*» (для Польщі), «*русинська література Пряшівщини*» (для Словаччини). Нарешті, як оцінювати літературу воєводинських русинів, які (єдині з русинів!) упродовж останнього століття не зазнали дискримінаційних заборон за національною чи релігійною ознакою і чия література, що бере початок від Гавриїла Костельника (1886–1948) та представлена вже більш як сотнею письменників, досягла високого ідейно-естетичного (іншими словами – європейського) рівня? Її також досліджувати як частину єдиного літературного процесу чи, в силу певних історичних обставин, тримаючи у полі зору, все ж виділити в окрему дослідницьку нішу?

Учорашня ізольованість русинських регіонів вбачається головною причиною того, що й сьогодні історики літератури намагаються досліджувати культурне життя свого регіону окремо від інших, ігноруючи міжрусинські національні та літературно-культурні зв'язки. Так, останнім часом з'явилося кілька регіональних синтез. Наприклад, у Сербії вийшла історія воєводинської русинської літератури (ТАМАШ 1997), а у Польщі – монографія, присвячена лемківській літературі другої половини XIX – початку XX століть (ДУЦЬ-ФАЙФЕР 2001).

Та ж сама ситуація простежується й при складанні літературних хрестоматій чи антологій – здебільшого спрацьовує регіональний вимір, хоча й тут є певні зміни. Новий підхід продемонструвала літературознавець з Воєводини Наталія Дудаш, яка за участі співавторів із різних регіонів уклала поетичну хрестоматію, що репрезентує карпаторусинську літературу як єдине ціле – і в минулому, і в сучасності (ДУДАШ). Нині цю традицію продовжили у Будапешті, де вийшла антологія поезії та прози у двох книжках

під загальною назвою «Русинський ренесанс» (ЛЯВИНЕЦЬ 2008; ЛЯВИНЕЦЬ 2015), а також у США, де вийшла антологія сучасної карпаторусинської літератури в англомовному перекладі та в оригіналі (РУСИНКО 2011).

Короткий нарис дає відповідь на багато запитань, про які йшлося вище, але не на всі. Разом із тим, він є чи не першою літературознавчою спробою з часу Відродження визначити інтеграційні процеси у сучасній літературі карпатських русинів. Нині можна спостерігати поступове зростання доцентрових тенденцій; динаміка тут забезпечена загальнонаціональною русинською ідеєю. Важливими стали також інші чинники, як-от: утворення Європейського Союзу та ліквідація в його межах міждержавних кордонів, а також стрімке поширення нових інтернет-технологій, перехід із паперових на електронні носії інформації тощо. Нарешті, звернення до спільної духовної та культурної спадщини, суттєве збільшення міжрегіональних культурних програм, створення спільних історико-культурних, конфесійних, літературних, мовних, медійних проєктів, наукових редакцій, експертних рад тощо, спрямованість на загальний стандарт літературної мови/мов, бажання створити уніфіковану систему освіти – усе це та багато інших фактів свідчать про внутрішню потребу карпаторусинського соціуму формувати єдину спільність. Саме ця особливість сучасного розвитку всіх без виключення регіонів Карпатської Русі є основою (та гарантією!) формування єдиного літературного простору. А це значить, що такий феномен як «карпаторусинська література» має шанс на існування.

Карпаторусинська література, що у минулому сприяла збереженню цього східнослов'янського етносу, стримувала асиміляційні процеси, чітко окреслила його національні орієнтири, у сучасності виявляє здатність до відновлення єдиного історичного, мовного, конфесійного, культурного та літературного простору. Короткий «Нарис історії карпаторусинської літератури» у цьому сенсі є її візитною карткою, що вручається україномовному читачу – в Україні та Канаді.

Передмова до першого українського видання

Цей нарис історії карпаторусинської літератури є розділом більш об'ємного дослідження, яке незабаром має з'явитися у перекладі німецькою мовою в Німеччині. Справа в тому, що свого часу завідувач кафедри слов'янської філології Тартуського університету (Естонія) проф. Олександр Дуліченко та завідувач кафедри славістики Трірського університету (Німеччина) проф. Герхард Рессель виступили ініціаторами з написання об'ємного огляду, який би познайомив зацікавленого німецькомовного читача (передусім – науковців) з історією, мовою, літературою та культурою карпатських русинів. До участі у проєкті були також запрошені відомі у науковому світі авторитети: зав. кафедри україністики Торонтського університету (Канада) проф. Павло Роберт Магочій, зав. відділення русиністики (русинської мови та літератури) Новосадського університету (Сербія) проф. Юліан Тамаш, професор цього ж відділення Юліан Рамач та автор цих рядків.

Дещо пізніше, у зв'язку із заснуванням у Словаччині при Пряшівському університеті Інституту русинської мови та культури (директор ІРМК ПУ – доц., доктор наук Анна Плішкова) та в контексті підготовки спеціалістів у цьому учбовому закладі, виникла ідея трансформувати дослідження з історії карпаторусинської літератури у навчальний посібник для студентів, конче потрібний з огляду на те, що новостворений ІРМК ПУ відчуває дефіцит підручників та навчальних посібників. Посібник «Нарис історії карпаторусинської літератури XVI–XXI століть», але вже русинською мовою, готується до видання.

Було б упущенням не скористатись можливістю і не запропонувати нарис історії карпаторусинської літератури україномовному читачеві. Тим паче, що в рамках політичної трансформації

Центральної Європи та розбудови новоутворених держав цілком логічним стало офіційне визнання владами цих держав русинської національності та розбудова під опікою держави сітки громадських та культурних інституцій, націлених на розвиток русинської самосвідомості, мови, культури та традицій карпаторусинського народу. В контексті Центральної Європи виключно Українська держава, стримувана ризиками втрати територіальної цілісності, все ще не наважується приєднатись до демократичного поступу новоутворених європейських держав та визнати 850-тисячну русинську громаду, яка проживає на своїх історичних територіях у Закарпатській області. Визнати русинську національність без того, аби навздогін розтлумачувати своє бачення русинів як окремої етнографічної групи українського народу, а, з другого боку, запускати механізм асиміляції (українізації) цього етносу з метою повної втрати ним своєї національної свідомості.

Книга виходить напередодні двох сумних ювілеїв, які негативно позначились на русинсько-українських взаємовідносинах у сучасну добу. Перший з них – 20-річчя з часу проведення (1 грудня 1991 р.) в рамках загальноукраїнського референдуму про незалежність України й загальнозакарпатського референдуму про автономію краю в складі України. Тоді, в умовах демократичного піднесення в епоху перебудови, 90% учасників референдуму в Закарпатській області (найвищий показник в державі!) висловились за вихід України зі складу СРСР та утворення незалежної України, а 78% проголосували за особливий статус – автономію (= самоврядування) Закарпаття у складі Української держави. Результати народного волевиявлення не потребують додаткового «схвалення» з боку будь-якої інституції влади, тому ігнорування результатів референдуму – це пряме порушення прав населення Закарпаття, 70% якого за етнічною ознакою є підкарпатськими русинами.

Другий сумний ювілей – 15-річчя з часу дії (1996 р.) секретного державного документу під назвою «План заходів щодо розв'язання проблем українців-русинів», який передбачає механізм прискореної асиміляції русинів в Україні, у т.ч. звинувачення

активістів у т.з. «політичному русинстві», залякування громадськості тощо.

Попри це Закарпатська обласна рада 7 березня 2007 р. проголосувала за визнання національності «русин»; в краї діють, завдячуючи русинським громадським організаціям, русинські (недільні) школи, в яких на уроках діти вивчають материнську мову, літературу та історію свого народу (ПАДЯК 2008). Щороку в краї виходять десятки книжок про русинів та книжки русинською мовою, чільне місце серед них посідають твори сучасної підкарпато-русинської літератури.

Нарешті, це видання надасть українському читачеві додаткову інформацію про свого історичного сусіда – близького, але й маловідомого, який із симпатією відноситься до України та українського народу, але, попри це, твердо відстоює своє право залишатися й надалі реальністю в Центральній Європі, навзаєм збагачуючи своїми культурними надбаннями європейські культури, додаючи до європейської поліетнічної палітри свої фарби. Іншими словами – відстоює право бути русином!

Маємо тут нагоду звернути увагу читача й на інші сучасні джерела українською мовою, в яких подається виважена інформація про історію та культуру карпатських русинів. Це перш за все майже 900-сторінкова «Енциклопедія історії та культури карпатських русинів» (МАґОЧІЙ / ПОП), а також популярне видання «На-род нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів» (МАґОЧІЙ 2006).

Ужгород, 2010

До проблеми термінології

Карпатська Русь – батьківщина всіх карпатських русинів, де б вони не проживали. Карпатські русини – аборигени Східних Карпат. Вони заселяють території як південних, так і північних схилів гір. З часу Середньовіччя домінуючі у Центральній Європі держави визнали лінію вздовж Карпатського водороздільного хребта природним міждержавним кордоном, на північ від якого сформувалося Польське королівство, а на південь – Угорське. Без огляду на державну приналежність (польську чи угорську) місцеве східнослов'янське населення продовжувало утримувати свою етнічну самоназву – русини (латиною – Ruthenus), хоча більш важливою спільною ознакою аж до середини XIX століття залишалась конфесійна приналежність. Карпатські русини прийняли християнство східного обряду у 863 році, ймовірно, безпосередньо від місіонерів Візантійської імперії святих Кирила та Мефодія.

У кордонах підавстрійської (з 1772 р.) Польщі русинське населення на північних схилах Карпат стало ідентифікувати себе (з другої половини XIX ст.) вточнюючим етнонімом – «лемки», тобто в регіоні одночасно існували три самоназви: русини, русини-лемки, лемки.

В Угорському королівстві на південних схилах Карпат (тобто «під Карпатами») – від Татранських гір і до Марамороша – русинське населення ідентифікувало себе *підкарпатськими русинами*, чи руснаками.

З часу національних рухів середини XIX ст. «руська» патріотична інтелігенція під впливом ідей гуртка «Руська трійця» у дусі всеслов'янської вільної федерації стала вживати назву «Русь» як неофіційну узагальнюючу назву свого регіону. З часом на означення «своїх» національних територій інтелігенція стала

вживати регіональні неофіційні (втім вони набули значного поширення) назви «*лемківська Русь*» та «*підкарпатська Русь*» (фактично, прикметник писався з малої букви).

Згідно із Сен-Жерменським договором 1919 року карпатські русини отримали право утворити на південних схилах Карпат свою «національну» державу – *Підкарпатську Русь*, яка на правах автономії тоді ж увійшла до складу Чехословаччини. Втім, частина заселених русинами «підкарпатських» територій залишилася в адміністративних кордонах Словаччини, отримавши неофіційну назву Пряшівська Русь, а лемківські території опинились у складі Польщі. Від того часу формуються вже не два, а три історичні краї – *Підкарпатська Русь*, її західна частина – *Пряшівська Русь* (обидві у складі тодішньої Чехословаччини) та *Лемківська Русь* (у складі тодішньої Польщі). Із середини ХХ століття більш поширеними стали стягнуті форми історичних назв країв – *Підкарпаття* (нині це – Закарпатська область України), *Пряшівщина* (нині у складі Словаччини) та *Лемківщина* (нині у складі Польщі). Незначні громади підкарпатських русинів, що живуть на своїх історичних землях, після Першої світової війни опинилися в межах Угорщини та Румунії.

Також міграційні процеси всередині Австрійської держави позначилися на формуванні (з 1740-х рр.) підкарпатської діаспори у Воєводині (нині у складі Сербії та Хорватії), а еміграція за океан сприяла формуванню підкарпатської та лемківської діаспор у США (з середини ХІХ ст.).

Карпатські русини впродовж століть творили свою оригінальну карпаторусинську культуру та літературу. Не залежно від того, в якому з історичних країв був створений той чи інший твір мистецтва, ці культурні та літературні надбання є спільною культурною та національною спадщиною карпаторусинського народу.

Літературна критика XIX — початку XXI століть про карпаторусинське письменство

Перші спроби аналізу літературного руху карпатських русинів були здійснені у 60-х роках XIX століття. Юрій Ігнатков (1840–1885) на сторінках редактованої ним ужгородської газети «Свѣтъ» у 1867 році (№№ 14-15, 17) опублікував дослідження «Обозрѣніе исторіи русской словесности». При цьому значна частина праці була присвячена саме російській літературі, а вже у контексті загальноросійського літературного процесу автор приділив також увагу діяльності карпаторусинських («угорско-русских») літераторів. Ю. Ігнатков, хоча й фрагментарно, аналізує творчий доробок Андрія Балудянського, Андрія Поповича, Івана Раковського та Олександра Духновича, про якого тут згадується, що він написав «всюду спѣваемый» гімн «Я русинъ былъ, есмь и буду».

Такий підхід до вивчення місцевого літпроцесу був пов'язаний із загальною концепцією місцевих русофілів – сприймати російську літературну спадщину як материнську та створювати власну літературу на основі російської мови. Один з апологетів цього руху, Петро Феєрчак, у 1868 році надіслав у листі до одного впливового російського діяча уривок зі своєї статті, де з цього приводу писав: «Таким образом, замѣтно было и у нас некоѣ духовноѣ броженіе после 48-ыхъ событій, только трудно было начало. Намъ ясно было, что мы не в состояніи сотворить литературу, а должны перенять уже готовую. (Підкресл. – В.П.) Но наше положеніе было неотраднѣ: недостаток и в духовныхъ, и в материальныхъ пособияхъ, а поддержки ниоткуда. Галицію волновала хохломанія, а из Россіи видеть книгу было дѣло неслыханное, а к этому окружали нас со всѣхъ сторонъ враждебные элементы» (ФЕЄРЧАК 1868).

У рамках цієї концепції – русинської літератури як галузки російської культури – написані подальші літературознавчі розвідки,

авторами яких були Іван Сільвай, П. Феєрчак, Євген Фенцик, Анатолій Кралицький, Федір Арістов, Євген Недзельський, Юліан Яворський тощо. Так, І. Сільвай відомий як автор статті «Положеніє Угорских Русскихъ подъ управленіємъ Стефана Панковича, епископа Мукачевскаго», опублікованої у першому томі пєтербурзького видання «Славянскій сборникъ» (1875). П. Феєрчак в Одесі в еміграції видав книгу «Очеркъ литературнаго движенія Угорскихъ Русскихъ» (1888). Найбільш помітним явищем того-часного літературного життя став багатоплановий нарис історії русинської літератури Є. Фенцика («Очеркъ угро-русской письменности»), який протягом тривалого часу (1892–1896) друкувався з продовженням в ужгородському часописі «Листокъ».

У наступну історичну епоху – уже в ХХ столітті – цю традицію перейняли російські дослідники, зокрема автор об'ємного дослідження «Карпато-руссіє писатели» (т. 1, 1916) Ф. Арістов, автор книги «Очеркъ карпаторусской литературы» (1932) політичний емігрант Є. Недзельський та автор дослідження «Значеніє и мѣсто Закарпатъ въ общей схемѣ русской письменности» (1929) галицький русофіл Ю. Яворський.

Місцеве літературознавство у другій половині ХІХ століття, окрім своєї, звертало увагу й на інші європейські літератури. З цього приводу відомі публікації, присвячені якійсь одній з національних літератур, чи й дослідження, які охоплювали загальноєвропейський літературний контекст. Відомо, що А. Кралицький написав та надіслав до Росії нарис «О мадыарской литературе» (1874); на жаль, рукопис загубився. Також ґрунтовний «Очеркъ мадыарской литературы» в ужгородській газеті «Новый Свѣтъ» за 1872 рік (№№ 33-36) опублікував літератор, який підписався криптонімом «П. Ф.»; ймовірно, це П. Феєрчак (ПАДЯК 2006/1, с. 122, 154).

Значну увагу цій проблематиці приділяв ужгородський журнал «Листокъ». У 1892 році тут з'явився без підпису автора нарис «Очеркъ словацкой литературы» (№№ 1-4), а у 1900–1901 рр. з номера в номер друкувався огляд Є. Фенцика «О славянскихъ

языкахъ и литературахъ». Ще раніше Є. Фенцик в ужгородській газеті «Свѣтъ» опублікував дослідження «Краткая история русскаго языка и словесности» (1869, № 40-46, 48-50). У своїх дослідженнях з теми слов'янських літератур, зокрема російської, Є. Фенцик сперся на докладну працю німецької дослідниці, відомої в літературі під псевдонімом «Talvj», – «Geschichte der russischen Sprache und Literatur» (ТАЛВЬ).

Безумовно, літературний процес під Карпатами тією чи іншою мірою знайшов своє відображення у дослідженнях інших вчених XIX – початку XX століть, які торкались цієї теми, якот: Ізмаїл Срезневський (у 1842 році), Михайло Драгоманов (у 1875 р.), Яків Головацький (у 1878 р.), Олександр Пипін та Володимир Спасович (у 1880 р.), Володимир Гнатюк (у 1899 р.), Іларіон Свенціцький (у 1906 р.), Дмитро Дорошенко (у 1914 р.), Дмитро Вергун (у 1925 р.) та інші.

Кінець XIX – початок XX століть позначився зростаючим інтересом до культури карпатських русинів з боку українських науковців. Інспірований М. Драгомановим, він бере початок із праць І. Франка, який приділив увагу раннім рукописам «карпаторуської» літератури, публікуючи оригінальні тексти та супроводжуючи знахідки детальними коментарями. Цій темі він присвятив декілька праць: «Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв.», «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», «Студії на полі карпаторусинського письменства XVII–XVIII вв.» тощо (ФРАНКО).

Погляд українських дослідників на русинську літературу як галузку української найбільш відчутно проявився у працях галицького політичного емігранта на Підкарпатті Володимира Бирчака (Бірчака), який підготував огляд літературного розвитку підкарпатських русинів під назвою «Літературні стремління Подкарпатської Руси» (1921), а у 1937 році його суттєво доопрацював, зосередивши увагу на зв'язках Підкарпаття з Галичиною на тлі загальноукраїнського літературного розвою (БИРЧАК 1937).

Безумовно, русофільська орієнтація, як і українофільська, були взаємовиключними ідеологічними настановами. Не

випадково, наприклад, точка зору В. Бирчака була піддана жорсткій критиці з боку Георгія Геровського, який присвятив аналізу монографії свого опонента окреме дослідження, відкидаючи претензії українофілів аналізувати русинську літературу в українському контексті, зокрема в галицькому: «Весьма сомнительным является и стремление представить всегдашнюю какую-то зависимость умственного развития южного Прикарпатья от Галичины, без чего, в изображении В. Бирчака, якобы ничего не совершалось» (ГЕРОВСКИЙ, с. 5).

З часу мовних дискусій на сторінках ужгородської газети «Новый Свѣтъ» (1871–1872) та спроб тоді ж заснувати першу ужгородську політичну газету (ПАДЯК 2006 /1, с. 26-27) сформувався ідейні настанови творення писемного стандарту карпаторусинської мови на основі рідних говірок. Ідейні пошуки інтелігенції відбивали загальну тенденцію демократизації у суспільстві та долучення до надбань цивілізації широких верств русинського населення, яке не знало ні російської мови, ні так званого «язичія» та вимагало іншого мовного стандарту – карпаторусинської мови – який ще належало сформувати, максимально наближаючи його до розмовної мови народу («бесіди»).

У контексті тих дискусій у середовищі інтелігенції викристалізувалася концепція окремішності як мови, так і літератури карпаторусинського народу, яка поступово стала домінуючою в працях Євменія Сабова, Гіядора Стрипського, Олександра Бонкало, Антонія Годинки, Івана Муранія тощо. Є. Сабов у своїй відомій «Христоматії...» (САБОВ 1893) акцентував увагу на особливому історичному розвитку карпатських русинів та, як прояв цього розвитку, демонстрував твори «угро-русской» літератури. І цей факт спонукав І. Франка у 1894 році на сторінках видання «Житє і слово» (т. 1, кн. 2) заявити, що укладена Є. Сабовим книга не дає жодного поняття про цілість української мови та літератури, а дає зрозуміти, «що Угорська Русь, то щось осібне від Галичини і України». Наступні русинські дослідники у нових історичних реаліях (коли вже утвердилася концепція окремішності української

літератури від загальноросійської – «общерусской»), також відмежовували карпаторусинську літературу – як від першої, так і від другої, задекларувавши таким чином «третью руську письменность» (СТРИПСЬКИЙ).

Міжвоєнний період був позначений намаганнями як російської, так і української емігрантських груп у Чехословаччині, які перенесли сюди свою «вічну суперечку», переконати русинів у хибності творення ними свого літературного стандарту та письменства на ньому. З одного боку, русинську інтелігенцію знову відтягували в абстрагований простір «русскості», вириваючи з конкретного історичного контексту Центральної Європи (до цього – з контексту угорської державності). З іншого, українські емігранти, наслідуючи українську радянську комуністичну ідеологію (СКРИПНИК), наголошували на українській етнічній приналежності східних слов'ян (русинів), незалежно від того, ким вони себе визначали у національному плані. Хибною була й теза українофілів про те, що місцева література, беручи за основу живу розмовну мову русинів, урешті-решт увіллється в річище української літератури.

Обидва емігрантські рухи послаблювали карпаторусинський напрям. І лише в умовах політичних трансформацій в Європі (з 1938 року), коли карпаторусинство на Підкарпатті звільнилося від їхньої опіки, воно досягло протягом короткого історичного проміжку значущих результатів. Особливо це можна було спостерігати на прикладі розквіту карпаторусинської літератури та діяльності наукової інституції «Подкарпатское общество наук» (ПОН), яка виконувала функції академії наук (ПАДЯК 2000; КАПРАЛЬ).

Власне, суттєві здобутки в галузі літератури та театрального мистецтва у 1938–1944 рр. підтвердили висновки теоретиків щодо русинів, які «своєю культурою, мовою, світосприйманням так чи інакше відрізняються від своїх найближчих етнічних родичів-українців» (БОНКАЛО, с. 10), та щодо літератури карпатських русинів, яка еволюціонує окремо від літератур інших сусідніх східнослов'янських народів.

Без цих здобутків дарма було б чекати відродження карпато-русинської літератури у сучасну добу – на порозі третього тисячоліття! І це після півстоліття заборон на русинську національність, політики етноциду та навіть заборони у науковому середовищі торкатися теми історії та культури карпатських русинів.

Російське літературознавство, кероване марксистсько-ленінською ідеологією та теорією інтернаціоналізму, у післявоєнні роки (хоча б з часу хрущовської відлиги!) ніяк не проявляло зацікавленості русинською проблематикою. Перед українським літературознавством постала проблема приєднання русинської літератури до української. Всупереч ідеологічним гаслам про «навічне об'єднання всіх українських земель», після приєднання Підкарпатської Русі до УРСР українське академічне літературознавство стійко ігнорувало чужу «попівську» літературу, демонструючи відверті факти небажання інкорпорувати її у контекст української літератури. Для прикладу достатньо проаналізувати всі три академічні київські видання «Історії української літератури» – два двотомні (1955, 1987) та восьмитомне (1968), щоб переконатись у цьому. Українське академічне літературознавство не бажало розмивати канони української літератури чужою за духом, незрозумілою за ментальними рисами її носіїв, чітко не детермінованою за класовими ознаками, малозрозумілою за мовою, відверто «попівською» за соціальним статусом її авторів літературою карпатських русинів. Тому виключно «для декору» (одним-двома реченнями) у вищеназваних академічних виданнях були представлені кілька місцевих письменників (один-два), без суттєвого аналізу їх творчого доробку. Подібний інформативний вакуум зустрічаємо також в енциклопедичних українських виданнях та двотомному виданні «Історія українсько-російських літературних зв'язків» (Київ, 1987). У межах академічного українського літературознавства склалась упереджена думка про другорядність творчості будителів, як такої, що не має ніякої естетичної цінності, поєднана з «консерватизмом, клерикалізмом та «москвофільськими» мовно-культурницькими настановами» (ІУЛ 1987, т. 1, с. 260).

Периферійному українознавству (в Закарпатській області) з часу хрущовської відлиги було дозволено досліджувати цей пласт культурної спадщини, але виключно через призму теорії класового протистояння, національно-визвольної боротьби проти чужоземних гнобителів та торжества історичної справедливості возз'єднання всіх українських земель в єдину Українську радянську державу. Гострій критиці було піддане т.зв. «буржуазне» та українське «націоналістичне» літературознавство.

З цих ідеологічних позицій написані десятки досліджень, здебільшого вченими, які не були етнічними русинами та опинились у Закарпатській області після 1945 року, чи їх послідовниками з числа місцевих науковців. Це праці таких фахівців як Василь Микитась, Павло Лісовий, Микола Воскресенський, Петро Лінтур, Іван Коломієць, І. Борисов, Федір Науменко, Іван Кирячок, Тетяна Чумак, Юрій Балега, Олекса Мишанич, Василь Поп, Дмитро Федака тощо.

У сучасну добу українознавство негативно зреагувало на факт відродження карпаторусинської культури. Паразитуючи на цій темі, воно створило міф про загрозу українській державності з боку т.зв. «політичного русинства» та продовжує декларувати міф про незворотність та завершеність процесів «формування української моделі культури і літератури Закарпаття», які відбувались «у затяжній і гострій полеміці з ворогами українства». Головний висновок сучасного українознавства конкретизовано у тезі, яку на хвилі відродження русинського етносу висловив один з апологетів сучасного антирусинства (виходець із Закарпаття) завідувач відділу Інституту літератури ім. Т. Шевченка Національної академії наук України, перший віце-президент Міжнародної асоціації українців проф. Олекса Мишанич: «Очевидна антиукраїнська спрямованість нинішнього «карпаторусинства», яке реанімує старі й непопулярні ідеї, спрямовуючи їх проти культурного й національного відродження українського народу, його змагань за свою державність» (МИШАНИЧ 1996, с. 67).

З другого боку, літературна спадщина карпаторусинського народу піддається деструктивній критиці з позицій українського

вульгарно-націоналістичного літературознавства. Один із її типових виразників на Закарпатті Ю. Балега у стилі сумлінного антиісторизму «доводив», що творчість Довговича, Духновича, Сільвая, Павловича, Кралицького, Фенцика... (ряд можна було б продовжити!) взагалі слід викинути з контексту загальноукраїнського літературного процесу, тому що... 1) «літератори минулого століття негативно вплинули на розвиток нової української літератури та української мови»; 2) «москвофільство... довело до суцільної мадяризації закарпатської інтелігенції»; 3) ця література – не «естетичне явище»; 4) «вони свідомо боролися проти всього українського, гальмували розвиток національної свідомості закарпатоукраїнського населення краю, української культури і літератури» (БАЛЕГА).

На фоні негативних характеристик периферійне українознавство за півстоліття не спромоглося надати сучасному читачу безпосередньо тексти карпаторусинської літератури минулих століть. У виданні чи то колективних збірників, чи то хрестоматій ніхто не проявляв зацікавленості. Єдиний збірник творів письменників «дорадянського Закарпаття» під назвою «На Верховині» (1984) був укладений О. Мишаничем та подає твори не в оригіналі, а (з ідеологічних міркувань) у суттєво українізованому вигляді. У сучасну добу хоча й можна спостерігати пожвавлення інтересу з боку держави до творів минулих епох, але при цьому зберігається традиція українізації цих текстів.

У працях україністів ЧССР також задекларована загальна теза щодо українського контексту літератури «русинів-українців» Пряшівського регіону. Разом із тим, дослідники Пряшівщини не відкидали ці пласти духовної спадщини, спромоглися на системне та комплексне вивчення літературного процесу під Карпатами. Особлива заслуга у цьому належить Олені Рудловчак, яка глибоко дослідила творчість О. Духновича та видала кілька хрестоматій карпаторусинської літератури XVI–XX століть (ЗАКРИВИДОРОГА). Також літературний процес «русинів-українців» постійно перебував у полі зору таких дослідників як Михайло Мольнар,

Іван Мацинський, Андрій Шлепецький, Йосиф Шелепець, Михайло Роман, Юрій Бача, Федір Ковач, Йолана Голенда, Микола Мушинка, Любиця Бабота тощо.

Особливо цінним є дослідження Л. Баботи «Закарпатоукраїнська проза другої половини XIX століття» (1994). Це ґрунтовне наукове дослідження увібрало в себе багатий фактологічний матеріал, подекуди містить маловідомі та невідомі навіть фахівцям факти, широко спирається на результати копіткої праці літературознавців-попередників та є першою серйозною спробою цілісного аналізу окремого пласту русинської літератури.

* * *

Процеси демократизації в Центральній Європі сприяють відродженню карпатських русинів, які знову повертаються на етнічну мапу Європи. У сучасну добу відбувається також становлення карпаторусинської культури та, зокрема, літератури, яка спирається на здобутки попередніх епох. У рамках відносно молодого наукової дисципліни – русиністики – літературознавці намагаються окреслити ці шляхи та передбачити тенденції розвитку. Однією з перших розвідок із цієї проблематики в сучасну добу стала англomовна монографія історика Гарвардського університету (США) (нині професор Торонтського університету, Канада) Павла Роберта Марочія «The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948» (1978), переклад якої українською мовою було здійснено у 1994 році (МАГОЧІЙ 1994). Окрім чималої кількості загальної інформації вона містить окремий розділ – «Розвиток літератури і культури». Значення цієї монографії у контексті третього національного Відродження карпатських русинів важко переоцінити. Крім того, вона подає чимало відомостей, які в той час було заборонено згадувати на всьому радянському просторі.

У 1970-х роках російське слов'янознавство звернуло увагу на функціонування русинської мови («русски язык») у межах Югославії. Йдеться про розвідки науковця Олександра Дуліченка, який опублікував як у Москві, так й у Новому Саді низку статей

з теми русинської літературної мови в Югославії, тим самим викликавши інтерес до русинської проблематики взагалі. Їй понині ця тема залишається провідною в науковій діяльності вченого, який є професором Тартуського університету в Естонії (РОМАНЧИК). Особливо важливою публікацією О. Дуліченка стала унікальна книга «Письменность и литературные языки Карпатской Руси (XV–XX вв.)», яка продовжує традицію виданої свого часу «Христоматії...» Є. Сабова (САБОВ 1983) та націлює на комплексний підхід до вивчення як мовних стандартів, так і літературного процесу карпаторусинів, які в межах своїх етнічних територій нині проживають у кількох державах (ДУЛІЧЕНКО).

Треба визнати, що в русиністиці ще бракує комплексних узагальнюючих праць, які б охоплювали літературний процес у цілому, осмислюючи різні плани, виявляючи загальні тенденції розвитку та ідейні настанови, оцінюючи літературний рух як єдине ціле, а не суму регіональних літератур – на Лемківщині, Підкарпатті та в Угорщині, у Словаччині й, ізольовано, у Сербії та Хорватії.

Відхід від традиціоналістського висвітлення літпроцесу демонструє дослідниця зі США Елейн Русинко. У 2003 році літературознавець видала англomовну книгу «Розширення кордонів: література та ідентичність на Підкарпатській Русі» (РУСИНКО 2003), в якій аналізує конкретно-історичний контекст творчості русинських письменників. Через призму цих знань можна багато чого пояснити у розвитку творчої особистості, яка несе на собі вантаж ідентичності свого етносу. Піднімаючись до осмислення своєї етнічної ідентичності, вбираючи в себе досвід попередніх поколінь, письменник формує ідею подальшого розвитку свого народу, яка підтримується культурним середовищем. Саме такою постає в концепції Е. Русинко є народний будитель і поет О. Духнович. Фокусуючи увагу на різних епохах (будительство, постбудительство, сучасність), дослідниця прагне визначити характерні тенденції подальшого розвитку літератури русинів, щоразу перевіряючи на прикладі конкретного літературного факту правомірність своєї концепції.

Більш характерним та зумовленим історичними обставинами напрямом осмислення русинського літпроцесу є традиційне регіональне літературознавство та критика. Так, у Польщі особливу увагу цим процесам приділяє дослідниця з Кракова Олена Дуць-Файфер, яка видала польською мовою унікальну працю з історії лемківської русинської літератури другої половини XIX – початку XX століть (ДУЦЬ-ФАЙФЕР 2001) та уклала антологію літератури лемків другої половини XX століття (ДУЦЬ-ФАЙФЕР 2002). Ще раніше у США було видруковано книгу лемківського священика та історика Іоана Полянського «История Лемковины» (1969), яка з-поміж іншого подає короткі творчі портрети тринадцяти лемківських письменників, серед них Володимира Хиляка, Клавдії Алексович, Модеста Гумецького, Володимира Щавинського, Дмитра Вислоцького, у тому числі відносить до лемківського кола Олександра Духновича, Олександра Павловича, Адольфа Добрянського, Юлія Ставровського-Попрадова (ЛЕМКИН). За подібною схемою півстоліття по тому Петро Трохановський уклав серію творчих портретів під назвою «Пантеон Зеленой Лемковины» (2008). До пантеону визначних діячів потрапили люди різних епох та сфер діяльності, які жили у IX–XX століттях; чільне місце тут посідають літератори: Павел Русин, Штефан Криницький, Володимир Хиляк, Клавдія Алексович, Микола Малиняк, Ваньо Гунянка (Д. Вислоцький), Іван Русенко, Михал Нестерак, Михал Волошинович тощо. П. Трохановський також уклав збірку творів поета І. Русенка «Выбране» (2010). Популяризації лемкорусинського художнього слова у Польщі активно сприяє видання щорічника «Лемківській календар» (далі – «Лемківській річник»), щоквартальника «Загорода», двомісячника «Бесіда» тощо.

У Словаччині дослідник із Братислави Василь Хома видав дві книги, присвячені русинській літературі – «Розвиток русинської поезії в Словаччині від 20-х до 90-х років XX століття» (2000) та «Обродження русинів» (2005). У контексті нашого дослідження особливу цінність становить друга книга, оскільки віддзеркалює сучасні процеси устремління регіональної русинської літератури.

А. Плішкова) виступила як укладач двох антологій сучасної русинської поезії у Словаччині – «Муза спід Карпат» (1996) та «Тернєва ружа» (2002), додавши до них короткі літературознавчі огляди. Анна Кузмякова уклала антологію карпаторусинської поезії та прози XIX – XX століть «Материне слово гріх забувати» (2004). Серед літераторів тут представлені автори, які репрезентують три русинські регіони – у Словаччині, Польщі та в Україні. З серією творчих портретів письменників попередніх епох, а також наших сучасників виступили Марія Мальцовська, Олександр Зозуляк, Штефан Сухий, Юрій Панько. Останній також видав ретроспективне дослідження «Князь Лаборець в художній літературі» (2008), додавши й прозові, драматичні та поетичні твори із XIX–XX століть – як в авторській редакції, так і відповідно до норм сучасної літературної мови русинів. Франтішек Данцак є популяризатором творчості письменника, романіста Емілія Кубека та впродовж останніх років сприяв виданню кількох книг його творів, у т. ч. «Єдна стріча» (2007, співукладач М. Мальцовська), «Выбер з творбы. 2» (2010). Розвиток сучасного русинського літературного процесу у Словаччині важко уявити без участі періодичної преси. А це – журнал-двомісячник «Русин», щотижнева газета «Народны новинкы» (з її літературними додатками «Поздравління русинів на ... рік» та «Русалка») та щорічник «Русинський народный календарь». Багаторічним редактором усіх трьох видань є Олександр Зозуляк. Знову ж, ще один щорічник – «Русинський літературний альманах» із 2003 року видає Спілка русинських письменників Словаччини (укладач В. Хома, далі – Ю. Панько, О. Зозуляк, К. Копорова). Значного успіху досягнув єдиний у світі професійний русинський театр – Театр ім. Олександра Духновича в Пряшеві. Своєю діяльністю він пропагує не лише живе слово свого народу, але й досягнення світової літератури у русинських перекладах.

В Угорщині русиністика зосереджена на сході держави із центром у м. Ніредьгаза, де при місцевому університеті до 2014 р. діяла кафедра русинської та української філології. У сучасну добу

вивчення історії та культури карпаторусинів започатковане видатним славістом Іштваном Удварі (1950–2005), серед праць якого є дослідження з історії писемності та літератури карпатських русинів XVIII–XIX століть, зокрема аналіз духовної спадщини єпископа Андрія Бачинського, Мануїла Ольшавського, Іоана Брадача, Іоана Кутки, але й рецензії на твори сучасної русинської літератури, видані як в Угорщині (Габріел Гаттінгер-Клебашко), так і у Сербії (Дюра Латяк), або ж на хрестоматію карпаторусинської літератури XIX століття, видану О. Рудловчак у Словаччині (УДВАРІ). Літературний процес доби Другої світової війни – у полі зору дослідника М. Капраля, який видає серію «Русинський дайджест. 1939–1944»; другий том цього видання (2008) уміщує оповідання двох десятків підкарпатських прозаїків, таких як Федір Потушняк, Олександр Маркуш, Іван Мураній, Юрій Станинець, Марія Кабалюк, Василь Фенич, Петро Миговк, Андрій Ворон, чії твори написані по-русинськи та з'явилися на сторінках тогочасної преси. Раніше М. Капраль дослідив діяльність «Подкарпатского общества наук» (ПОН), яке суттєво вплинуло на розвиток карпаторусинської літератури воєнної доби (КАПРАЛЬ), а також спільно з Андрашом Золтаном уклав збірку поезій Емілія Балецького «Литературное наследие», написаних у 1930–1940-ві рр.

Також треба згадати про видання Вседержавного русинського меншинового самоврядування в Угорщині, яке діє у Будапешті. Окрім щорічних «Русинських альманахів» (виходять з 2001 року), які дублюють кращі публікації журналу-щомісячника «Русинський світ», ВРМС започаткувало літературну антологію «Русинський ренесанс». Вийшли два томи (2008, 2015 за редакцією Маріанни Лявинець), в якому вміщено твори карпаторусинської поезії та прози другої половини XX століття; представлені автори походять з різних карпаторусинських регіонів – із сучасних Польщі, Словаччини, України, Румунії, Угорщини, а також з Сербії, Хорватії, Чехії, Канади та США.

У Воеводині (нині у складі Сербії та Хорватії) русинська громада, незважаючи на свою нечисленність, домоглася значних успіхів культурного розвитку. Літературне життя упродовж зна-

чного історичного періоду (від 1919 року і до наших днів) повнокровно пульсує, завдяки двом факторам: а) швидкій кодифікації Гавриїлом Костельником літературної мови (1923) та б) визнанню русинської національної меншини в колишній Югославії, а нині – в сучасних Сербії та Хорватії. Кілька десятків творчих імен, що представлені в різноманітних виданнях, свідчать про ідейну спадкоємність воєводинської літератури та появу в ній нових імен. Впродовж понад століття, починаючи від першої збірки воєводинської поезії «З мойого валала» (1904) Г. Костельника, художня література суттєво впливала на формування національної свідомості воєводинських русинів. Літературний процес у різні роки був представлений книгами вибраних творів Сілвестра Саламона, Яші Бакова, Гавриїла Надя, Миколи М. Кочіша, Штефана Чакана, Євгенія М. Кочіша, Влада Костелніка, Юліана Колесара, Мірона Будінські, Мірона Холошняня, Штефана Гудака, Ангели Прокоп, Миколи Скубана, Меланії Павловіч, Мірослава Стрібера, Любки Фалц (Сегеді-Фалц), Дюри Папгаргаї та інших. Новітні часи пов'язані з творчістю Юліана Тамаша, Ірини Гарді-Ковачевіч, Любомира Сопко, Агнети Бучко Папгаргаї, Агнетки Костелник Балатинац, Наталії Канюх, Марії Яким, Юліана Надя, Михала Рамача, Наталії Дудаш, Владіміра Бесерміні, Владіміра Гарянські, Звоніміра Няраді, Миколи Шанти, Славка Вінаї, Славка Романа Рондо, Дюри Гарді, Асі Папуги, Вані Дудаш тощо.

Починаючи від першої колективної збірки «Руско-українски алманах бачванско-сримских писателъох» (1936), літпроцес простежується у подальших подібних виданнях-антологіях, таких як «Одгук з ровніни» (1961), «Антологія поезії бачванско-сримских руских писателъох» (1963), «Антологія дзецинскей поезії бачванско-сримских руских писателъох» (1964), «Антологія рускей поезії» (1984), «Крижни драги. Антологія малей прози Руснацох и Українцох Югославії» (1990), «Ошлєпени соловей: антологія рускей поезії» (2005), «Дзеци з урбаного гумна: Антологія літератури генерації 1990–2010» (2010). Укладачами цих видань були: Дюра Варга, Владо Костелнік, Євгеній М. Кочіш,

Міхал Ковач, Дюра Лятак, Дюра Папгаргаї, Микола М. Кочіш, Янко Рац, Микола Скубан, Штефан Гудак, Юліан Тамаш. Свого часу подією став вихід у світ антології «Русински / руски писні» (1997), укладеної Н. Дудаш, де місцева література, зокрема поезія, була представлена не ізольовано, а у контексті загальнорусинської (карпаторусинської) поезії XIX–XX століть.

Театральне життя воєводинських русинів, яке бере свій початок у 1920-х роках та пов'язане із заснуванням Петром Різнічем у 1933 році у Вербасі театру «Руска драма», у сучасності репрезентують як аматорські колективи, так і професійний театр «Руски народни Театр “Дядя”» (ПАТЯК 1995; ПАТЯК 2008). Вивченню літературного процесу чимало сприяє видавнича діяльність та періодична преса. У Новому Саді функціонує видавництво «Руске слово», виходить журнал «Шветлосц», газета «Руске слово».

Загальний доробок русинської («руской») літератури Воєводини опрацьовано в об'ємній (тисячосторінковій) бібліографії «Библиография книжкох, календарох, часописох и новиных на руским языке» (т. 1, 2006), укладеній Марією Чурчіч (ЧУРЧІЧ), яка охоплює період з 1920 до 1980 року. Нарешті, вивчення літпроцесу Воєводини, від витоків до сучасності, вінчає багатопланове дослідження Юліана Тамаша «История русской литературы» (1997), яке концентрує увагу на творчості 88-ми місцевих поетів, письменників та драматургів (ТАМАШ).

Натомість на Підкарпатській Русі у радянські часи (з 1946 року – Закарпатська область України) діяла заборона на національність «русин». Останні двадцять років, уже у складі незалежної Української держави, також ігнорується визнання за русинською громадою її національних прав. Жодних прагнень заохочувати культурне життя русинів у Закарпатській області держава не виказує: з бюджету держави (області) не фінансуються культурницькі акції, не видаються книги русинських авторів, не задовольняються потреби русинської громади мати свою школу, пресу, радіо, телебачення, університет тощо. Не слід очікувати в цих умовах значних літературних досягнень. Попри це відбувається

становлення підкарпаторусинської літератури (ІЛЬЧЕНКО; ІЛЬЧЕНКО – ПАДЯК; ПАДЯК 2003; ПАДЯК 2006/2).

Окрім авторських збірок поезії та прози, вийшло з друку кілька антологій сучасної літератури. Так, Михайло Град уклав незначного об'єму книгу «Русинські писателі Закарпаття» (2007), а Іван Петровцій – «Антологію днишньої русинської літератури» (2009). Обидві – далекі від усталених норм укладання антологій, не містять бодай якихось аналітичних розвідок щодо літпроцесу. Збірку, в якій представлено твори п'яти русинських літераторів-лауреатів, опубліковано під назвою «Лауреаты 'Русской премии'» (2010); її уклали Володимир Бедзір та Олександр Гегальчій. Літературна критика представлена книгою літературних нарисів Василя Сочки-Боржавина «Будителі подкарпатських русинов» (1995), книгою есеїв Володимира Фединишинця «Крайові літературні здвиги» (2000) та публікаціями Валерія Падяка, короткими передмовами до поетичних збірок письменників-початківців, написаними В. Фединишинцем, Михайлом Алмашієм тощо.

Пропонована увазі читача книга «Нарис історії карпаторусинської літератури» є намаганням хоча б частково заповнити цю прогалину в підкарпаторусинському літературознавстві. Одночасно – це намагання оцінити здобутки карпаторусинської літератури загалом, визначити головні тенденції розвитку та передбачити подальші перспективи.

Загальні зауваження до теми

Власне карпаторусинська література – явище неоднорідне, полірегіональне, багатомовне, що впродовж віків зазнало впливу різноманітних відцентрових факторів – територіальних, політичних, соціальних, ідеологічних та ін. Навіть еволюційна схема, властива становленню деяких слов'янських літератур, а саме: «рідна прामова і церковнослов'янська література → рідна літературна мова і література рідною мовою», у Карпатському регіоні під впливом сформованих геополітичних умов не спрацювала і на різних його державно-адміністративних територіях виявляла себе по-різному. У зв'язку з цим потрібно говорити про відособлений розвиток літературного процесу в кожному окремому карпаторусинському регіоні – і в Підкарпатській Русі (раніше – у складі Угорського королівства, нині – у складі України і Словаччини), і в Лемківському регіоні (Польща), і на анклавних територіях у Воєводині (раніше – Угорське королівство, нині – в складі Сербії та Хорватії), і в діаспорі (США, Канада).

Та навіть за такої роз'єднаності, що зумовлена входженням окремих карпаторусинських територій до різних суміжних політико-державних утворень, упродовж століть усі русинські регіони декларували інтеграційні ідеї, виявляли політичну і духовну єдність. Ці інтеграційні процеси були спрощені з кінця XVIII століття – у зв'язку з приєднанням території Галичини після першого поділу Польщі (1772) до Габсбурзької імперії. Для русинів це означало, що з того часу (і аж до кінця Першої світової війни у 1918 році) всі історичні регіони карпатських русинів, у тому числі й Воєводину, перебували у межах однієї держави – Австрійської імперії Габсбургів, далі – Австро-Угорщини. Саме на цей період припадає зародження і становлення карпаторусинської літератури в сучасному її розумінні, тобто творів світської літератури – на противагу тому, що було створено в минулих століттях у рамках духовної поезії та інших зразків духовної літератури – учительських євангелій, повчань, тлумачень, житійної літератури, перекладної

літератури епохи Середньовіччя – повістей «Олександрія», «Варлам та Йосааф», «Лицар та смерть» і т.д.

Безумовно, виключно спільними кордонами інтеграційні процеси пояснити неможливо – необхідно враховувати також інші умови збереженої спільності – єдність церкви, а в подальшому – також спільність освітніх процесів. Справді, з прийняттям Унії (Берестейської – у 1596 році та Ужгородської – у 1646 році) русинський світ отримав греко-католицьку церкву і в межах цієї, достатньо організованої і прихильної до просвітництва церкви (у складі Перемишльської та Мукачівської єпархій) із часом отримав доступ до джерел європейської освіти. Значно пізніше, вже за часів імператриці Марії Терезії, у 1777 році, була організована також Крижевацька греко-католицька єпархія для духовних потреб русинського населення, що переселялося на необжиті території Воєводи. Таким чином, усі карпаторусинські території були залучені до процесу реформування церкви та прийняття Унії. При цьому важливо пам'ятати, що під церковною юрисдикцією тогочасної Мукачівської єпархії знаходилося значно більше територій, ніж у межах сучасної однойменної єпархії. Вона охоплювала території, населені русинами, в сучасних Словаччині та Україні, на півночі Румунії та в північно-східній частині Угорщини.

Також багато що пояснюється і тим, що в межах греко-католицької церкви існував лише один чернечий орден – Чин святого Василя Великого (ЧСВВ). Відтак, уся духовна карпаторусинська інтелігенція була об'єднана статутом ЧСВВ та спільними ідеями Василіанського ордену. А якщо зважити на те, що русинська інтелігенція, схильна до літературної діяльності, за рідкісним винятком, належала до одного соціального прошарку – греко-католицьких священиків або ченців ЧСВВ, то стає зрозумілим, наскільки важливу роль в інтеграційних процесах, що пробуджували ідею єдності карпаторусинського світу, відігравала церква. З іншого боку, це пояснює, як і яким чином літературний розвиток окремих карпаторусинських регіонів ставав надбанням усього русинського світу.

Із часу автономізації русинської греко-католицької церкви в Угорському королівстві, тобто з часу її виходу з підпорядкування римо-католицькій єпархії в Егері (а ця процедура була започаткована єпископом Мукачівської єпархії Іоаном Брадачем і юридично успішно завершена його послідовником – єпископом Андрієм Бачинським у 1771 році) склалися сприятливі умови для популяризації ідей Просвітництва загалом і розвитку літературної діяльності зокрема.

Слід зазначити, що ще до цього Габсбурги спорадично заохочували поширення просвіти в середовищі греко-католицької інтелігенції. Так, за єпископа Мукачівської єпархії грека Йосифа Декамеліса (нар. 1641 – єпископ з 1690 – 1706) було закуплено кириличний шрифт для друкарні, яка знаходилася у словацькому місті Трнава, де обслуговувала потреби єдиного в Угорському королівстві університетського центру. Саме в цій друкарні (вперше в Угорському королівстві) були видрукувані перші книги для карпатських русинів. Це дві книги самого Йосифа Декамеліса, перекладені на прохання єпископа з його латинського оригіналу на «славенську» мову галицьким греко-католицьким священиком Іоаном Корницьким (ймовірно, галицьким русином-лемком): у 1698 році вийшов із друку підручник «Катехизисъ для наоуки оутрорускимъ людемъ зложенній», а в 1699 році – «Букваръ языка славенська писаній чтенія оучитися хотящимъ въ полезное руковоженіе» (МАГОЧИЙ / СТРУМІНСЬКИЙ 1977, с. 304). Уже найближчим часом у цій самій друкарні була видана книга єпископа Георгія Геннадія Бізанція «Краткое Припадковъ Моралныхъ, или Нравныхъ Собраніе Духовнымъ Особамъ потребное» (1727). Втім, успіхи у справі книгодрукування за майже століття з часу прийняття Унії були дуже незначними.

У сфері освіти також аж до другої половини XVIII століття не було помітних успіхів. Починаючи з 1704 року, русинська молодь із різних регіонів могла здобувати освіту в єзуїтській семінарії св. Адальберта в Трнаві. Це стало можливим завдяки стипендіальному фонду Янія, пейчського каноніка, який заповів семінарії свої

статки. Відтак було виділено кілька місць для навчання русинської молоді. За словами відомого дослідника Антонія Годинки, за період з 1722 до 1760 року в цьому закладі здобули освіту 25 кліриків із Мукачівської єпархії. Серед випускників цього навчального закладу знаходимо імена майбутніх відомих карпаторусинських діячів: єпископів Георгія Геннадія Бізанція, Михайла Мануїла Ольшавського, Гавриїла Георгія Блажовського, Іоана Брадача, Андрія Бачинського та ін.

До прийняття Унії карпаторусинська Церква східного візантійського обряду століттями зберігала духовну єдність із Візантійською імперією. Після підкорення Константинополя у 1204 році хрестоносцями і його розграбування у 1453 році турками (що призвело до падіння Візантійської імперії) східнохристиянські центри в Карпатах втратили можливість опиратися на цей духовний стрижень східної церкви, як і можливість отримувати духовну та політичну допомогу, втратили надважливий інструмент геополітичного впливу в Європі і, в першу чергу – впливу на Угорське королівство, що також перебувало під впливом Константинополя і прийняло східний обряд із Візантії. Деякий час таким духовним центром для карпатських русинів залишалися суміжні південно-східні території, де в період другої половини XIV–XV століть сформувалося сильне Молдавське князівство, яке розширило свою владу до Карпат. З іншого боку, на кінець XIII століття припадає завершення процесу формування Угорського королівства і поширення його влади на землі, заселені русинами. Аналогічні процеси відбувалися і на північ від Карпат, де Польське королівство у 1386 році підкорило собі території Галичини. Відрізана від своїх духовних центрів, затиснута у відрогах Карпатських гір, карпаторусинська церква східного обряду продовжувала існувати автономно, зазнаючи утисків з боку католицької церкви. З часом, особливо після смерті останнього представника королівської династії Арпадовичів (1301), східна церква потрапила в залежність від угорської та польської католицьких церков. Навіть священнослужителі були на правах кріпаків, працюючи на поміщика.

«Геродот русинської історіографії» Іоаникій Базилевич (1742–1821) на основі великої кількості досліджених документів XVII століття стверджував, що карпаторусинське духовництво погодилося прийняти Унію, вважаючи, що результатом цього політичного і церковного акту стане зрівняння в правах католицької та греко-католицької церков. Однак цього не сталося. З часу прийняття Ужгородської унії пройшло півстоліття, перш ніж імператор Леопольд (на прохання єпископа Декамеліса) у 1692 році видав декрет, що надавав римо-католицьким та греко-католицьким священикам рівні права. Цим самим декретом було відмовлено у рівних правах тим русинським священикам, які не прийняли Унію (тобто перебували у схизмі), або, як про це йдеться в декреті, «перебували у гнилому стані грецької єресі».

Та навіть декрет імператора Леопольда не змінив існуючого порядку домінування римо-католицької церкви. Річ у тому, що згідно з традицією, що склалася в католицькій церкві, на одній церковно-адміністративній території не могло бути двох католицьких єпископів. Тому, приміром, Мукачівський єпископ автоматично прирівнювався за статусом до вікарія – заступника Егерського єпископа і перебував у залежному від нього становищі.

Ще більш гнітючим було становище звичайних священнослужителів. Все це призвело до того, що, обурені недотриманням Апостольською столицею умов Унії, посиленою латинізацією церкви та своїм послабленим статусом, а також скрутним матеріальним становищем, священики почали підбурювати населення повернутися в лоно старої грецької церкви. Цей рух досяг критичних масштабів. Антигабсбурзькі настрої у середовищі русинів також стали однією з причин масової підтримки карпаторусинським населенням угорської знаті в її виступах проти Австрії, які на початок XVIII століття вилилися в одне з наймасовіших національно-визвольних повстань під керівництвом Ференца II Ракоці (1703–1711).

У першій половині XVIII століття над Австрійською імперією Габсбургів, на сході країни, нависла загроза церковного

сепаратизму та стихійного переорієнтування на російське православ'я. Поляризація церковного і політичного життя за віссю «православ'я – унія» пояснювалася частково також існуванням автономної території Трансильванії, яка аж до 1735 року підпорядковувала собі регіон Марамороша і де католицька церква була настільки слабкою, що ніяким чином не впливала на політичне і церковне життя регіону, а провідна церква – протестантська – у цій частині Угорського королівства була досить лояльною щодо православного русинського та румунського населення. Ця обставина формувала Мараморош, за влучним зауваженням історика Євгена Перфецького, як православний П'ємонт для тогочасної Угорської Русі, тобто тієї частини території карпатських русинів, яка входила до складу Угорського королівства. Саме в Марамороші сходилося все пригноблене «неприєднане» до Риму духовництво та миряни; тут функціонували православні монастирі, причому аж до 1788 року, коли вони були остаточно ліквідовані імператором Йосифом II під час монастирської реформи (секуляризації), про що було складено відповідний акт.

Австрійська влада упродовж століття з часу прийняття Унії не забезпечувала потреби карпаторусинів у кириличній церковній і навчальній літературі. Слабкість реформ, що проводилися в книгодрукуванні, й мізерна кількість друкованої літератури призвели до того, що карпаторусинський ринок у XVII–XVIII століттях продовжував залишатися вигідним ринком збуту книжкової продукції для російських та інших торговців. Така література потрапляла у Карпатський регіон як із православних видавничих центрів Москви і Києва, так і з видавничих центрів ченців-василіан, які утримували друкарні у Почасві, Львові й при монастирі села Унів. Тут також була відома кирилична книжкова продукція із Венеції. За свідченням ченця Мукачівського монастиря і літератора о. Анатолія Кралицького (1835–1894), який систематизував зібрання рукописів і друкованої продукції в монастирській бібліотеці, майже всі книги, які потрапляли в Угорську Русь, були видрукувані в друкарнях Львова, Унева, Москви, Києва і Почасва.

За свідченням підкарпатського бібліографа Миколи Лелекача (1907–1975), майже вся книжкова продукція з Росії потрапляла у Карпатський регіон у період з 1711 до 1770 року. При цьому одночасно з розпорядженням імператриці Марії Терезії від 1754 року про дозвіл завозити книги для потреб греко-католицької церкви з території Польщі існувало розпорядження канцелярії Пожоньської королівської ради від 1757 року, яке категорично забороняло ввозити церковну літературу з Москви. Ігноруючи заборони, місцеві священики продовжували купувати від купців або самостійно ввозити «схизматичну» книжкову продукцію. І лише в 1770 році австрійська влада домоглася повної заборони ввозити на свою територію книги з Росії як «схизматичні»; митниці на кордонах держави були зобов'язані конфісковувати всю таку продукцію (ПАДЯК 2006/3).

Задля недопущення розростання «схизми» на карпаторусинських територіях Віденський двір повинен був провести низку важливих політичних реформ. Ґрунтовне реформування економічної, політичної, соціальної, церковно-адміністративної та культурної сфер почалося лише в 40-х роках XVIII століття і було пов'язане з діяльністю імператриці Марії Терезії. Зійшовши на престол у 1740 році, некоронована імператриця почала запроваджувати реформи в дусі просвітницького абсолютизму. Реформи, хоча й повільно, поступово охопили всі соціальні прошарки карпаторусинської громади. Ієрархи Мукачівської греко-католицької єпархії неодноразово наголошували, що «схизматичний» рух прямо пов'язаний зі зниженням статусом греко-католицького духовництва і прискороною латинізацією церкви. Імператриця Марія Терезія погодилася з їхньою вимогою вивести греко-католицьку церкву з підпорядкування католицькій. Це відбулося в 1771 році, коли найбільша єпархія на територіях карпатських русинів – Мукачівська – отримала церковну незалежність від римо-католицької Егерської єпархії, що стало важливою передумовою подальшого реформування церкви.

У цьому контексті важлива роль відводилася освіті священиків. У Мукачеві у 1744 році була відкрита богословська школа для

дітей греко-католицьких священиків. У державі згідно з декретом «Ratio Educationis» (1777) була запроваджена система загальної початкової освіти. Існувала система середньої освіти (гімназії та академії), яка готувала молодь до навчання у вищих навчальних закладах.

Вищу освіту забезпечувала Трнавська єзуїтська семінарія св. Адальберта, яка проіснувала до 1773 року. Крім Трнавської єзуїтської семінарії, де русинам було надано чотири навчальні місця, майбутні священики отримали доступ до інших освітніх центрів. Так, декілька місць було виділено в єзуїтській папській Грецькій колегії св. Афанасія у Римі. (Свого часу в колегії навчався видатний український письменник Феофан Прокопович (1677–1736), який готував себе до місіонерської діяльності серед православних на користь унії з Римом). Як нам вдалося з'ясувати, про-ректор цього навчального закладу, якийсь Афонасій Царбовські, в обов'язки якого входило навчання «русинів», звернувся у 1746 році до керівництва Мукачівської єпархії з проханням направити у Рим студентів-теологів із цієї єпархії. У листі одного зі студентів цієї колегії, Григорія Майора, повідомляється, що у Римі є можливість навчати одночасно чотирьох кліриків із Мукачівської єпархії.

Також у 1774 році за активної підтримки імператриці Марії Терезії при Віденському університеті була відкрита центральна семінарія «Барбареум» для греко-католиків Австрійської імперії. Таким чином, у «Барбареум» приїжджала молодь з усіх територій, населених русинами. Із 46 місць у центральній семінарії 11 відводилося для семінаристів із Мукачівської єпархії, 6 – із Перемишльської (в т.ч. із Лемковини), 6 – із Крижевацької (в т.ч. із Воєводини). Незважаючи на те, що через десять років «Барбареум» перестав існувати, його функції аж до 1848 року виконував віденський «Штадтконвікт», а згодом – Центральна греко-католицька семінарія при Віденському університеті, в якій русинська молодь навчалася до 1873 року (далі – у Будапешті).

Реформи в дусі просвітницького абсолютизму, які проводилися імператрицею Марією Терезією (вона правила у 1740–1780

роках) та її співправителем – сином Йосифом II (співправитель з 1765 року, правитель у 1780–1790 роках), виявилися дуже плідними. Впроваджувані майже півстоліття, вони були настільки радикальними і послідовними, що це дозволило охарактеризувати їх як «революцію згори».

Отримавши контроль над карпаторусинськими територіями у 1711 році, впродовж століття завдяки реформам Габсбурги досягли вагомих результатів, що в кінці XVIII століття позначилися на бурхливому розвитку освіти, науки і культури, літературної творчості, зокрема. А в народній пам'яті імена імператриці Марії Терезії та Йосифа II почали асоціюватися з образами народних заступників. До наших днів зберігається образ Марії Терезії як заступниці знедолених і справедливої правительки.

Інтелектуальний і культурний рівень русинської інтелігенції, завдяки виниклій можливості отримувати освіту в європейських університетах і знайомитися з досягненнями європейської культури, дозволив їй домогтися високого статусу в суспільстві, а окремі представники русинського світу у XVIII столітті досягли надзвичайних успіхів. Безумовно, ця праця не передбачає детального ознайомлення з життям і діяльністю видатних карпаторусинів кінця XVIII – початку XIX століть. Проте навіть побіжна згадка про їхні досягнення в науці та освіті має надважливе значення для розуміння і характеристики епохи, в якій вони сформувалися. Усіх їх без будь-якого перебільшення можемо назвати «дітьми» терезіансько-йосифінських реформ. Серед них на виняткову увагу заслуговують:

Андрій Бачинський (1732–1809) – єпископ, видатний просвітитель карпаторусинського народу, реформатор Мукачівської єпархії;

Іоан Пастелій (1741–1799) – священик і культурний діяч, автор низки праць з історії карпатських русинів;

Петро Лодій (1764–1829) – філософ, професор Львівського і Ягеллонського (Краківського) університетів; продовжив кар'єру

в Росії, був першим деканом філософського факультету Санкт-Петербурзького університету;

Михайло Балудянський (1769–1847) – економіст, педагог; продовжив кар’єру в Росії, де став першим ректором Санкт-Петербурзького університету;

Іван Орлай (1770–1829) – лікар, педагог; продовжив кар’єру в Росії, де очолив медико-хірургічну академію у Санкт-Петербурзі, а згодом – гімназію вищих наук у Ніжині;

Василь Кукольник (1765–1821) – фізик, агроном, юрист; продовжив з 1805 року кар’єру в Росії, де став професором Головного Педагогічного інституту в Санкт-Петербурзі, неодноразово обирався директором цього закладу. У 1820 році очолив щойно відкриту Ніжинську гімназію вищих наук;

Арсеній Коцак (1737–1800) – монах, просвітитель і грамастик; його рукописна спадщина нараховує 30 томів;

Іоаникій Базилович (1742–1821) – видатний історик карпато-русинського народу, автор першого двотомного дослідження історії Мукачівської єпархії;

Михайло Щавницький (1754–1819) – священнослужитель, педагог, церковний адміністратор, останній віце-ректор «Барбареума» – центральної семінарії для греко-католиків при Віденському університеті, перший ректор Генеральної греко-католицької семінарії у Львові, засновник першого світського вищого закладу для русинів Австрійської імперії, так званого «Студіум Рутенум» (Studium Ruthenum) (1787);

Григорій Таркович (1754–1841) – єпископ, культурний діяч, письменник.

Реформи у галузі освіти і науки були настільки фундаментальними, а закладені традиції – міцними, що і в наступні епохи русинська греко-католицька молодь і навіть представники нижчих прошарків мали можливість отримувати всебічну кваліфіковану освіту, наприклад:

Василь Довгович (1783–1849) – священник, філософ і поет; за досягнення у галузі філософії був обраний членом-кореспондентом Угорської академії наук;

Іван Фогорашій (1786–1834) – граматик і етнограф, парафіяльний священник церкви св. Варвари при вищому навчальному закладі «Барбареум» у Відні;

Михайло Лучкай (1789–1843) – філолог, історик, автор граматики русинської мови і фундаментального шеститомного латиномовного історичного дослідження – «Історія карпатських русинів»;

Михайло Висаник (1792–1872) – лікар, професор, педагог; тричі був деканом медичного факультету Віденського університету, один із реформаторів психіатрії в Європі;

Вінцент Алексович (сучасник М. Висаника) – лікар, професор медичного факультету Віденського університету, директор дитячої лікарні у Відні;

Юрій Венелін (Ю. Гуца, 1802–1839) – один із засновників слов'янознавства в Росії;

Олександр Духнович (1803–1865) – священник, видатний просвітитель карпаторусинського народу (будитель), поет і педагог; автор гімну підкарпатських русинів;

Адольф Добрянський (1817–1901) – видатний карпаторусинський громадсько-політичний діяч в Австрії.

Деякі зі згаданих видатних діячів науки проявили себе також у галузі художньої літератури, наприклад І. Пастелій, А. Коцак, П. Лодій, В. Довгович, Г. Таркович, О. Духнович та ін.

Карпаторусинська література XVI–XVII століть

Наскільки плідними впродовж XVI–XVII століть були процеси в карпаторусинській літературі, встановити не вдається. Зразків світської літературної творчості тих епох (аж до початку XVIII століття) збереглося обмаль. Відомості про карпаторусинську літературу фрагментарні й неповні. Із джерел, що дійшли до нас, на особливу увагу заслуговують світські пісні-вірші, а також «студентські вірші», у яких розповідається про життя школи того часу. У рукописних пісенниках хоча й переважали вірші на духовну тематику, проте траплялися там також зразки поезії світського характеру. У літературознавстві відомо й описано понад п'ятдесят таких збірок пісень, репертуар яких поповнювався впродовж XVII–XVIII століть. Є тут пісні-вірші, що відображають конкретні історичні події, тексти з яскраво вираженою соціальною тематикою, панегірики, пісні морально-етичного змісту, жартівливі, ліричні і тощо.

Одним із найдавніших зразків пісні, що дійшла до нас, є балада XVI століття про Штефана-воєводу («Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?»), записана ще до 1571 року чи то у Венеції в Італії, на ринках продажу рабів, чи (за іншою версією, менш правдоподібною) – в підкарпаторусинському селі Венеція поблизу Бардієва, нині в Словаччині). Балада оповідає про любов воєводи до дівчини з нижчого соціального прошарку. Драматизм оповіді заснований на необхідності прийняття воєводою рішення:

Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?
На версі Дунаю три роти ту стою.
Первша рота турецька,
Друга рота татарська,
Трета рота волоска.
В турецькій роті шаблями шермую,
В татарській роті стрілками стріляю,
В волоскій роті Штефан воєвода.
В Штефанові роті дівонька плачет
І плачучи повідала: «Штефане, Штефане,

Штефан воєвода! альбо ме пуйми, альбо ме лиши».
А што ми речет Штефан воєвода?
«Красна дівонице, пуймил бих те,
Дівонько, неровнай ми ес,
Лишил бих те, миленька ми ес».
Што ж му рекла дівонька:
«Пусти мене, Штефане,
Скочу я в Дунай, в Дунай глибокий,
А хто ме доплинет, его я буду».
Ніхто не доплинул красну дівоньку,
Доплинул дівоньку Штефан воєвода
І взяв дівоньку за білу ї ручку:
«Дівонько, душенько, миленька ми будеш».

Цю пісню відомий чеський учений-граматист Ян Благослав (1523–1571) розмістив у своїй рукописній «Чеській граматичі» як зразок невідомого йому «славянського діалекта». Чеський україніст українського походження О. Зілінський висловив припущення щодо історичної канви цього твору. Він вважав, що йдеться про молдавського воєводу Штефана Великого. Втім, історія Молдавського князівства нараховує декілька персон, які підходять під визначення «Штефан воєвода». Крім згаданого Штефана III Великого (правив у 1457–1504 роках), у «Молдавско-польской летописи: 1352–1564» також знаходимо Штефана Воєводу, який правив у 1517–1526 роках. Зрештою, існує ще один можливий прототип – Штефан Воєвода – ватажок селянського повстання у Молдавії у 1566 році, на прізвисько Мизга, який прийшов із Трансильванії, видав себе за господаря і після поразки повстання від молдавського господаря Олександра Лапушняну врятувався втечею в гори.

Також цілком логічно нам видається вважати прототипом героя балади ще одну відому постать тієї епохи – Штефана Баторі (1533–1586), сина трансильванського князя Штефана IV. Баторі був семиградським князем (1571–1576), що відзначився у війнах із турками, у 1576 році був обраний королем польським.

Дослідник із Праги також висловлює припущення, що пісня виникла на території Молдавії і звідти через Галичину шляхом

пісенних міграцій досягла території тієї частини Підкарпатської Русі, яка сьогодні йменується Пряшівською Руссю, де й була записана випадково. Однак при цьому не надається значення тому, що з падінням Візантії саме Молдавське князівство було духовною опорою русинських вірників східного обряду у той час, коли Угорське королівство переорієнтувалося на католицький обряд. Також значний відсоток населення Молдавського князівства становили русини. Побічно про це свідчить і одна з найкращих, естетично бездоганих пам'яток рукописної спадщини Карпатської Русі – пергаментний Мукачівський псалтир, назва якого зумовлена місцем її виявлення у середині XIX століття – в Мукачівському монастирі. Відомості про те, яким чином рукопис потрапив у монастир, не збереглися. Цілком можливо, що він міг бути подарунком Молдавського воєводи мукачівському єпископу. На думку дослідників, цей псалтир – зразок молдавської писемної традиції XV століття. Так, палеограф із Москви Л. Костюхина в експертній записці вказала на наступне: 1) «Мукачевская псалтырь является рукописью, написанной... молдавским полууставом...»; 2) «Заглавие выполнено характерной молдавской вязью (золотом по сурьму)»; 3) «Почерк этой рукописной книжки – чёткий полуустав молдавско-украинского типа» (ПАДЯК 1993, №№ 3, 4-6). Що стосується третього пункту – встановлення типу письма, то точніше буде назвати його напівуставом «молдавсько-русинського типу». Л. Костюхина свою експертну оцінку підготувала в 1971 році. Деяка термінологічна плутанина, допущена нею, цілком зрозуміла в політичних реаліях того часу, коли питання русинів у СРСР не існувало, а русини визнавалися частиною українського етносу.

Також у бібліотеці Мукачівського єпископства в Ужгороді зберігалися такі книги як Четвероевангеліє, опубліковане Філіпом Молдованином у 1546 році в Молдавії, а також Четвероевангеліє, надруковане в Брашєві (Семиград) жупаном Ханьшем Бегнером. Як встановив палеограф О. Л. Петров, книга з'явилася близько 1560 року (РОШКОВИЧ, с. 180-181).

Розміщуючи у своїй «Чеській граматичі» текст русинської народної пісні, Ян Благослав констатував, що цією мовою створено

багато інших творів. На жаль, вони не збереглися і про це можна лише шкодувати. А ті зразки, що дійшли до нас, належать до XVII століття.

Крім народних пісень, зустрічаються зразки світської римованої поезії. Це, перш за все, напис на кам'яній плиті в Мукачівському монастирі, а також «Піснь о образѣ Клокочевскомъ» і «Піснь о Будинѣ». Написані за законами силабічної системи віршування, вони дають уявлення про конкретні історичні події.

Перший силабічний вірш (напис на кам'яній плиті, всього 9 рядків) оповідає про будівництво кам'яної церкви Мукачівського монастиря у 1661 році. Повіdomляється, що сам монастир був збудований ще за князя Федора Корятовича (?–1414), а резиденція Мукачівського єпископа Іоаникія Зейкана під час спорудження церкви знаходилася в Імстичівському монастирі. Текст вірша, що зберігся на кам'яній плиті, свідчить, що церква споруджена завдяки Мултіанському воєводі Костянтину. (Термін «мултіанський» походить від найменування «Мультанія». Це застаріла назва Мунтенії – історичної області, яка разом з Олтенією утворює Валахію. Мунтенія межує з Трансильванією, вона розташована між річками Дунай (на сході та півдні), Олт (на заході) і Карпатами). І хоча автор лише згадує про Валаського воєводу, дуже нейтрально, хай і з часткою симпатії, цей факт не може не інтригувати дослідників, що займаються історією Мукачівської єпархії. Він побічно свідчить як про вплив православної Валахії на церковне життя Карпатської Русі, так і про спробу підсилити (шляхом побудови церкви) авторитет владики І. Зейкана в один із найдраматичніших періодів прийняття Ужгородської унії, коли правителька Мукачівського замку Софія Баторі призначила Зейкана єпископом із метою перешкоджання прибуттю в Мукачево чинного єпископа Парфенія Петровича, який прийняв Унію. І хоча автор вірша невідомий, ця обставина дає можливість відтворити його портрет – людини освіченої, з духовного прошарку, що належала до тієї меншини пастви Мукачівської єпархії, яка не прийняла унії з Римом і стояла поряд зі «своїм» єпископом І. Зейканом, за ініціативою якого було написано цей вірш і для нащадків висічено на кам'яній плиті:

Феодоръ Коріатовичъ княземъ былъ,
За отпущеніе грѣховъ монастырь зробиль.
Деревяна церковь от вѣку зостала,
А теразньшого року 1661 каменная стала
Презъ Константина воеводу Мультианского
Съ Недѣлею на имя госпожею его.
Владыкою на той часъ Іоанникій зоставаль,
Зо Мстичова о томъ ся пилно стараль
И той камень зробити далъ.

Року 1661, Мая 13.

Вважається, що вірші «Пѣснь о образѣ Клоковевскомъ» і «Пѣснь о Будинѣ» написані з позиції автора, що симпатизує «німцям» і підтримує католицизм. Обидва вірші (пісні) – захоплений відгук на переможну ходу австрійських військ, що звільняють країну від турецького ярма. Автори (або один автор) згаданих віршів за фактом здобутих перемог детально описують просування австрійських військ від битви (Відень, 1683) до битви (Будин, 1686) у напрямку південно-східних кордонів держави (Варад), тим самим формуючи вісь, спрямовану своїм вістрям на Цареград-Константинополь як очікуваний «вінець» визвольної ходи проти Отоманської імперії, здатної знищити причину військових розбратів не лише в «Угорской короне», але й у цілій Європі.

Про позицію авторів пісень радянський літературознавець-україніст В. Микитась пише досить прямолінійно: «Отже, можна сказати, що автор вірша був духовною особою, вірнопідданою Габсбургам і католицькій церкві» (МИКИТАСЬ 1968, с. 224). Більш стримані висновки характерні для І. Франка. Він писав: «Ся пісня, зложена якимось досить письменним і зі станом подій обізнаним чоловіком, уводить нас в осередок бажань та симпатій тодішніх освічених русинів. Її автор, як і слід було ждати, противник малярської самостійної чи малярсько-турецької держави а прихильник німців» (ФРАНКО, XXXII, с. 215).

Думки і сподівання авторів обох віршів пройняті насамперед ідеєю миру на рідній землі і припинення громадянської війни в

Угорському королівстві. Внаслідок боротьби за угорський королівський трон між куруцами (противниками Відня) із лабанцями (австрійським військом) в цю міжусобицю були втягнуті й карпатські русини, а також інші народи «угерской землі»:

Ото Куруцы зъ Лабанцами себе зганяють
А люцкіє орсаги квалтомъ отбирають;
Братъ на брата наступаєтъ,
Сынъ отцєви смерть готуєтъ.

(«Пѣснь о образѣ Клоковескомъ»)

Автори із засудженням описують керівника угорських загонів куруців графа Імре Текелі та все його військо, яке виступило на боці турків і допомагало окупантам грабувати землі Угорщини. Влітку 1683 року турецька армія і загони Текелі почали штурм Відня, але зазнали нищівної поразки. Мірилом авторських оцінок є ідея християнського світу, зневаженого турками – «народом поганським». А за початок відліку автори беруть середину XV століття – час падіння під натиском турків Константинополя і початку вторгнення Отоманської імперії в Європу. Ось чому для авторів будь-який християнин, що вступив у змову з «поганським народом», заслуговує покарання, а в перемогах австрійських військ вони бачать майбутнє звільнення християнської святині – Константинополя.

У вірші «Пѣснь о образѣ Клоковескомъ» ідея розплати (Божої кари) за скоєне підкріплена образом ікони, яка мироточить, – ікони Богоматері зі спаленої куруцами церкви русинського села Клокочів. Своїм віршем, де досить картинно зображено знищення турків і куруців, автор ілюструє неминучість покарання за гріх паплюження християнської святині, запродавство «поганському народу» і втягування разом із ним своєї країни у військові чвари і громадянську війну.

Автори обох віршів – справжні патріоти своєї «угерской» вітчизни:

Хотяя кто изъ боку прійде, мусить признати,
Же угерская земля добра была мати.

(«Пѣснь о образѣ Клоковескомъ»)

Разом із тим тексти аналізованих пісень ніяк не свідчать, що автори – вірнопіддані католицької церкви (як це стверджував В. Микитась) чи противники самостійної Угорської держави (як це стверджував І. Франко). Можна також говорити про духовну близькість авторів обох текстів, єдність їхніх поглядів, освіти, соціального стану і спільність народного мовлення, використуваних лексичних засобів, легкого забарвлення мови віршів церковнослов'янською лексикою і т.д., що наштовхує на думку про те, що обидва вірші написані одним автором.

Загалом, народна світська поезія XVI–XVII століть створювалася розмовною русинською мовою, під сприятливим впливом фольклорних традицій і духовної поезії. Власне, іншою вона й не могла бути, оскільки була створена для людей, не обтяжених класичною освітою, позбавлених претензій на європейську вишуканість форми і химерність вірша, бездоганність рими. Автор був близьким до народу; іншого, крім народного мовного середовища, він не знав і не сприймав. Навіть його освіта, як правило, не позначалася на мові його творів, а вплив церковнослов'янської мови, обов'язкової для духовної особи, якщо та особа мала схильність до літературної творчості, виявлявся в незначних, суворо дозованих вкрапленнях церковнослов'янської лексики в канву твору.

Література XVIII — першої половини XIX століть

У XVIII столітті літературний процес в деякій мірі урізноманітнюється. З одного боку, продовжують існувати, згадаючи до кінця століття, силабічні пісні (вірші), написані народною мовою. З іншого боку, в період терезіансько-йосифінських реформ доступність освіти, знання світових мов, включаючи латину, надають можливість звернутися до творів світової літератури, допомагають сприйняттю як творів класичної давньогрецької та давньоримської літератур, так і сучасних зразків літератури європейських країн. Все це позитивно впливає на розвиток літературної творчості, спонукає авторів до самовдосконалення та професіоналізму, породжує принцип змагальності. Поезія опановує нову — силабо-тонічну — систему віршування.

Світська народна поезія розширює свій тематичний діапазон: від історичних тем до соціально-побутових замальовок, від проблем соціальної несправедливості, класової нерівності до ліричних пісень, елегій тощо. Це, наприклад, вірші «Пісьнь о злыхъ панахъ», «Пісьнь о руснакахъ», «Мъзерія на семъ свѣтъ мене понудила...», «Пісьнь свѣцка», «Пісьнь на корчму», «Упустъ, упустъ даремную тугу...» та ін.

Особливої уваги заслуговує «**Пісьнь о руснакахъ**» — сатиричний твір, що гостро висміює реалії злиденного життя карпаторусинського населення. У зображенні автора селянин лиш те й робить, що все зароблене віддає можновладцям — панові, офіцеру, уряднику, іспану:

Каждый бере, каждый дре,
Цо лемъ можетъ, то возме.
Гди му не дашъ, цо вонъ хце,
Укаже ти палице[ў].

При цьому автор зауважує, що руснаки не чинять опір такому стану справ, вони покірно віддають «порцію». З часткою сарказму він підсумовує, що руснак — добра душа і «кія не сануєт», тобто не береться за зброю.

Вірш був записаний сотацьким діалектом, що дало привід відомому чеському будителю Яну Коллару внести його до своєї збірки «*Národní zpiewanky čili písně světské Slowáku w Uhrách*» (1834–1835) як зразок словацької народної поезії. У 1930-х роках історик Ю. Яворський опублікував інший варіант цієї пісні, що зберігся в пісеннику Івана Югасевича від 1811 року, додавши до нього коментар на користь не словацького, а «карпато-руського», тобто русинського походження (МИКИТАСЬ 1968, с. 232). Вочевидь, пісня була створена на русинсько-словацьких етнічних прикордонних територіях; міграція сюжетів, мелосу та навіть перекроювання окремих творів на мову «сусідів» цілком відповідає нормі фольклорно-літературних запозичень, особливо коли йдеться про два близькоспоріднені слов'янські народи, що впродовж століть неодноразово повторювалося, наприклад: народні балади «Кедь ми прийшла карта наруковать...», «Ой, Боже мой, Боже...» та ін.

Гумористична література в карпаторусинських пісенниках XVIII століття (збірка Йосифа Сабова) представлена твором «**Пьсьнь на корчму**». Він написаний у жанрі бурлеску; автор намагається передати приземлений зміст високим стилем викладу. Ліричний герой пишномовно розмірковує на тему добра і зла, які спричиняє вживання алкоголю, а точніше – горілки (паленки). Фактично, він оспівує паленку, звертаючись до неї, як до живої істоти, звеличуючи та одушевляючи її. Ліричний герой пісні жодного разу не називає паленку її назвою, проте його епітети тій, що пройшла «скрузь огонь и воду», описи того, як вона – «великомучениця згорѣлица» – оволодіває людиною, що прагне її «познать», створюють комічний ефект. Втім, у кінці пісні, ніби розгубивши весь свій арсенал пишномовної лексики та піднесених епітетів, спускаючись «З небес на землю», тобто до брудної корчми, автор цілком реалістично підсумовує, що пияцтво до добра не доведе:

Коли мы тебе познаємо,
Киямь ся махаємо,
За волося ся торгаємо,
Очи собь изъ головы вудѣраємо,
По болоту ся валяємо.

Іоан Пастелій (1741–1799) більш відомий як священик, історик, автор латиномовного дослідження «История Мукачевской епархии» («*Historia diocesis Munkatsiensis*»), що розповідає про формування вікаріату у Спишській жупі; воно залишилося в рукопису. Цей рукопис свого часу виявив видатний історик першої половини XIX століття Михайло Лучкай та в повному обсязі розмістив у п'ятому томі своєї шеститомної праці «История карпатских русин». Також І. Пастелій написав латинською мовою «Критическое наблюдение» («*Animadversio critica*»). За словами карпаторусинського літературознавця Євменія Сабова, цей твір – «драгоцѣнныя сообщенія из времени борьбы за независимость Мукачевской епархіи» (САБОВ 1893, с. 188). Менш відомий І. Пастелій як поет. З його поетичної спадщини до нас дійшли кілька творів, із яких лише один (у двох варіантах) – карпаторусинською мовою.

Навіть фрагментарні знання про поетичну спадщину І. Пастелія можуть стати ілюстрацією того, що в літературу другої половини XVIII століття входило нове покоління карпаторусинської інтелігенції – люди освічені, із знанням основ віршування не лише рідною мовою, але також мовою європейської освіти і науки – латиною. Одночасно карпаторусинське літературне середовище під впливом європейських літератур, і в першу чергу, під впливом російського класицизму, починає формувати ідею двох стилів. Відтепер високий стиль літературного твору (у т.ч. епістолярного жанру) буде визначатися наявністю (чи засиллям?) у народній мові лексики, морфології та синтаксису нової церковнослов'янської мови. А оскільки літературні твори створювалися виключно людьми з числа духівництва, в поезії відчувається неабиякий вплив мови богослужіння, церковних проповідей і тощо.

Карпаторусинський літературознавець другої половини XIX століття Еммануїл Рошкович у праці «Краткій очеркъ истории церковно-славянскаго языка и словесности» (1893) так пояснює феномен появи цієї мови в літературній творчості: «Понеже старо-славянскій языкъ уже давно пересталъ употреблятися въ повседневной жизни, то онъ потерялъ свою гибкость и легкость;

но правъ тѣмъ пріобрелъ онъ великолѣпіе и достоинство. Уже чрезъ внешний свой звукъ вліяетъ онъ на сердце милліонівъ и возбуждаетъ въ нихъ благоговѣйныя и релігійныя чувства. Кажется, что старо-славянскій языкъ съ своими обветшалыми формами не способенъ для того, чтобы въ ежедневной жизни былъ въ употребленіи; но тѣмъ способнѣйшій онъ для выраженія святыхъ и величественныхъ дель и мыслей» (РОШКОВИЧ, с. 172).

У літературі традиційно поширеним явищем було створювати гімни, кантати, кантилені, панегірики та оди або латиною, або за канонами високого стилю. Народній мові відводилася ніша низького стилю. Вона продовжує функціонувати в духовних і світських піснях, під час стилізації, коли необхідно змалювати картинку народного життя, а також – у народнопісенних традиціях русинського села: пісенному фольклорі, казках, легендах, переказах і тощо.

І. Пастелій відомий як автор латиномовної елегії імператору Йосифу II – «*Elegiae Musae Ungvariensis ad Caesarem Josephum II*», у якій він звертається до імператора з проханням відкликати деспотичного королівського комісара. Але найбільш популярним поетичним твором І. Пастелія є акровірш «Пастырю душевный», відомий за кількома списками, опублікованими Михайлом Драгомановим, Іваном Франком, Володимиром Гнатюком. «Пастырю душевный» – це гостра сатира на сучасне йому духівництво, бажання наблизити церкву до простого народу, сформувані в свідомості молодих священиків образ істинного священнослужителя. Автор зі знанням справи засуджує основні вади духівництва – жадобу («Ты бы за богатство и Христа продалъ...»), ненажерливість («А самъ чревомъ не владѣешь...»), невігластво («А ты самъ во тѣмъ ходишь...»), аморальність («Оскверненъ самъ zostaешь, Жіючи блудно...»), нехтування засадами християнського віровчення («Евангельску хвалишь, попе, нищету...»). Автор повчально радить духівництву пам'ятати про неминучість суду Господнього:

Пастырю душевный, попе избранный,
Людей просвѣщати от Бога данный,
Якъ же ты ихъ просвѣщаешь,

Кедь оскверненъ самъ застаешъ,
Жіючи блудно!

Апостольство тобѣ есть поручено,
Людей просвѣщати отъ бога дано;
А ты самъ во тьмѣ ходишь,
И всѣхъ за собою вводишь
Во ровъ пекельный.

.....
.....
Идуть, попе, лѣта, приидеть кончина,
Бы ты не застала лиха година.
Глубоко спишь, пробудися,
Заблудиль єсь, навернися,
Попе, покайся!

Ймовірно, вірш написаний під враженням від безпосередніх контактів зі священниками, адже відомо, що в 1787 році І. Пастелій був призначений першим вікарієм новоствореного греко-католицького вікаріату з центром у м. Кошице у Пряшівській Русі. Вже через рік він відмовився від цієї посади (можна припустити, через відсутність інтересу до адміністраторської роботи) та залишався до кінця життя простим священником; він також викладав етику в Мукачівській богословській школі (у 1776 році школа була переведена єпископом А. Бачинським в Ужгород).

Акрівірш «Пастырю душевный» – свідчення поетичного таланту І. Пастелія. Автор (безумовно, високоосвічена людина) блискуче володіє рідною мовою. Тим самим він демонструє величезні, ще не використані можливості карпаторусинської народної мови як мови для піднесеної поезії та найвитонченіших почуттів і – як сказав би згаданий вище Е. Рошкович – «... для вираження святихъ и величественныхъ дель и мыслей». Автор не прагне вдаватися до експериментів із церковнослов'янщиною. Лише зрідка вводить у текст церковнослов'янізми, що надають віршу особливого шарму.

На жаль, у XVIII столітті в карпаторусинській літературі можна спостерігати згасання інтересу до рідного слова і підвищений

інтерес до церковнослов'янської лексики. У результаті, була втрачена реальна можливість закріпити (кодифікувати) літературну (писемну) норму на основі карпаторусинських діалектів. Через сто років Євменій Сабов у своїй «Христоматії» спробував виправдати цю втрачену можливість. Він писав: «Чтеніе и переписываніе церковно-славянскихъ книгъ, и самъ церковно-славянскій языкъ сдѣлали сильное вліяніе на говоръ Угро-рускихъ. Сіе вліяніе... да разнообразіе Угро-рускихъ нарѣчій помѣшало созданію мѣстнаго литературнаго языка на основаніи одного изъ Угро-рускихъ нарѣчій» (САБОВ 1893, с. 186).

Треба визнати, що у другій половині XVIII – на початку XIX століття робилися спроби взяти народний говір за основу писемного стандарту мови. Так, ця ідея була близькою вчителям богословської школи в Ужгороді, які «усилювалися создати мѣстный литературный русскій языкъ...», проте, як пише Є. Сабов, «вышла смѣсь церковно-славянскаго и мѣстнаго языков, переполненная словами и формами, по произволу» (САБОВ 1893, с. 188). Не зовсім зрозуміло, що і кого мав на увазі Є. Сабов, коли робив такі висновки. Навпаки, можна лише шкодувати з того приводу, що карпаторусини знехтували досвідом тієї частини інтелігенції, яка, так само, як це було в інших, більш успішних народів, зробила акцент на народні говори. Як показала світова практика становлення літературних мов, це був єдиний правильний і найкоротший шлях до створення писемного стандарту.

Найближче у XVIII столітті до ідеї створення карпаторусинської літературної мови наблизився священик і церковний адміністратор **Іоан Кутка (1750–1812)**. У 1797 році він видав анонімно «Букварь языка рускаго», який згодом тричі перевидався (1799, 1815, 1846). Крім того, він видав два катехізиси – малий (1801) і великий (1803). Його «Катихисіс малый» був дуже популярним, особливо серед простого народу, і витримав 11 перевидань, востаннє – у 1931 році. Популярність книг І. Кутки криється у мові текстів, що формується під впливом народних говорів. Люди з низів, освоївши елементарну грамоту рідною мовою, долучалися до

читання цих книг, легко опановуючи зміст написаного, адже зустрічали там мову свого оточення, неускладнену туманними і малорозумілими зворотами та словами церковнослов'янської мови. Навіть люди зовсім неписьменні з легкістю могли сприймати цей текст на слух, оскільки спілкувалися цією мовою у повсякденному житті. Винятком були хіба що деякі словоформи, наприклад: *дабы* (замість *обы*), *заваровал* (замість *заваровав*), *достал* (замість *достав*), *слушает* (замість *слушає*), *или* (замість *ци*) і т.д. Загалом, це не ускладнювало процес розуміння написаного. Проілюструємо сказане прикладами з книжок І. Кутки:

«Букварь языка рускаго» (1799):

«Коли до тебе во гостину приходить особа годнѣйшая, выходи предъ нею: и запросивши до твоего будинку, проси, дабы съла на честнѣйшомъ мѣстѣ. Такъ же, и коли выходитъ, выведи ю ажъ за брану, и не повертай назадъ, доки не сяде на коня или на возъ».

«Катихисѣс малый» (1801):

«32. Вопросъ: Что маєшь чинити, абы есь ся от пекла завароваль и до царства небеснаго досталь? Отвѣтъ: Маю вѣру мою Православно-Христіанскую подержати и по Христіански побожно жити».

«117. Вопросъ: Грѣшитъ ли, Кто про лѣннество или про свою забаву не слушаєтъ службу Божую в недѣлю или въ день сяточный? Отвѣтъ: Такъ есть: грѣшитъ смертельно: и великая неблагодарность есть: чрезъ тыждень робити, Богу же ани единъ день въ тыждни пріязно не послужити».

Євменій Сабов, зазначаючи велику популярність книг І. Кутки впродовж усього ХІХ століття, чітко визначив її причину. До появи книг І. Кутки священники використовували катехізиси Декамеліса та Бізанція, складні для читання в середовищі простого народу. Таким чином, І. Кутка «... сделалъ большую услугу просвѣщенію народному, его Катехисъ и по нынѣ естъ единственнымъ сего рода учебникомъ. Народъ привыкъ къ нему, и тяжело навязати ему другій» (САБОВ 1893, с. 191).

Ймовірно, ідея карпаторусинської літературної мови на народній основі була чітко сформульована ще в XVI столітті, і не без впливу ідей Реформації. Очевидно, там необхідно шукати витoki світської писемності, що відбрунцьувалася від писемності церковної. Цей рух виник на потребу часу – оновити гуманістичні погляди. І хоча більшою мірою це стосувалося реформи католицької церкви (угорської та польської), він відчутно торкнувся і церкви східного обряду (карпаторусинської та румунської) у Карпатському краї – регіоні, який прилягав до північно-східних угорських територій із центром у м. Дебрецен, де і знаходився ідейний осередок угорського протестантизму. Реформування церкви східного обряду не передбачало радикальних заходів, вже хоча б тому, що тут ситуація відрізнялася від того, що було у католицькій церкві, де латина як мова богослужіння цілковито відмежувала парафіян від духівництва, народ – від церкви, і слово Боже не проникало в душі простих людей із нижчих верств через нерозуміння ними латини. Але разом із тим ідея Реформації – користуватись народною мовою (мовою народу) в церковній та світській літературі – була жваво сприйнята у православному світі.

Яскравим зразком використання в церкві карпаторусинської народної мови в другій половині XVI століття є Нягівські повчання (інша назва – Нягівська постила). Постила (рукопис із села Нягово Маромороського комітату) дійшла до нас за списком 1759 року і опублікована російським палеографом О. Л. Петровим у Петрограді у 1921 році (перевидана в Угорщині у 2006 році). Складно визначити жанр цього зразка проповідницької літератури. О. Петров, із певною часткою умовності, визначає його як учительне євангеліє, або «поученія на євангеліє». Він також робить висновок, що жанр рукопису дуже логічно вписується у контекст полемічної (католицької та протестантської) літератури періоду Реформації, з тією відмінністю, що ті повчання відводили першочергове значення полеміці з іншими релігіями та були розраховані на освіченого читача, а в Нягівських повчаннях відсутня полеміка і вони розраховані на простих віруючих (ПОСТИЛА, с. XXXIX).

Безумовно, переписувач міг необережно внести в текст, що переписувався, деякі особливості письма своєї епохи, але загалом оригінальність, автентичність тексту у фахівців не викликає сумнівів. Так само, як дата створення самого оригіналу. Угорський славіст Ласло Деже, що приділив у своїх філологічних розвідках багато уваги аналізу опублікованого тексту Нягівської постили, чітко вказує на XVI століття (ПОСТИЛА, с. XXXVI). Це означає, що ми маємо можливість спостерігати, яким був писемний (літературний) стандарт карпаторусинської мови в епоху пізнього Середньовіччя.

Мова Нягівської постили створена на основі мароморського діалекту карпаторусинської мови (для неї властиве так зване «у-гваряня», тобто вимова в закритих складах на місці [o]-історичного звука [y], подібно до того як в інших говорах (лемківських, верховинських) вимовляється звук [i]. Наприклад: *коні* : рос. – *конь*; укр. – *кінь*; русин. – *кунь і кінь*. У кількісному співвідношенні мароморський діалект – найпоширеніший говір карпатських русинів. Проілюструємо вищенаведене прикладами із Нягівської постили (цитати за виданням 2006 року):

с. 18: «Не упивай ся николи, али найбулше, коли постишь; чом много злого дѣла у пянствѣ?! И не грѣши у перець родителюмъ своимъ и каждому, кто естъ булшій, и панумъ не перечь, али усе слухай, честуй каждого и служи до смерти каждого. Не держи ненависть, тай гнѣвъ, тай вражду, та лихую дяку, никому не лай, никому не давай раду лихую, тай не будь товаришь кривдѣ, тай не сважай ся ни съ кимъ, тай не держи ся твердый, али милостивый и ко каждому. И не скверни ся ни курварствомъ, тай ни словомъ поганымъ, не бесѣдуй слова глупыи и порожныи, тай не смотри на чужую жону изъ жадостю хытлянною, тай ни жона на чужого мужа. И не бий, не убивай, тай не сороми, не будь ненавистливъ, не чини злое, не кради. Не розбивай, не чалуй, не перепущай дорого ни у продажи, ни у купли, не роби никому изъ хытляннствомъ, плати, кому есь довень, чини и роби ись правдовъ, кому чим бируешь...».

с. 144: «Третее: научайме ся, якъ умерлыи нашѣ изъ честю допровадити до гроба, чом видишь, якъ мовить Лука: «и *наруд изъ*

варышувъ и ходивъ изъ товъ удовицевъ убоговъ». Дѣля того мы ище, коли умреть дакто, не смотрѣмъ, ци есть намъ у роду дакто, албо ци богатый человекъ, али и ко усѣмъ убогимъ изъ радостю пуйдеме...».

с. 201: «Право, право мовлю вамъ, чомъ, кто слышитъ слова мои и вѣруеть пославшему мене отцу, и матиметь пожитокъ вѣчный и на судъ не прійдетъ, али прійдетъ выдъ смерти у пожитокъ...».

Мова Нягівської постили – чудовий зразок живої русинської мови, самодостатньої у прояві будь-яких емоцій і почуттів, гнучкої в поясненні найскладніших понять і категорій. Мова демонструє свою внутрішню силу, вміння бути лаконічною, як латина, конкретною, як німецька мова, емоційно забарвленою, як французька, експресивно-імпульсивною, як італійська... Цей текст – переконливе свідчення того, що вже у XVI ст. карпаторусини впритул наблизилися до вирішення проблеми літературної (писемної) мови. Найцікавіше, що майже через півтисячоліття текст не сприймається як щось архаїчне, давноминуле та застаріле. Він стовідсотково впізнається носіями русинської мови, сприймається як духовний продукт епохи, близької нам, читається досить легко, як зразок чи не сучасної проповідницько-повчальної літератури. Іншими словами, вже у XVI столітті спостерігається процес формування карпаторусинської писемної мови на основі народних говорів. Та при цьому залишається загадка, на яку ще доведеться дати відповідь: чому, формуючи свій писемний стандарт, затребуваний у художній літературі впродовж другої половини XVI і цілого XVII століття, карпаторусини в наступні епохи не втримали його, відмовилися від своєї спадщини, з одного боку, на користь латини (пізніше – угорської мови), а з іншого – на користь язичія. І надалі, уже в середині XIX століття, цілком заплутавшись у мовному питанні (що спричинило нескінченні мовні суперечки), русинська інтелігенція поділилася на два табори. Перший – москвофіли, які хотіли повністю перейняти як літературний стандарт російську мову, і другий – утророси, що декларували ідею наближення літературної норми до народних говорів, але на практиці так ніколи і не реалізували

своїх прагнень, створивши штучну мову-гібрид – щось середнє між народним мовленням, російською літературною мовою і старослов'янщиною, взятою із церковної літератури.

Іван Франко, досліджуючи феномен карпаторусинської літератури (яку він класифікує як «карпаторуську»), так визначив проблему відмежування від народного мовлення у XVIII столітті: «Фатальним способом вища просвіта замість зблизити русинів до живого джерела розвитку – народу и його мови, віддалила їх від нього, повела інтелігенцію в обійми німців, поляків, мадяр, а простий народ лишила в темряві... Тільки менше освічені або виємково зорганізовані одиниці з-поміж тої інтелігенції не порвали зв'язків з простим народом і його мовою» (ФРАНКО, XXXII, с. 228).

На нашу думку, такий висновок (про згубність впливу освіти) необхідно конкретизувати. Доступ до якісної (порівняно з попередніми епохами) освіти у вищих навчальних закладах Європи і, завдяки цьому, знайомство зі світовою літературою – це не причина дистанціювання, а лише помітна ознака початку соціального розшарування в карпаторусинському (раніше – монолітному одно-класовому селянському) суспільстві. Духівництво, наділене значними привілеями, поступово віддалилося від простого народу, перестало жити його проблемами та бідами, а до кінця XIX століття навіть почало масово переходити на угорську мову у повсякденні. Але саме цей соціальний прошарок традиційно формував для карпаторусинського суспільства представників літератури, науки та освіти. Претензії на освіченість стали причиною віддалення письменного люду від мовної традиції свого народу.

Реформи у дусі освіченого абсолютизму, що проводились імператрицею Марією Терезією та імператором Йосифом II, цілковито сприяли класовому розшаруванню в карпаторусинському суспільстві. Побічно цьому сприяв і розквіт класицизму – одного із важливіших напрямів мистецтва того часу. Так, філософія класицизму, заснована на підкоренні особистості державі, звільняла особистість від служіння простому народу і підпорядковувала її служіння державі та монарху, що втілював у собі силу та

процвітання цієї держави. А героїзація літератури (за канонами класицизму) сприяла зверненню до величних прикладів (подій та особистостей). Високий стиль у літературі, в свою чергу, реалізовувався через такі жанри як ода, кантата, кантилена, драма, трагедія та ін. Жанри високого стилю передбачали певний набір пишномовної, піднесеної лексики. Перевага надавалася не живому народному мовленню, як це було в епоху Реформації, а штучній мові, обтяженій лексикою та граматичними формами церковнослов'янської мови, образністю античної літератури і т.п. Цей напрям у карпаторусинській літературі часто визначається як «схоластична лірика».

Схоластична лірика представлена творами Григорія Тарковича, Андрія Вальковського, Арсенія Коцака, Петра Лодія, частково Василя Довговича і низкою творів, авторство яких встановити не вдається. Серед них, наприклад, панегірики на смерть єпископа Геннадія Бізанція (помер у 1733 р.), на смерть ігумена Краснобродського монастиря Германа Хватали (помер у 1789 р.) і на обрання єпископом (у 1743 р.) Михайла Мануїла Ольшавського – «Пѣснь о епископѣ Михайлѣ Ольшавскомѣ».

Також у пишномовному, вітєватому стилі написані два панегірики («ономастикони») професора Львівського університету **Петра Лодія (1764–1829)**, у подальшому – відомого вченого у Росії. Обидва панегірики складені у формі акровірша і опубліковані у Львові в друкарні Львівського братства в 1790 та 1791 роках відповідно. Вони звеличують «книг российских ревизора» (цензора) Миколу Скородинського, зусиллями якого Габсбурги відкрили у Львові греко-католицьку духовну семінарію, і першого ректора цієї семінарії («Studium Rutenum») Антонія Ангеловича за їхню прихильність до науки та освіти на «росскомъ языцѣ». У пролозі (прокімені) оди М. Скородинському автор пише:

Днесь сорадуются, что въ росскомъ языцѣ
Въ осмонадесятомъ стася столѣтїи,
Отверста всѣмъ россомъ натуры храма,
Южъ дивомъ не будутъ явленїя мира.

Зразки схоластичної поезії представлені також у спадщині монаха і граматиста **Арсенія Коцака**. Він відомий написанням «Граматики русской...», що залишилась у рукопису. Розміщений у ній вірш – це своєрідний поетичний вступ, що повинен був пояснити читачеві актуальність та важливість створення для «мѣзерныхъ руснаковъ» граматики «языка рускаго», або «словенскаго»:

Едини точію, едины мѣзерны Руснакы
Мняху ся мнѣ быти, аки простаковы.

.....
Граматику нѣкую и языка рускаго
Или аще изволишъ ради ѣ словенскаго
Граматику, глаголю, ци бы не можно сложити,
И сію явѣ миру всему предложити,
Дабы и насъ мѣзерныхъ Руснаковъ
Не судили всѣ аки простаковы.

Оди та панегірики у пишномовному, вітєватому стилі характерні й для карпаторусинської літератури першої половини XIX століття. Особливо привабливою героїчною постаттю для поетів був єпископ Андрій Бачинський (1732 – єпископ з 1773 р. – 1809), ім'я якого в історії пов'язане з боротьбою за незалежність Мукачівської єпархії та успіхами у проведенні терезіансько-йосифінських реформ. Усвідомлюючи вагомість реформ, що проводилися єпископом, сучасники називали цей час знаменною епохою в історії карпаторусинів. Так, студент єзуїтської семінарії св. Адальберта у Трнаві Андрій Вальковський написав оду (ймовірно, у 1807 році) на честь 75-річчя з дня народження єпископа. Він урочисто називає «век Владыки» золотим часом для «россов и потомства русского». Через рік однокурсник А. Вальковського за Трнавською семінарією Василь Довгович (1782–1849) також присвятив Бачинському панегірик – «На тезоименинный день Андрея Бачинский». У вірші, який складається з семи строф, автор на честь дня ангела владики звертається до народу: «роде российский ... Пой пѣсни, гѣмны и ликуй...».

Нещодавно нами був знайдений рукопис ще одного твору, написаного на честь єпископа А. Бачинського. Належить ода перу

відомого письменника **Григорія Тарковича (1754–1841)**, на той час цензора книг у Пешті (Будапешті), а згодом – першого єпископа новоствореної Пряшівської єпархії. Автор визначає жанр твору як кантилену, тобто пісню. Це дозволяє припустити, що текст був покладений на ноти і виконувався як вокальний твір. Вірш складається з 12 строф, кожна строфа – сім рядків. Текст вірша у 1808 році зафіксував у своїй рукописній книзі «Протоколів Коритнянської парохії» (2-й том) сучасник автора – Микола Теодорович (1755–1820), парафіяльний священик (парох) церкви с. Коритняни Ужанської жупи. На жаль, деякі сторінки рукопису втрачені, збереглося лише закінчення оди – 9-12 строфи:

9.

Прослави тя Богъ достойно
Украши вѣнцемъ пристойно
Намъ вѣрнаго спомощника
И отъ всѣхъ золь заступника
Да содержитъ тя нетлѣнна
Архі-Ерея славна
А мужа всехвална.

10.

О ты намъ всеблагій, Боже!
Молимъ ти ся всегда дуже
Же есь намъ Такого Отца,
Котораго мы изъ сердца
Любимъ и любити будемъ,
Докель дыхати будемъ
Избраль и содержаль.

11.

Содержаль до старого вѣку
Труждающаго владыку,
Котрый избраль спомощника
И прикрасиль намѣстника,
Прославиль и совѣтники
Такъ речены каноники
Славнаго владыки.

12.

Прото Твои Святы Руки
Цѣлуютъ вси ученники,
Учители повторяють,
Клиръ и народъ ся радуютъ,
Тя от Бога истязуютъ
С тобою жити вси желаютъ
Тобѣ ся вручаютъ.

Далі у книзі М. Теодоровича подається текст ще однієї поезії Г. Тарковича до дня народження А. Бачинського. Це латиномовний панегірик, написаний 30 листопада 1808 року. Текст складається з шести строф, кожна строфа містить десять рядків. Жанр твору автор визначає як «симфонію».

Кількома сторінками нижче у «Протоколах» записаний також панегірик на честь самого Миколи Теодоровича. Текст складається з чотирьох строф, кожна строфа – терцет (три рядки). Як тут зазначається, це – пісня, яку виконали учні з учителем на день народження пароха і директора Коритнянської школи М. Теодоровича 6 грудня 1808 року. Автор пісні не названий – можливо, ним був сам учитель парафіяльної школи. Твір не вирізняється поетичним талантом автора, але для ілюстрації все-таки подаємо першу строфу:

Ніколаю Мир-Лікіиску чудотворцу
Великому днесъ почестъ отдаемъ
Ниско ся кланяемъ, пѣсни выхваляемъ.

Твори вищезгаданих представників схоластичної школи віршування можуть зацікавити фахівців у сфері літератури хіба тим, що в них відображені певні історичні факти. Так, П. Лодій був свідком антифранцузького походу російської армії під командуванням О. Суворова через Альпи в Італію. Ця подія відображена в його оді на честь прибуття російських військ у Львів у 1799 році (текст оди вважається втраченим). Слабким в естетичному плані є також вірш-орація «Дойник, Козлик, Сыродав», написаний А. Вальковським у 1807 році, що звеличує доброго «пастыря» – єпископа

А. Бачинського. Також ода Г. Тарковича на честь імператора Йосифа під назвою «Тезоименитству Его Царскаго Высочества, Пресвѣтлѣйшаго Государя Юсифа, угорскаго палатина...» (1805), хоч і була відомою, сьогодні заслуговує на увагу хіба що тому, що свого часу на неї звернув увагу російський історик М. Карамзін, процитувавши уривок із неї у своїй праці «История государства Российского».

Умовності системи освіти відобразилися на поетичній творчості священнослужителя **Василя Довговича (1783–1849)**, відомого своїми віршами латиною. На межі XVIII і XIX століть латина залишалася мовою освіти і науки; так тривало аж до 1839 року, коли національне зібрання Угорщини під впливом ідей Просвітництва проголосило угорську мову офіційною мовою Намісницької ради та Угорської камери. Ці процеси радикально загострились у зв'язку з виступами угорської інтелігенції, починаючи з драматурга Дьордя Бешеней, поета Пала Анеша, Йозефа Гвадані, перекладача монаха Андраша Дугоніча, поета Габора Дойки, прозаїка Йозефа Кармана, поета Ласло Сентіюбі Сабо, Ференца Казінці та ін. Інтелігенція виступала проти засилля всього німецького та латини, що позитивно впливало на розвиток угорської літератури на основі народних говорів.

Проте ідеї французького Просвітництва, трансформовані угорською інтелігенцією, не завжди знаходили співчутливе середовище у слов'янській глибинці Австрії, економічно відсталій, що відчувала на собі неповагу з боку угорського націоналізму. І хоча майже кожний русинський письменник певною мірою відчув на собі вплив угорської ранньої романтичної поезії, а деякі (серед них, наприклад, В. Довгович та О. Духнович) свої перші поетичні твори написали саме угорською мовою, загалом русинське церковне середовище і середовище творчої інтелігенції (що, власне кажучи, те саме, адже всі письменники мали церковну освіту і сан служителя церкви!) було консервативним у плані вибору мови і продовжувало опановувати нішу латинської мови як мови бездоганної поезії, що спирається на класичну спадщину.

В. Довгович на схилі років систематизував свою поетичну спадщину. Це – його рукописна збірка «Poemata Basilii Dohovits» (1832), яка нараховує 190 віршів, із них 131 твір написаний латиною, 41 – угорською і 18 – русинською мовою, в т.ч. один ранній зразок схоластичного віршування («На тезоименинный день Андрея Бачинский»). Аналіз його творчості в хронологічній послідовності дозволяє встановити ще одну особливість: період навчання (отримав добру освіту в латинській школі), перебування в культурних центрах (Сигот, Варадин, Трнава, Ужгород) і прилучення там до літературної спадщини Давнього Риму спонукали до написання віршів латиною. В одному зі своїх ранніх латиномовних творів – «Приветствии Мукачевскому епископу Андрею Бачинскому по поводу нового 1803 года» В. Довгович пророче писав про роль латини у своїй творчій долі:

Про це ось співає перо того сигетського поета,
Який щойно слухає школу граматики,
Якому грецька віра дала початки життя,
Але латинська муза, захищаючи, поведе далі.
Ах, щоб Феб, що посиляє нове світло неба,
Дав торкнутися струн піерійської ліри,
На якій я міг би прославляти бога і на якій
Годилося б завжди співати про твою славу.

(в українському перекладі В. П. Маслюка)

Прагнення передати настрій закоханості молоді людини (поет жив у Варадині, йому 22 роки) провокувало вийти за рамки умовності «сухої» поетичної символіки латини і звернутися до використання «чуттєвих» елементів ранньої романтичної угорської поезії. На думку фахівців, угорськомовна любовна лірика в «Poemata Basilii Dohovits» – це те найкраще зі створеного поетом (МАЦИНСЬКИЙ, с. 54). Усі твори цього любовного циклу об'єднує ім'я сімнадцятирічної дівчини Агнеш Візер, що вразила поета природною красою та багатим внутрішнім світом. Ось рядки україномовного перекладу вірша «Шан[овній] Агнеш Візер – про її красу»:

Мов весняний тюльпан, грає краса на рум'янім личку;
Бутон над зоряною трояндою.
Не одним тільки кольором грає (і тим ще миліша),
То в лілею обертається, втім червоною стає.
Як коли Зефір, ворущачи похилений листок фіалки,
Переливає його фарби, так світлішає колір її очей.
Отак виглядає небо, намальоване променем вечірнього дня:
Білизна одягається в червінь, а колір місяця розсипається.
Пронизливі перлини очей під навісом каштанових брів
Радісним промінням стверджують красу південного сяйва.
В полоні синяви очей (стріл, націлених на серця юнаків)
Хлопці захоплено зізнаються: «Ти перемогла».
Чола гладкий мармур – природи радісна знахідка –
Поринає глибоко в науку і радістю сяє,
І губки всміхаються, грають медовою росою.
Веселим струмочком линуть. Мов бальзамовий нектар!
Про те, чого ці губки обіцяють, моє перо, на жаль,
не наважується писати.

(в українському перекладі Л. Баботи та І. Маціньського).

Кінець кінцем, повернення в ролі священика до русинського селянського середовища не спонукало В. Довговича до творчості ні латиною, ні угорською мовою. Цей період характеризується творчими експериментами рідною мовою, причому зразок для наслідування та самовираження поет знаходить у русинській народній пісні, стилізуючи під неї свої твори, позначені відбитком «вченості». Помітно звучується тематична палітра творчості. Автор уже не торкається філософських проблем, його не турбують перипетії політичної боротьби в Європі, історична тематика, а його любовна лірика далека від ідеалу. В центрі уваги поета знаходяться соціально-побутові мотиви, осмислені через призму народного гумору і сатири, роздуми про добро і зло, багатство і бідність, продажність і відданість тощо. Це такі його русинські твори як «Застольна пісня», «Пісня мараморошського народу...», «Баба Пьпашка», «Блыха», «Дївка на яри співать», «Піснь жабамаь», «Бідкання надь рештками вина вь бочці», «Пяниця і

его корчажиця», «Чому я музиканть и теперь?». Останній вірш – своєрідний філософський діалог на тему відданості скрипаля-самоучки похилого віку своєму ремеслу – грі на весіллях та інших сільських святах. Здавалося б, тема тривіальна: припинити заробляти на життя, займаючись «безглуздям» («дурницями»), і опанувати серйозне ремесло. Але от відповідь дається через призму глибокого осмислення навколишньої дійсності в епоху виниклої капіталізації суспільства і розмивання основ общинного устрою життя, ускладнену наполеонівськими війнами. У розумінні ліричного героя плодом нового дев'ятнадцятого століття стали пороки і вражаюча байдужість оточуючих до долі самотньої людини. І лише музика – давній і вірний друг:

Видишь, же проклятый
Вѣкъ теперь начатый:
Не є нѣгда вѣрныхъ
Друговъ намъ домѣрныхъ:
Кождый себе спѣшитъ,
А другихъ не тѣшитъ.
Та же кой гусялю,
Грѣхъ вѣка не збаю:
Струны зо мновъ дружатъ
И гатамъ ми служатъ!
Кой заплачу – плачуть,
Кой радость ми – скачуть.
Тото другы властнѣ,
Серцю ми согласнѣ!

У пізній період В. Довгович майже не звертається до «високого стилю», схоластичне віршування не є для нього пріоритетом. Навпаки, він надає перевагу народному мовленню, що свідчить про позицію автора, яка, ймовірно, зіставлена з успішним становленням літератури сусіднього угорського народу – також на основі живого народного мовлення. Втім, творчість Довговича, на жаль, ніяк не вплинула на становлення літератури карпатських русинів, оскільки єдина його поетична збірка «Poemata Basilii Dohovits» аж до другої половини ХХ століття (1982) залишалася в рукопису.

Перше національне відродження (друга половина XIX — початок XX століть)

Цей період прийнято вважати епохою Першого русинського національного відродження.

Потрібно визнати, що карпатським русинам не щастило в питанні публікації літературних творів. Багато що пояснюється відсутністю на території розселення русинів друкарень. Перша така друкарня з кириличним шрифтом з'явилася в Ужгороді лише у 1863 році.

На відміну від своїх попередників — А. Вальковського, М. Лучкая, І. Ріпи, Г. Тарковича, В. Довговича та ін., творчість яких була радше спорадичним (час від часу) камерним досвідом емоційного сприйняття навколишнього життя і найчастіше не передбачала публічного розголосу, поет **Олександр Духнович (1803–1865)** став першим професійним літератором-трибуном серед карпатських русинів, а місто Пряшів, у якому він жив, перетворилося завдяки йому на культурний центр русинської інтелігенції. Священнослужитель, поет і суспільний діяч, він віддав усе своє життя служінню народові. Він стояв біля витоків нової русинської літератури, формуючи її ідейну спрямованість — культурно-національне відродження народу. Заснував перше літературне товариство у Пряшеві (1850) і був одним із ініціаторів видавничої справи, а також відкриття друкарні. Проявив себе О. Духнович і на ниві народного просвітництва, створивши шкільні підручники з історії та географії, написавши граматику, створивши книги для читання, молитвослови і розповсюджуючи їх (нерідко — безкоштовно) серед учнів сільських народних шкіл. Автор підручника для вчителів «Народная педагогія въ пользу училищъ и учителей сельскихъ» (1857), він стояв біля витоків прогресивної педагогічної думки. Дебютувавши у львівській газеті «Зоря Галицка» (квітень 1849 року) зі статтею «Состояньє Русинов в Угорщинѣ», він взяв активну участь у формуванні

русинської журналістики і спонукав до цього ремесла інших літераторів. О. Духнович стояв біля витоків історіографії та фольклористики. Він написав п'єсу «Добродѣтель превышаетъ богатство» (1850), заклавши тим самим фундамент русинської драматургії і національного театру.

Становлення русинської літератури у середині XIX століття до певної міри було зумовлено процесами революційної трансформації суспільно-політичного життя в Австрії, реформуванням інститутів влади багатонаціональної держави, імпульсом для яких стали трагічні події угорського національно-визвольного руху 1848–1849 років. Спочатку це призвело до послаблення і «розчленування» Угорщини на так звані воєнні округи і виникнення (19 жовтня 1849 року) у межах одного з них, Кошицького, першої русинської автономії – Руського дистрикту зі столицею в Ужгороді. З часом русинський національний округ у результаті політичної реформи був анульований (березень 1850 року), а політичний компроміс між Віднем та Будапештом згодом сприяв утворенню (1867) дуалістичної австрійсько-угорської держави, що шкодило слов'янським народам (в т.ч. русинам) тогочасної Габсбурзької імперії. Переважна більшість карпатських русинів та русинської інтелігенції негативно сприйняла претензії угорського націоналізму (актуальні ще за часів пам'ятних заяв очільника революції Лайоша Кошута) створити угорську політичну націю і мономовну Угорщину шляхом асиміляції слов'янських та інших народів. У пошуках захисту русини почали спрямовувати свій погляд на слов'янський Схід, тому з посиленням політики асиміляції більш мотивованою в очах інтелігенції ставала ідея асоціювати себе з Росією, її військовою могутністю, з російським світом, російською культурою і російською мовою. Це ще більш закономірно, якщо зважати, що у 1849 році русини були свідками грандіозного воєнного тріумфу 200-тисячної російської армії під командуванням генерала І. Паскевича, що прийшла на допомогу Австрії і розгромила революційні загони угорців. Таким є політичний підтекст зародження москвофільства, одним із поміркованих

ідейних проповідників якого в літературному середовищі був О. Духнович.

О. Духнович – видатний представник літературного життя карпатських русинів періоду будительства. Його діяльність, що припадає на 20-60-ті роки XIX століття, спонукала до творчості цілу плеяду русинських літераторів – Олександра Павловича, Івана Раковського, Анатолія Кралицького, Івана Сільвая, Петра Азарія, Євгена Фенцика, Олександра Гомічкова, Олександра Митрака, Григорія Бескида, Віктора Гебея, Миколу Нодя, Івана Даниловича, Миколу Михаліча, Юлія Ставровського (Попрадова) та ін. Консолідації літературного життя сприяло заснування О. Духновичем у 1850 році у Пряшеві літературного гуртка. «Литературное заведение Пряшовское» об'єднало любителів словесності й започаткувало видання свого альманаху-щорічника, почавши з книги «Поздравление Русиновъ на новый годъ 1850.». У ній – у віршах Духновича і його післямові «Прощаніє съ 1849. годомъ» – сформульована ідея австрославізму та відродження русинського народу («новорожденной народности нашей») у межах Руського дистрикту під скіпетром молодого імператора Франца-Йосифа і в умовах міцного політичного союзу великих держав – Австрії та Росії. Автор образно передає цю ідею через біблійний мотив, коли Мойсей виводив свій народ із рабства: і «расдвигнулъ передъ нами море на двѣ стѣны, то есть: Австрійскую и Россійскую, и мы... идемъ въ крѣпкой надѣжде жизни народности нашей, во обѣщанный и сладкій покой».

У наступному щорічнику – «Поздравление Русиновъ на новый годъ 1851.» – було опубліковано вірш Духновича «Вручание», рядки з якого («Я Русинъ былъ, есмь и буду...») стали національним кредо русинського народу. З часом текст ліг в основу народного гімну:

Я Русинъ былъ, есмь и буду,
Я родился Русиномъ,
Честный мой родъ не забуду,
Останусь его сыномъ.

Русинъ былъ мой отецъ, мати,
Русская вся родина,
Русины сестры, и братья
И широка дружина.

Також ще один вірш – «Подкарпатські Русини, оставте глибокій сонъ», який ліг в основу національного гімну автономної Підкарпатської Русі у період між Першою та Другою світовими війнами, прийнято вважати текстом О. Духновича, хоча авторство остаточно не доведено (за життя автора вірш не публікувався, автограф не виявлено). До заборони літературного товариства у 1853 році воно встигло видати 12 книг і таким чином представило читачеві творчість двох десятків місцевих авторів. Товариство «Літературное заведение Пряшловское» посіло гідне місце серед інших провідних слов'янських товариств того часу, таких як «Матица чешская» (Прага), «Матица сербская» (Пешт), польське львівське «Заведение Оссолинского» і «Галицко-русская Матиця», заснована у Львові у 1848 році.

Незважаючи на чималий жанровий діапазон поетичної спадщини О. Духновича (оди, панегірики, пейзажні замальовки, любовна лірика, дитяча поезія і тощо), домінантою його творчості була поезія з елементами дидактизму (повчання). Саме ця жанрова особливість творчості народного подвижника стане характерною для всієї карпаторусинської поезії періоду будительства (другої половини XIX століття). Поезії О. Духновича лише з певною часткою умовності можна назвати «лірикою» – вони радше нагадують поетичні заклики, що спонукають читача (молодь) до дії на терені культурно-національного відродження карпатських русинів:

Былъ соколомъ для родины,
Спѣваль пѣсни соколины,
Училъ такъ и васъ спѣвати,
По сокольному лѣтати.

Такъ, дитята-соколята,
Змагайтеся на крылята,

Старый соколь вже не можетъ,
Онъ вамъ больше не поможетъ.

(«Послѣдная моя пѣснь»)

Значний видавничий успіх «Літературного заведенія Пряшовського» зумовлений тісними контактами підкарпатських русинів із русинами Лемківщини. Майже всі книги, видані О. Духновичем у цей період, через відсутність власної друкарні були надруковані у василіанській друкарні Перемишля, а згодом – у друкарні Ставропігійського інституту у Львові. На платформі старорусинства і москвофільства відбувалося швидке зближення лемківської та підкарпатської інтелігенції. Спільними для культурних діячів усіх окраїн Карпатської Русі стали перші газети, журнали і літературні альманахи, що видавалися у Відні, Будапешті (Будині) та Львові, на сторінках яких були надруковані літературні твори, велися дискусії як стосовно політичного устрою, так і літературні, дискусії з приводу збереження народності, формування спільного літературного (писемного) стандарту і т.д. Вагоме значення у зв'язку з цим надавалося видавцям та редакторам цих видань, що консолідували авторів із Пряшева, Ужгорода, Попрада, Львова, Перемишля, Сянока, Горлиць та ін. Так, Богдан Дедицький був редактором «Вѣстника ... Русиновъ Австрійской державы» у 1850–1852 рр., співробітником «Зори Галицкой» у 1853–1854 рр., видавцем збірки «Зоря Галицкая яко альбумъ» (1860), видавцем літературної збірки «Галичанинъ» у 1861–1862 рр., редактором львівської газети «Слово» у 1861–1871 рр. та редактором «Літературного сборника...» Галицько-руської Матиці у 1885–1886 рр. У різні роки редакторами газети «Зоря Галицкая» (1848–1857) також були Антін Павенцький, Михайло Коссак, Іван Гушалеви́ч, Северин Шехови́ч, М. Савчинський, а редакторами газети «Вѣстникъ ... Русиновъ Австрійской державы» (у 1850–1866) були Іван Головацький та Юлій Вислобоцький. Іван Раковський був у Будині редактором «Церковной газеты» у 1856–1858 рр. та «Церковного вѣстника» у 1858 р. Северин Шехови́ч видавав у Львові журнал «Семейная библиотека» у

1855–1856 рр. Брати Петро та Амвросій Полянські були відповідно редактором та видавцем літературно-белетристичного журналу «Новый Галичанинъ». І. Пелех був видавцем газети «Галицкая Русь». Йосиф Ливчак був редактором віденського журналу «Страхопудъ» (1863–1867) та його додатку – журналу «Золотая грамота» (1864–1867).

Важливу роль у справі консолідації відіграли такі видання Галицько-руської Матиці у Львові як «Науковий Сборникъ, издаваемый литературнымъ обществомъ Галицко-русской Матицы» (1865–1868), «Литературный Сборникъ, издаваемый Галицко-русской Матицею» (1869–1873; 1885–1890), «Научно-Литературный Сборникъ» (1901–1906). Членами «Галицко-русской Матицы» стали підкарпатські русини О. Духнович, О. Павлович та А. Кралицький.

Незважаючи на значне зростання національної свідомості карпатських русинів, активізацію культурного життя, підвищення рівня народної освіти, ці процеси значно уповільнювала відсутність загальноприйнятої норми літературної мови (писемного стандарту). Відмовившись від уже існуючої, хоча й не повною мірою задекларованої традиції створювати норму на основі живої розмовної мови, що в першій половині XIX ст. можна було спостерігати у творчості І. Кутки, Михайла Лучкая, Івана Ріпи, В. Довговича, а до середини XIX ст. стало програмою для реформування писемного стандарту мов сусідніх народів – угорців та словаків, сучасні карпаторусинські літератори (і на південних, і на північних схилах Карпат) почали писати на язичії – слабко унормованій амальгамі (суміші) російської та русинської мов з елементами церковнослов'янської. Сам О. Духнович сформував теорію про два стилі. Наївно вважаючи, що перехід до живої розмовної мови у літературі спричинить звуження сфери поширення літератури до межі сільського обивателя, а також викличе необхідність створення граматики для кожного села, він запропонував для літературних та наукових творів «високий стиль», або язичіє. Таким чином, на думку Духновича, яку він висловлює

у газеті «Зоря Галицкая» у 1852 році, потрібно «учить народъ... материалъ языка (тобто розмовну мову – *В. П.*) выдѣлывать, утончати, усовершеншати» (ДУХНОВИЧ, с. 284). «Низькому стилю» (живій народній мові) відводилася у літературі ніша, що передбачала прямий вплив на малоосвіченого читача.

«Низьким стилем» писалися підручники для народних шкіл, вірші з елементами дидактики, записувалися фольклорні матеріали тощо. Навіть дуже популярна п'єса «Добродѣтель превышаетъ богатство» (1850) написана живою розмовною мовою. Нижче наводимо два приклади «низького стилю» з творчої спадщини О. Духновича (зі шкільного підручника «Книжиця читалная для начинающихъ» (1847) та п'єси «Добродѣтель превышаетъ богатство»):

Приклад 1:

Мамко, мамко, купъ ми книшку,
Тинту, папѣрь и табличку,
Бо я пойду до школы,
Учитися по воли.

Бо я бы ся радъ учить,
Якъ бы Богу послужить,
Якъ бы людей учтити,
И якъ спасеннымъ быти.

Приклад 2:

Федор (*иде напѣтый*). Такъ не дамъ – хоть 'го доразъ чортъ возьме. – Жено свѣти, посмотрию мою маетность. (*Олена запалить каганецъ. Федоръ отворить ладу, выбирає мѣшки єденъ за другимъ, и пугильярь великій*). Ту суть тысящъ, ту два тысящи золотыхъ, сами талляри, ту пять сто, а ту тысящъ пять сто, сами дватцятники, а на контрактахъ три тысящъ. – Ой ци я не Федоръ, ци я не богачъ? А хто ми роскаже, ге? Я небоюся никого, видишь Сыне, то вшытко твое, не треба тобѣ школы, твоя мудрость адде (*указує на мѣшки*). Маєшь ты дукаты, талляри, рубли, дватцятники, што ти душа забагне, лем дай ти Боже здоровья, а вырасти скоро, я тебе оженю, панѣчку возьмешъ, а я ти куплю село, будешъ ти паномъ прото, а жебрачина все остане жебрачиновъ, хоть и сто разъ Ярмолой переучить.

О. Духнович стояв біля витоків карпаторусинської драматургії. Його п'єса «Добродѣтель превышаетъ богатство» написана з непоганим знанням народного життя і розкриває типову ситуацію у селі, де ведуть боротьбу два начала – добро і зло, бідність і багатство, щедрість і жадібність. За законами псевдокласицизму (а п'єса наслідує традиції як російської – В. Капніста, О. Сумарокова та Д. Фонвізіна, так і європейської – Й. Песталотці – драматургії) добро перемагає зло. Натхненний ідеями Просвітництва, автор пропонує викоринити соціальні пороки: пияцтво, злочинство, марнотратство грошей у шинках, лихварство, безгосподарність і, як результат, – розшарування села на багатих і бідних. Його герої, схематично окреслені, з прізвищами, що говорять самі за себе (сільський багатій Федір Многомав, учитель Мудроглав, порядний робітник Чесножив, офіцер Храбростой, вдова Богумила, хазяїн корчми (шинку) Чмуть та ін.), покликані довести правильність авторської концепції. Захоплений дидактичним моралізаторством, Духнович не розгледів істинних причин падіння етичних норм та моралі сільської громади – капіталізації карпатського села з усіма зумовленими цим негативними явищами. Разом із тим п'єса, написана живою народною мовою, впродовж століть неодноразово була поставлена аматорськими і професійними театрами і користувалася надзвичайною популярністю у народному середовищі.

Понад сто років залишалася в рукопису ще одна п'єса О. Духновича – «Головный тарабанщикъ» (1852). Сатирична одноактна комедія зображає інтелігенцію, чесну і працюовиту, віддану ідеалам служіння своєму народу, якій протистоять кар'єристи.

У тому ж дусі настанов написана вся проза О. Духновича, хоча вона складають дуже незначну частину його творчої спадщини. Наприклад, у мініатюрі «Басня противо стыдящихся своей народности» він критикує ренегатів, що готові, відчувши матеріальну вигоду, зректися свого народу. А у повісті «Миленъ и Любига», створеній за зразками сентиментального жанру, на тлі ідилічної природи і народного середовища він зображає ідеальних героїв, які долають усі труднощі, знаходячи при цьому любов і щастя.

Література в епоху Духновича, хоча й була адресована малограмотним простим людям, але все ще охоплювала дуже незначну частину карпаторусинського народу. Вона залишалася привілеєм окремих соціальних прошарків суспільства – освіченої міської інтелігенції, учнівської молоді та місцевого духівництва. За цих умов, тобто в середовищі людей, які деякою мірою володіли церковнослов'янською та російською мовами, функціонування поезії та прози на язичії не викликало опору читача. Проте вже на початку 1870-х років із розвитком друкарської справи, збільшенням тиражів періодичних видань, а, головне – газет, ситуація помітно змінюється. Відбувається диференціація преси на газети «політичні» (тобто ті, які купили право (кауцію) публікувати політичні новини) і газети літературних товариств, громадських організацій тощо (позбавлені цього права). «Політична» газета стає в Європі атрибутом швидкого інформування населення; зацікавленість такою пресою проявляють усі соціальні верстви і групи в суспільстві, в т.ч. найбідніші й малограмотні. І якщо літературні газети (з малим тиражем, зорієнтовані на вузьке коло освіченої публіки) мали можливість у мовному плані продовжувати виходити на язичії, то «політична» газета, зорієнтована на масового читача, на рівень його освіти, змушена була підлаштовуватися під «народного» читача і переходити на живу розмовну мову.

Уся карпаторусинська періодика другої половини XIX століття, засновниками якої були літературні товариства або професійні групи, видавалася на язичії обмеженими тиражами, а найбільш консервативні газети друкувалися на «общерусском литературном языке». Наприклад, усі підкарпатські видання виходили накладом від 300 до 500 примірників (у «Совы» наклад складав 2000 примірників, але вийшло лише п'ять номерів). Це такі видання: «Оучитель» (1867), «Свѣтъ» (1867–1871), «Сова» (1871), «Новый Свѣтъ» (1871–1872), «Карпаты» (1873–1886), «Листокъ» (1885–1903) (ПАДЯК 2006/1, с. 3-38).

Дещо відрізнялася ситуація на Лемківщині. Іноді місцева інтелігенція публікувалася у газетах і журналах достатньо

віддалених культурних центрів. Інколи – на сторінках періодичних видань, засновниками і видавцями яких були самі лемки, наприклад календар «Перемышлянинъ» (1850–1861, 1863–1864), альманах за редакцією Клавдії Алексович «Перемышлянка» (1862), «Рускій Сіонъ» Сільвестра Сембратовича, «Новый Галичанинъ» братів Полянських. Також активно співпрацювала лемківська творча інтелігенція з редакціями віденських видань «Отечественный Сборникъ», «Золотая грамота», «Страхопудъ» (1863–1867) і т.д. Але реальним центром лемківської культури став Львів із його старорусинськими та русофільськими інституціями і редакціями. Багато авторів публікувалося на сторінках «Слова» (1861–1887), надсилаючи туди не лише статті політико-економічного спрямування, але також літературні твори або кореспонденції про те, що відбувалося на Лемківщині. Авторами публікацій були Володимир Хиляк, Клавдія Алексович, Володимир Щавинський. Ще одним таким виданням став «Проломъ» (1880–1882), що згодом виходив під іншими назвами: «Новый Проломъ» (1882–1888), «Червоная Русь» (1888–1891), «Галицкая Русь» (1891–1893) і «Галичанинъ» (1893–1913). Лемківська тематика була в полі зору видань Галицько-руської Матиці у Львові, а саме – видання «Науковий Сборникъ» (1865–1868) та його продовження – «Литературный Сборникъ» (1869–1873, 1885–1890). Важливу роль відігравав двотижневик «Новый Галичанинъ. Журналъ для Литературы и Белетристики» (1889–1891), що видавався спочатку в Перемишлі, а згодом – у Львові. Його редактори брати Петро та Амвросій Полянські були лемківськими письменниками і, таким чином, створили чудову платформу для публікації літературних творів не лише власних, а й інших лемківських авторів. (На сторінках цього видання публікувався і підкарпатський письменник Анатолій Кралицький). Також важливими львівськими періодичними виданнями для лемківської інтелігенції були «Временникъ Института Ставропигійского», «Бесѣда», «Страхопудъ», «Учитель», «Зоря Галицкая», збірка «Зоря Галицкая яко Альбумъ на годъ 1860» (ДУЦЬ-ФАЙФЕР 2001, с. 56-57).

У таких виданнях дуже часто «зустрічалися» твори та кореспонденції лемківських і підкарпатських авторів. Наприклад, у збірці «Зоря Галицкая яко Альбумъ на годъ 1860» знаходимо повість А. Кралицького «Пастырь в полонинах», поезію К. Алексович «Пѣснь Ольдины» і відоме етнографічне дослідження Олексія Торонського «Русины-Лѣмки». Ця тема недостатньо досліджена, хоча навіть поверхнєве ознайомлення з нею дає змогу зробити висновок про тісну співпрацю карпаторусинських літераторів з усіх країв на сторінках галицької преси. Наприклад, уже згаданий А. Кралицький багаторазово публікував свої твори, статті, нариси і кореспонденції на сторінках львівських видань «Слово», «Науковий Сборникъ», «Галичанинъ» (збірник Б. Дедицького), «Галичанинъ» (додаток до «Слова»), «Литературный Сборникъ», «Новый Проломъ», «Временникъ Ставропигійского Института», «Новый Галичанинъ», «Вѣстникъ Народного Дома», «Бесѣда» (додаток до «Страхопуда») і «Галицкая Русь» (ПАДЯК – ІЛЬЧЕНКО 1994; ПАДЯК – ІЛЬЧЕНКО 1995). Із виданням «Зоря Галицкая» співпрацювали О. Духнович, І. Раковський, Віктор Добрянський, Олександр Гомічков, О. Павлович, Микола Нодь, Олександр Лабанц, Михайло Лихварчик та ін. (РУДЛОВЧАК, с. 90-92). За чверть століття існування газети «Слово» її позаштатними кореспондентами були підкарпатські русини О. Духнович, А. Добрянський, А. Кралицький, Петро Феєрчак, Іван Сільвай, Петро Азарій, О. Гомічков, Віктор Кимак та багато інших, у т.ч. й ті, що друкувалися анонімно. Такі видання ставали загальною трибуною карпаторусинської інтелігенції, завдяки чому вона дізнавалася про розвиток народного просвітництва в усіх куточках своєї землі та про літературні досягнення кожного регіону.

В Австрійській імперії та Угорському королівстві лише русини у другій половині XIX століття не спромоглися заснувати своєї політичної газети (ПАДЯК 2006/1, с. 10). Між тим, із такою ініціативою у 1871 році виступив другий голова Товариства св. Василя Великого в Ужгороді Георгій Маркош. Він за власні кошти планував видавати «русскую политическую газету»

(ПАДЯК 2006/1, с. 68-69). Хоча її вихід неодноразово відкладався і зрештою вона так і не з'явилася, очікування змін породило дискусію стосовно мови майбутньої газети. Товариство св. Василя Великого розкололося на дві групи: консервативних прибічників язичія (з подальшим переходом на літературну російську мову) і прихильників створення писемного стандарту на основі народних говорів. Власне, цю дискусію (на сторінках літературної газети «Новый Свѣтъ») можна вважати початком відліку нового русинського руху, який взяв за мету переведення всієї системи народної освіти і культури, в т.ч. літературного процесу, на основи народної мови, що (через слабкість руху й угорської політики асиміляції слов'янського населення) дало перші серйозні результати лише в кінці XIX – на початку XX століття, коли в Ужгороді русинською народною мовою почала виходити газета «Наука» (1897–1914, 1918–1922), а у Львові (згодом – у Новому Сончі та Горлицях) лемко-русинською мовою почала видаватися газета «Лемко» (1911–1913).

Серед поетів – членів «Літературного заведенія Пряшовського» – на особливу увагу заслуговують О. Павлович та М. Нодь. Ректор Віденської греко-католицької семінарії св. Варвари (так званого «Барбареума»), музикант, диригент і організатор хорового мистецтва **М. Нодь (1819–1862)** відомий також тим, що видав дві збірки поезій. Одна із збірок пісень, тобто текстів, покладених на музику, що з'явилася у Відні у 1851 році під назвою «**Русскій солов'ї**», була надзвичайно популярною у колі русинської інтелігенції та слугувала за підручник із музичного виховання у школах. Збірка, в якій патріотична лірика перепліталася з любовною, своєю народною мовою і своєрідною пісенною ритмікою, образністю поезії пробуджувала національну свідомість карпатського русина. Мелодії пісень також належать М. Нодю:

Кто тамъ клопкать, сыне,
Выникни вонъ,
Кто ми переривать
Глубокій сонъ?

Няньку, єдна туть дѣвица,
Смутна, но хороша,
Якъ зірница.

Скажи, дѣвча, кто твой
Отець, мати,
Ачей я тя могу
Спознавати.

Мама – русская старица,
Кирилла-Метода
Коханица.

Славная дѣвице,
Про что ходишь?
Мраку, росу ранню
Про что бродишь?

Вась ємъ прийшла посьтити,
Русскихъ братій отъ сна
Возбудити.

Про что заплаканы
Масѣь очи?
Власы розсыпаны
Поверхъ плечи?

Се волося не сплетеса,
Докля русинѣь къ мамцѣь
Не вернеся!

(«Кто тамъ клопкатъ...»)

О. Павловича (1819–1900) ще за життя сучасники величали не інакше як «народним поетом» і «маковицьким соловейком». Послідовник і сподвижник О. Духновича, він перейняв його просвітницькі ідеї. У своїй поезії виступав за культурно-національне відродження карпатських русинів («Піснь подкарпатского русина», «Піснь», «Гласъ русиновъ»). Упродовж десятиліть він полум'яно відгукувався на всі бодай якоюсь мірою значимі події в історії народу, особливо своєї рідної Маковиці – одного з історичних

регіонів Карпатської Русі – і став її своєрідним поетичним літописцем.

У жанровому плані О. Павлович не настільки багатограний, як О. Духнович. У його спадщині відсутні проза і драматургія, та й в жанрі поезії він, як правило, небагатослівний – великі поетичні форми його не захоплювали. Домінантою його поетичної спадщини стали запозичені з народнопісенної творчості думи та пісні. Оспівуючи ту чи іншу подію, осмислюючи той чи інший факт, автор уникає сухої констатації чи описовості. Він вибудовує міні-сюжет, зображуючи дію в розвитку, чим додає оповіді динамізму, певної чіткості та послідовності дій та вчинків. Жанр думи дозволяє йому надати емоційну оцінку тому, що відбувається, яка часто-густо переходить у настановні прямолінійні повчання читача, що не завжди узгоджується з принципами поетичного жанру («Замерзшая сирота», «Думки», «Послушайте, братья...», «Честный руснакъ с Маковици роздуме въ Америци», «Кумова вечеря»):

IV.

Подъ Бескидомъ хмары
Чорнії сбирались.
Ой, не хмары то, а хищны
Вороны слѣтались.

Подъ Бескидомъ громы
Сильно роздаются;
Ой, не громы то, а войска
Сопротивны бѣются.

V.

Кругомъ козаченька
Летятъ стрѣлы градомъ,
Но онъ скачетъ и рубаетъ
Все козацкымъ складомъ.

Тысячная куля
Козака минала,
И не куля, а мадыарска
Сабля его стяла.

VI.

Конь заржалъ жалобно
И упаль надъ ровомъ, –
Ой, вырито козакови
Гробъ подъ Бардийовомъ.

Родны донски брата
Его хоронили,
На могиль православный
Крестъ свой устроили.

*(«Думки надъ могилою подъ Бардиевомъ
на 1849 годъ»)*

У поетичних звертаннях і описах життя простого народу особливо відчутні соціальні мотиви. Автор змальовує бідність у Карпатах, пояснює причини такого гнітючого становища народу, розповідає про трудову міграцію в Америку («Убогій русинь», «Смутятся, вздыхаютъ людкове бидненьки...»), «Состояніе Маковицы 1888 г.» та ін.). Але найбільш панорамним його твором є поема на соціальну тематику «Ставь (стан – В. П.) бидного селянина», написана на початку творчого шляху в 1847 році, що розповідає про жорстоку експлуатацію селянства в умовах кріпосництва, і до того ж у неврожайні роки:

Земля – стара наша мати
Не хце плоды выдавати,
Другый рокъ ужъ нить уроды,
Гынуть съ голоду народы.

Голодь привиль къ намъ хоробы,
Всягды видно свижи гробы.
Нить овса, бандуръ, капусты,
Люде гынуть, дома пусты.

У своїй творчості О. Павлович виходив із теорії О. Духновича про два стилі: писав народною мовою, а також на язичії (інша назва: «традиционный карпаторусский язык»). Незважаючи на те що за життя О. Павловича його вірші не були зібрані й

опубліковані окремим виданням, вони систематично з'являлися на сторінках слов'янофільської преси – як місцевої, так і в різноманітних галицьких, віденських, словацьких журнальних і книжкових виданнях, і значно вплинули на становлення карпаторусинської літератури і поезії, зокрема.

На Лемківщині у цей період народнопісенний поетичний стиль зустрічаємо у творчості Клавдії Алексович (1830–1916), яка видала у 1860 році баладу «Пісьнь Ольдини», та Генріка Полянського, який видав у Львові дві поетичні збірки – «Вънецъ из цвѣтовъ поетическихъ» (1871) и «Незабудька» (1873).

Вагомим був вплив О. Павловича на представників другої хвилі «будителів», тобто представників карпаторусинського просвітництва – Анатолія Кралицького, Івана Сільвая, Євгена Фенцика, Олександра Митрака, Попрадова (Юлія Ставровського) та ін.

Цей період карпаторусинської літератури характеризується багатством літературних видів і жанрів, а також змішуванням художніх стилів та естетичних напрямів. Пізній розквіт русинської літератури зумовив паралельне існування як псевдокласицизму, який зійшов з авансцени, в'яучого сентименталізму, так і провідного естетичного напрямку західноєвропейських і слов'янських літератур – романтизму, а також реалізму, що набирив сили. Слідом за активним розвитком поезії відбувається становлення прозаїчних жанрів (оповідання, новела, повість), а також драматургії. Серед прозаїків слід назвати А. Кралицького, О. Гомічкова, Петра Яновича, І. Сільвая, О. Митрака, Є. Фенцика, Попрадова (Ю. Ставровського), Михайла Бескида, Дмитра Гебея, а на Лемківщині – В. Хиляка, братів Полянських, О. Торонтського та ін. Крім О. Духновича, драматичні твори писали Іван Данилович-Коритнянський, І. Сільвай, Є. Фенцик, хоча в цій сфері особливих досягнень не спостерігалось.

Анатолій Кралицький (1835–1894) – відомий чернець і літератор; він заявив про себе низкою романтичних (з елементами сентименталізму) оповідань і повістей, а також історично-етнографічних матеріалів. Пізній Кралицький відомий також як

письменник-реаліст, майстер соціально-побутового оповідання. Будучи ігуменом Мукачівського монастиря, він приділяв багато уваги публікації історичних відомостей, що стосувалися минушини багатьох карпаторусинських монастирів, аналізував старовинні рукописи і перші друковані книги, що зберігалися у величезній бібліотеці Мукачівського монастиря. У контексті спільнослов'янської єдності А. Кралицький виступав на сторінках преси популяризатором культурних досягнень слов'янських літератур – сербської, хорватської, болгарської, словацької, чеської, лужицької, словенської, надаючи перевагу російській літературі як провідній, що здобула всесвітнє визнання. Особливу цінність становлять його актуальні й на сьогодні етнографічні матеріали, особливо ті, які присвячені побуту та традиціям рідної округи А. Кралицького – долини річки Лаборець («Свадебные обряды у Лаборских Русиновъ», «Русины Лаборские въ Угорщинѣ») та суміжних територій («Угорскіи Шокацы», «Свадебные обряды у Шаришских Словаковъ») та ін. Це ж стосується і запису фольклорних матеріалів – легенд, переказів, казок:

У єднім селі жыла єдна худобна вдовиця, у котрой была дівка Маря, красна, але несеренчлива, бо єї ніхто не брав и ніхто не любив. Вельо раз, коли из цілого валала посходяться дівки на вичурки прясти, и Маря видить, што около каждой сидить єй фраир, залицаєся до ней и коли упаде веретено, то дораз схилиться, подойме и подасть. Раз Маря видить того, здихне и каже: «Боже мій, дай и ми фраира, хоть на гусячих ногах!».

Ище не виповіла она того, як тут одразу отворяються двері, входить шварный шугай в довгой, сивой губані, шыроком калані з покрейдою и сідає дораз около Марі. Маря дуже зрадовалася, же достала такого шувного фраира, але раз упало єй веретено, она скоро схилилася подняти и видить, же у єй фраира гусячі ноги...

*(«Фраир на гусячих ногах», 1894;
у мовній редакції І. Франка)*

З іншого боку, знайдені А. Кралицьким в архівах матеріали, які розповідають про маловідомі історичні події і факти, часто лягали в основу його оповідань і повістей (ПАДЯК – ІЛЬЧЕНКО 1994).

Уже перший його художній твір – повість **«Пастырь в полонинах»** (1860), події в якому розгортаються на тлі верховинського села XIV століття, був прихильно сприйнятий тогочасною критикою, зокрема Іваном Франком (ФРАНКО, ХІІ, с. 313):

Чорный сумракъ поздной осени застеляетъ видокругъ; уже и вечеръ сблизился, бо солнце западаетъ за лысыя горы; часомъ и зимный вѣтерокъ подуваеъ отъ сѣвера; густо валится жолтое листьє деревъ на землю, і соучастно укрываются нимъ корчи столѣтнего дуба.

Но тихо! – ото голосъ чути: ачей то пѣсня лебедя? Или прелестный голосъ горскихъ чудовищъ у бездонной пропасти? Не лебедь то, ни горская дѣва, но Пастырь зъ полонинъ играе на сопѣлцѣ. Онъ якъ природный игрокъ искусно вылудить ти найчувствительнѣйшу нуту отъ сухого дерева.

Зблизьмъся къ нему. На мохнатомъ камени сидить молодой верховинець; выше-сяговая постава показываеъ въ немъ силу медвѣдя, высокое чоло, довгіи чорныи волосы еще лучше отбиваютъ черты его лица. Тако онъ, сидя каждого вечера на томже камени, выграваетъ собѣ на сопѣлцѣ.

Внизъ подъ горою зъ разсѣлинъ скалы вырывается кристально чистый источникъ и течетъ кривулями вздовжь подгорья, будь-то серебряна поволока, а надъ водою стоитъ руска красавица съ двома збанками въ рукахъ и пламенными очима поглядаетъ на юношу.

(«Пастырь в полонинах», 1860)

Пасторальні мотиви характерні для всіх романтичних творів А. Крालицького. Час їхнього написання – 60-ті роки ХІХ століття. Герої – молоді люди з багатим внутрішнім світом – проходять випробування на вірність один одному. В повісті «Пастырь в полонинах» сформовані життєві обставини виявляються сильнішими від полум'яних бажань героїв, але й вони відступають перед всепоглинаючим почуттям любові. І навіть загибель Олени та Володимира, хоча й звучить трагічно, пояснює головну тему твору: таємничий багатій Димитриу із далекого Бухареста, що приховується під вигаданим іменем Тихомир, на якому лежить

гріх убивства власної дружини та дитини, ніколи не знайде спокою та щастя (Тихомир хотів обвінчатися з Оленою, підкупивши її вітчима Романа), проти цього повстає сама природа (ПАДЯК 1998, с. 10-11).

В оповіданні **«Федорь Петрюкь»** (1862) автор дещо ускладнив любовну колізію. Його герої живуть у трагічні для батьківщини часи, коли особисте щастя невіддільне від долі рідної землі, яка бореться проти османсько-татарських набігів, а вчинки героїв швидше, ніж у повсякденному житті, розкривають характери і надають можливість зазирнути у потаємні куточки людської душі. У концепції автора кохання і вірність – це перше випробування на здатність любити свою батьківщину і готовність пожертвувати життям заради її незалежності. Автор змушує своїх героїв пройти випробування любов'ю. Але здолати цей бар'єр не кожному під силу, як не кожному вдається знайти в собі силу виступити на захист своєї землі від загарбників. Сава та Пелагея, Адам та Іринка у полум'ї війни зберегли свої почуття та у визволеному краї знайшли щастя. А на Федора Петрюка, що зрадив свою дружину Марію заради коханки Франі, винуватця поневірянь дочки Іринки, зрадника свого народу чекає страшна кара – доживати віку серед щасливих людей, яких він зраджував. Йому, що прагнув покаяння, не судилося спокутувати гріхи і вимолити у дочки прощення. Через роки він розшукає дочку – і миттєво його здожене смерть (ПАДЯК 1998, с. 11-12).

Романтична повість **«Князь Лаборець»** (1863), що написана на основі угорської історичної хроніки, занурює читача в події IX століття, коли численні угорські племена, подолавши Карпатські перевали, вторглися на території, заселені карпатськими русинами. Ця історична фабула сама по собі суперечила офіційній угорській історіографії, яка наполягала на автохтонності угорців у Карпатському регіоні, і надавала письменнику можливість донести читачу інформацію про Підкарпаття, яке споконвіків належало слов'янському народу. Вже навіть це дає підстави стверджувати, що думки автора спрямовані не в дев'яте, а в дев'ятнадцяте

століття. А. Кралицькому важливо наголосити, що «земля, на котрій ми тепер живем и боремся за свои права и народность», і тисячу років тому належала підкарпатським русинам і що племена половців-угорців зустріли тут високий рівень культури. Автор описує події, пов'язані з обороною останньої цитаделі русинів – Ужгородського замку, і нерівну битву, в ході якої князь Лаборець намагається врятуватися втечею, однак його наздоганяють і вбивають вороги. І це у свідомості автора символізує кінець «нашої незалежності».

В історичну канву А. Кралицький вплітає романтичну оповідь. Руки Віри, дочки князя Лаборця, що старіється, жадає, щоб посісти князівський трон, молодий честолюбний воєначальник Славолюб. Інтриги навколо трону павутиною обплітають дівоче серце, шлях до якого пролягає через зраду батьківщині. Подвійна гра Славолюба, який вступив у змову з ворогом, що наближається до фортеці, не приносить йому омріяної перемоги – влади над серцем князівни. Його наміри викриті, за зраду його кинуте до в'язниці. Але час згаяно – ворожі табори вже під стінами Ужгорода. Несподівано на допомогу приходить Українець, який симпатизує Вірі, – посол угорського ватажка Альмуса. Він намагається врятувати князівну і князя з його воїнами, що залишилися живими. Князівну врятовано, проте князь загинув і князівство розгромлено. Рятівник пропонує Вірі руку та серце. Усамітнившись у гірській хатині, вони тихо проживуть решту днів. Трагізм фінальної сцени підкорення Ужгорода посилює оповідь про зрадника Славолюба, який залишився живим, – він присягається на вірність Арпаду – сину Альмуса (ПАДЯК 1998, с. 12-13).

Дуже часто в романтичних творах А. Кралицького присутній елемент містичної феєрії («Не ходи, Грицю, на вечорниці!»), чи в основу твору покладено сюжет із давньогрецької міфології («Прометей»), або ж біблійний переказ («Моисей»).

Для пізнього А. Кралицького характерне реалістичне сприйняття дійсності. Сюди можемо віднести його твори, написані у 1890-х роках: оповідання «Екзекуторь», цикл із трьох

замальовок «Житейські дразги» та ін. Наприклад, основою сюжету оповідання «Екзекуторъ» став реальний факт занесення у 1891 році з Америки у Європу філоксери – захворювання виноградної лози. У результаті на Підкарпатській Русі було знищено багато плантацій, що призвело до зубожіння виноградарів. Оповідання «Екзекуторъ» – це розповідь колишнього збирача данини, який опинився одного разу в сувору зиму у зубожілому русинському поселенні Іршавка. Бажання дізнатися правду про причини жалюгідного становища села привело його до висновку: не лише загибель виноградників, але й байдужість влади, жадібність чиновників, які продовжували нещадно збирати з селян данину («порцію») та різні податки, призвели до такого сумного результату. Обурений своїм «відкриттям» і тим зубожінням, яке постало перед ним у селянській хаті, збирач данини відмовився проводити екзекуцію і розрахувався зі своїх заощаджень за борг селян Іршавки. Совість не дозволяє йому й надалі брати участь у таких екзекуціях – він незабаром подає у відставку.

Загалом, твори А. Кралицького просякнуті християнською мораллю, прагненням змінити світ за допомогою духовного начала, дотримання християнських заповідей, народного просвітництва як важливих принципів життєдіяльності громади. Автор із теплотою описує світ русина, його традиції та життєвий устрій і століттями сформований життєвий ритм. Він ідеалізує його і сумує, спостерігаючи, як соціальні пороки підточують основи общинного устрою. Разом з тим, А. Кралицький за негативними явищами, які були в центрі його письменницької уваги, не зміг розгледіти капіталізації суспільства, що насувалася, з її товарно-грошовими відносинами і численними негативними наслідками. Важливо також визнати, що не лише А. Кралицький, але й інші письменники-будителі XIX століття залишалися у полоні ілюзій відносно руйнації старих політично-економічних засад і приходу капіталізму. Безсилі пояснити це явище, яке лякало їх, вони так і не змогли своєю творчістю надати суспільству рецепт дієвої протитрути.

Так само популярним прозаїком у колі русинської інтелігенції був лемківський письменник і священик **Володимир Хиляк (1843–1893)**. Сучасник А. Кралицького і його «сусід» у львівських русофільських журналах, В. Хиляк у своїй творчості був ідейно і тематично близький до підкарпатського прозаїка. Він – автор понад сотні публікацій, серед яких етнографічні нариси, мемуари, статті й фейлетони. Проте найбільший успіх йому принесли художні твори – повісті, оповідання і новели. Вже сучасники високо оцінювали його внесок у русинську літературу. Так, львівський видавець Осип Мончаловський у біографічному нарисі, опублікованому в передмові до посмертного видання останніх творів прозаїка, писав: «Владимірь Хилякъ занялъ первое мѣсто въ исторіи галицко-русской литературы. Какъ художникъ онъ изобразилъ многія стороны жизни галицко-русскаго общества и вмѣстѣ съ лучшими его качествами раскрылъ также его немощь... Владимиръ Хилякъ первый въ Галичинѣ выбросилъ изъ повѣстей и разсказовъ ложный идеализмъ и ложную чувствительность» (МОНЧАЛОВСЬКИЙ, с. 16). Творчість В. Хиляка сьогодні у полі зору сучасного русинського літературознавства. Так, дослідниця з Кракова Олена Дуць-Файфер підкреслює, що у лемківському літературному процесі ХІХ століття домінування прози над поезією і драматургією значною мірою було визначено саме творчим потенціалом В. Хиляка (ДУЦЬ-ФАЙФЕР 2001, с. 181). Священик у лемківських селах, він чудово знав життя і проблеми простого народу і відображав їх у своїй творчості, але також був полум'яним патріотом («твердим русином») і захисником інтересів лемків у подекуди складних взаємовідносинах із поляками.

Цій проблемі присвячена повість «**Шибеничный верхъ**» (опублікована у 1877–1878 роках у львівському «Слові» і через два роки (1880) – у Росії під назвою «Шибеничный берегъ»). Так само як А. Кралицький, В. Хиляк часто звертається до історичної тематики, проте його твори також лише умовно можна охарактеризувати як «історичні». Хоча фабула базується на конкретно-історичному факті, героями є відомі історичні особистості, а

події пов'язані з конкретною місцевістю, автор вибудовує сюжет відповідно до своїх ідейних поглядів, спрямованих радше в сучасність, ніж у минуле.

У повісті «Шибеничний верхъ» автор використав історичний факт – дворічне перебування (1768–1770) на Лемківщині військ конфедератів, яких тіснили полки коронних військ і російської армії. Фінал оповіді – програна конфедератами битва на околиці села Ізби (В. Хиляк у молоді роки служив священиком у цій місцевості) – символізує не лише кінець утисків і наруги з боку конфедератів над мирним лемківським населенням, але також – звільнення Лемківщини від неприятеля. Автор чітко фіксує настрій захисників рідної землі. Нехтуючи вимогами конфедератів виступити на їхньому боці, лемки виступили на боці російських військ. У сюжет повісті вплетений мотив ікони Божої Матері Ізбянської, яка мироточить, засмучена бідами свого народу, що їх спричинили жорстокість і вседозволеність військ конфедератів, розташованих в околицях. Лише після закінчення військових дій і здобуття лемківськими селянами спокою і миру ікона Божої Матері припинила сльозоточити. Цей мотив був покликаний переконати читача у правильності вчинків людей, які захищали свою землю. Та він також слугував автору аргументацією в проведенні чіткої межі між простими лемками та польськими конфедератами і в зображенні двох світів, розділених прірвою: лемківського світу, підпорядкованого християнській моралі, заснованій на миролюбності й набожності трудолюбивих горян, і світу конфедератів, просякнутого ненавистю, жорстокістю та зверхністю.

У повість уже традиційно для романтично-пригодницького жанру вплетена любовна інтрига. Конфедерат ротмістр Хижевський сприяє звільненню з полону священика села Ізби отця Щавинського, засудженого за нібито підбурювання лемків до спротиву. Але робить він це з корисливою метою – заволодіти серцем Олі – онуки священика, яка звернулася до нього по допомогу. Цей самий Хижевський прагне знищити багатого солотвинського селянина Івана Сметану, чия гордість і вміння триматися не-

залежно зачепила за живе зверхнього поляка. Він добивається цього – конфедерати грабують дім шолтиса Сметани і насильно забирають з собою його дочку Фесю. Дівчину рятує закоханий у неї лемко Яцко Брея; а сам Іван Сметана за примхою долі був втягнутий у змову маршалка Біржанського, що вступив у зговір з королівським військом, чим зрадив конфедератів. Звинуваченого у шпіонажі Сметану конфедерати вбивають на очах у дочки. Антиподом Хижевського у повісті змальований Курнацький – посередник між королівськими військами і маршалком Біржанським. Людина шляхетної натури, він, як виявилось, також православний русин. Саме із його вуст звучать надважливі для автора повісті думки про відродження Лемківщини. Будитель свого народу, Курнацький виступає захисником його прав і закликає до спротиву:

Я узналь, что коронныи войска, соединенныи съ русскими, сближаются до тѣхъ горъ. Якъ они насъ съ помощію Бога отъ конфедератовъ не спасутъ, тогда за посохъ и торбу въ широкій свѣтъ! Въ такой роковой минутѣ русскому народу не сидѣти бы подъ угломъ и плакати; ему слѣдовало бы причинитись къ своему спасенію...

(Цит. за виданням: Ієронімъ Анонимъ. Повѣсти и рассказы. Т. 1, Львов, 1882, С. 191)

Низка повістей та оповідань В. Хиляка присвячена проблемі асиміляції і самоідентифікації русинів, збереження народного духу в лемківському середовищі, шанобливого ставлення до традицій пращурів. Тут, мабуть, потрібно назвати оповідання «Русская доля», «Польскій патриотъ», «Смерть и жена отъ Бога», повісті «Великій перекинчикъ въ маломъ размѣрѣ», «Послѣдняя повѣсть», «Кусникъ жизни людской» та ін.

Своєрідним лейтмотивом до всіх цих і багатьох інших творів В. Хиляка можуть слугувати слова пісні з оповідання «Польскій патриотъ»:

Не довѣрай Ляшенькови Ганцю чорнобрива,
Бо не була ще съ Ляшенькомъ Русинка щаслива...

У творі «**Русская доля**» (1880) оповідь починається зі скромного похорону батька головного героя оповідання – десятирічного хлопчика. Батько, простий селянин, все життя працював, був набожною людиною, проте помер у бідності. Таке саме несите життя чекає і його сина – Івана Солодканича. Автор одразу зауважує, що прізвище «Солодканич» було справжньою іронією, оскільки життя героя ніколи не було солодким. Але герой навчився долати труднощі на життєвому шляху, а своєю наполегливістю і працьовитістю заслужив на повагу оточення. Нарешті, багатий хазяїн, русин Михайло Брадач, у якого він служив у Пряшеві, готовий був віддати йому за дружину свою єдину дочку Марічку, яку Іван пристрасно покохав. Кохання не було взаємним: Марічка кохала кадета Шварца – людину поверхову та аморальну. Розчарований, Іван залишив Пряшів, не склавши випускних іспитів, тому позбавив себе привілеїв, які могла б дати йому здобута освіта. А вже після приїзду додому був рекрутований в армію. Проте і тут він проявив лемківський характер – через декілька років ми бачимо його в чині офіцера. Також із листа Брадача Іван дізнається, що Шварц умовив Марічку втекти з ним із дому, а згодом її покинув. Старий удівець Брадач хотів би всиновити Івана, щоб зробити його спадкоємцем своїх статків. Доля ще раз зведе Солодканича з капітаном Шварцом. Захищаючи честь своєї зведеної сестри Марічки, з якою Шварц обіцяв одружитися, але обіцянки не дотримав, Солодканич у присутності офіцерів викликав того на дуель, в якій Шварц загинув. І хоча Солодканича як ініціатора дуелі розжалували в солдати, через декілька років він – знову офіцер, який заліковує бойові поранення у Галичині. До того ж у нього заохана полька Ядвися – дочка власника маєтку, де він відпочиває. Герой своїм життєвим досвідом заслужив право бути щасливим в особистому житті, проте він приносить у жертву щастя і благополуччя, коли це суперечить його життєвим переконанням. Виявилося, що мати Івана, дізнавшись про сина, приїхала в маєток, але Ядвися наказала її вигнати, прийнявши за жебрачку, що прийшла просити милостиню.

Обійшовши світ і не прийнявши його умовностей, герой повертається у батьківську хату, де через деякий час, на смертному одрі, в очікуванні Марічки та її батька розмірковує про життя і смерть та про людське щастя. Щастя – мати батьківщину та відшукати дорогу додому, і померти у батьківській хаті, схованій у рідних горах Лемківщини: «Якій сей свѣтъ хорошіи и тихій! Но лишь столько, сколько его изъ сего оконця видно... По за границею родного мѣста, за тѣми горами онъ иный». Закінчується оповідання теж описом скромного похорону, цього разу (через 27 років) ховають самого Івана Солодканича.

Антагоністом героя «Русской доли» є головний герой оповідання «**Польскій патриотъ**» (1872), дехто Каміл Коморницький – поляк, що опинився на підавстрійській Лемківщині, позиціонуючи себе там борцем за незалежність своєї країни, повстанцем, постраждалим у баталіях проти російських військ, що дало йому можливість у майбутньому зробити чудову кар'єру і досягти високого соціального статусу. Оповідач – греко-католицький священник, який став свідком діяльності цього героя. Разом із тим автор зображає Коморницького в карикатурному вигляді – ніби випереджаючи розв'язку, що прояснює справжню сутність «патріота». Каміл домагається руки дочки шанованого в суспільстві русинського священника отця Григорія, і лише випадок у корчмі напередодні вінчання розкрив справжнє обличчя цієї людини – злісного злочинця Ясека Бронівського, що декілька років тому втік із в'язниці. «Не великая будетъ слава Польщѣ in spe, если ю такіи патриоты созидати будутъ!» – таким є висновок оповідача.

Від твору до твору, зображаючи русинське село, побут і традиції народу, описуючи устрій народного життя, В. Хиляк створив широку панораму життя лемківського села, показав читачеві збірний образ русинського народу, захоплюючись його природною красою, але разом із тим ідеалізуючи русинське село, законсервовану патріархальність устрою життя русинів, протиставляючи цей устрій навколишньому світові. І це – в традиціях старорусинства. Тому не дивно, що занепад старорусинства спричинив

також згасання інтересу до творчої спадщини В. Хиляка. Втім, на думку літературознавця О. Дуць-Файфер, до сьогодні лемківська література не знає майстрів епічної прози, котрі досягли б рівня В. Хиляка (ДУЦЬ-ФАЙФЕР 2001, с. 209).

Белетристичні журнали другої половини XIX століття сповнені зразками різноманітного «легкого читива» – житейськими трагікомедіями зі щасливою розв'язкою (хепі-ендом), «слізними» оповідями, неймовірними зворушливими історіями з елементами фантазії та містики або без них, покликаними вразити уяву екзальтованого читача і тощо. Дефіцит власного такого читива часто компенсувався перекладами з німецької, угорської, польської, словацької, російської та інших мов. Нерідко такі оригінальні або перекладні оповідання публікувалися без зазначення прізвища письменника чи перекладача. В інших – перекладачі на свій смак «доопрацьовували» фабулу, вставляли оригінальні дидактичні повчання, переробляли кульмінацію чи розв'язку твору, змінювали імена дійових осіб на властиві карпаторусинському етнічному середовищу і тощо. Причому така фривольність ніяк не засуджувалася у літературному і читацькому середовищі, як і чисельні факти компіляції статей, нарисів, оповідань, запозичених переважно із російських чи москвофільських та інших джерел.

Однією із характерних ознак такого типу літератури були фабульні перипетії, іншими словами, – «сюжетоманія». Потрібно визнати, що «мода» на таку літературу була властива усім європейським літературам і карпаторусини лише доповнювали її, вносячи в «сюжетоманію» свій етнічний елемент. Так, тут можна назвати повість «Цвѣтныи кошичокъ» (1853) Петра Яновича (за твором німецького сентименталіста Христофора Шмідта), оповідання «Козачка» (1867) А. Кралицького (за оповіданням «Осколок льда» російського письменника Володимира Даля) та його ж оповідання «Пугачевъ» (1865), за твором угорського письменника Мора Йокаї, оповідання «Свѣтлыи день воскресенія» (1868) і повість «Шостакъ» (1874) Івана Сільвая, повість «Ганця» (1862) лемківського письменника Олексія Торонського та ін.

Окремий пласт творів, втім, не вартий особливої уваги – це проза з елементами повчальних настанов та моралізаторства, де розвиток сюжету повністю підпорядкований задумам письменника-будителя. Особливо багато таких творів у творчій спадщині А. Кралицького. Наприклад: повість «Сельскій учитель» (1868), написана за мотивами творів швейцарсько-німецького письменника Генріха Цшокке, повість «Иван» (1869), написана за мотивами першої частини двотомного роману «Wie Uli der Knecht...» швейцарсько-німецького прозаїка Єремії Готтгельфа, оповідання «Жельзной воли человекъ» (1873), написане за мотивами того ж таки Генріха Цшокке, і оповідання «Словенская сирота» (1893) – вільний переклад твору словацького автора Антона Б'єлека. Подібні зразки прози знаходимо в інших карпатурсинських письменників, наприклад: оповідання «Золотой вѣкъ» (1897), «Трезвое село» (1897), «Свое неоцѣнимое помѣстье» (1898) і повість «Семейство» (1898) – усі І. Сільвая, повість «Учитель-неборакъ» (1895) Є. Фенцика, оповідання «Разговоръ между двумя братьями, или паленка человекѹ неприятель» (1893) та «Трудно приобрѣтено – легко змарнено» (1893) Георгія Боднара.

Фабульні перипетії характерні для творчості підкарпатського (пряшівського) прозаїка, члена «Литературного заведенія Пряшовского» **Петра Яновича (1828–1864)**. Його повість «**Цвѣтнѣй кошичокъ**» (із підтитолом: «нравоучительная повѣсть для молодыхъ русиновъ»), що з'явилася у Львові у 1853 році, розповідає про моральні якості простих людей. Вроджена порядність дозволяє їм пережити інтриги злих людей (у цьому випадку – лжесвідчення Гарпії). Незважаючи на примхи долі, ці люди за свою чесність отримують винагороду, а зло буде покаране. Так, Людмила, дочка колишнього слуги графа Володимира Нравовича, користується повагою і симпатією дочки графа – Насті. Однак її підозрюють у крадіжці діамантового персня. І хоча її вина не доведена у суді, граф виганяє Людмилу з батьком із раніше подарованого вірному слугі будиночка. Залишившись без даху над головою, сім'я покидає рідні краї та живе в злиднях. І лише

після смерті князя, коли одного разу перстень знайшовся у гнізді сороки, графська сім'я розшукує безвинну Людмилу й удочеряє її. Незабаром прийомна дочка – представниця нижчого прошарку, отримавши графський титул, стане щасливою і в особистому житті. Вона вийде заміж за сина судді, який колись судив її. А Гарпія буде покарана – на неї очікує доля повії, що помирає у страшних муках.

Авторові вдалося психологічне опрацювання характерів діючих осіб, що розкриває мотивацію їхніх вчинків. Чуттєвість авторських настроїв, інтерес до долі простих людей, співчуття їм дозволяють характеризувати цей твір як приклад сентиментальної прози, що, вірогідно, значною мірою копіює оригінал – твір німецького письменника Х. Шмідта. Це – єдиний твір П. Яновича, що дійшов до нас. На жаль, передчасна смерть завадила автору розвинути свій талант.

Сюжетні перипетії характерні також для художньої творчості лемківського прозаїка **Олексія Торонського (1838–1901)**, хоча він більш відомий як церковний діяч. Опублікована у 1862 році у львівському виданні «Галичанинъ: Литературный сборникъ» його повість «**Ганця**» (з підтитлом «Повѣсть зъ життя Подбескыдского народа (Лемковъ)»), хоча і зображає життя лемківського села, все-таки розширює горизонти «своєї» вітчизни, яка пролягає також по той бік Бескидських гір, де на південних схилах живуть підкарпатські русини.

За сюжетом, засватана Ганця (із лемківського села на річці Ослава) напередодні свого весілля разом із матір'ю відвідує Краснобродський монастир – один із важливих культурних і духовних центрів на Підкарпатській Русі. Для матері – це психологічно важке випробування, адже двадцять років тому, під час такого ж відпусту в Краснобродському монастирі, зник її трирічний син Ваньо – ймовірно, загинув. Під час відпустових розваг Ганця знайомиться із симпатичним молодим чоловіком із околиць Маковиці, що неподалік від монастиря. Молодий Янко їй дуже сподобався, та й вона йому також. Між тим вінчання Ганці з Осифом було

відкладено через бюрократичні формальності, а незабаром Осиф, помічений у порушенні закону, потрапив до в'язниці. Тим часом Янко, переганяючи через Бескиди отари овець, ближче познайомився із сім'єю Ганці та її батьком – багатим шолтисом Василем Шемелою, а згодом і сватів прислав. Старий Шемела не квапився зі згодою – адже Ганця вже була засватана. Втім, як годиться, і щоб краще дізнатися про характер і людські якості Янка, що прийшов із-за Бескидських гір, батько Ганці попросив сватів надати йому рекомендаційний лист-характеристику від маковицького священника, який добре знав сім'ю Янка.

Чергова новина, що змусила Ганцю сумувати, була пов'язана з її нареченим Осифом, який безглуздо потрапив до в'язниці, хоча на той час уже відкупився і був на волі. Осиф, відчуваючи свою провину перед Ганцюю, яка його вірно кохала, звільнив її від зобов'язань виходити за нього заміж і вирішив відбути у далекі краї. А тим часом свати привезли листа від маковицького священника, із якого стало зрозумілим, що Янко – не рідний син своїх батьків – двадцять років тому його знайшли на околиці Краснобродського монастиря та усиновили. Батько й мати Шемели впізнали в молодому парубкові свого первістка. Радість була невимовною. Ганця вийшла заміж за гаряче люблячого її Осифа, що на той час уже повернувся, а Янко взяв за дружину подружку Ганці й незабаром вони повернулися на Маковицю, де піклувалися про прийомних батьків до їхньої смерті. Потім Янко переїжджає на Лемківщину – ближче до своїх батьків, і живуть вони довго та щасливо.

Оптимістичним вступним акордом повісті є звернення автора до Бескиду, наче до живого, одухотвореного об'єкта. На схилах Бескидських гір людина народжується і живе все своє життя, у горах вона знаходить притулок і захист від життєвих негараздів, вітиху для очей і душі:

Бескиде! – сьдый Бескиде! Ты опасаль нашу землю, смотришь поважно на жизненные нивы и долины, на густы боры и просторные степы, и освѣжаешь ихъ своими водами. Не одна уже

туча и не одинъ громъ перейшоль по-надъ твою голову, а ты стоишь все твердо и непоколебимо. Не разъ ты уже засумувався, видячи народъ, на котрый смотришь, въ кровавой нуждѣ, а однакъ ты все веселый, и все зъ весною новая зелень покрывае тебе, новый цвѣтъ прозябае на тобѣ и новая вонь рождаеся отъ тебе. Не диво про тое, що смотрячи на тебе новими надѣями наполняются люди.

Цей ліричний вступ дуже нагадує подібні зачини у повістях А. Кралицького, опублікованих, зокрема, у літературному збірнику «Галичанинъ», що дає можливість говорити про літературні діалоги русинських письменників, які живуть по обидва боки Бескиду і стежать за творчими успіхами один одного, запозичуючи все те найкраще, що створено під Карпатами, формуючи єдиний літературний простір карпатських русинів.

Мали успіх у читача (як правило, у колі духовної інтелігенції) моралізаторські повісті О. Торонського «Черниця» (1864) і «Дубовый крестъ» (1880), хоча сюжетно вони набагато простіші, ніж «Ганця». Разом із тим його твори несуть сучасному читачеві численні фактографічні деталі з життя і побуту лемків, надають етнографічні описи, знайомлять зі звичаями і традиціями народу.

Розширення горизонту русинського світу у свідомості лемків, розуміння того, що Лемківщина – лише частина цього світу, у творчості О. Торонського було наперед визначене його етнографічною працею «Русины-Лемки», опублікованою у «Зоре Галицкой» як Альбумъ на годъ 1860» (Львів, 1860). Це дослідження, у якому автор визначив етнонім «лемки» як регіональний відносно загального етноніма «русини», мало значний вплив на свідомість лемків. Він писав: «Лемки суть aborigenes, и суть потомками Хорватовъ, – суть съ Оугорскими и прочими Галичскими Русинами одноплеменные» (ТОРОНСЬКИЙ).

Неодноразово у своїй художній творчості О. Торонський ілюстрував ці теоретичні висновки. Так, його герої-лемки сприймають як «свій» регіон на іншому боці Бескидських гір. Вони ходять на відпусту в Краснобродський монастир, що в долині ріки Лаборець у північній частині комітату Земплін, чекають на

нареченого з околиць Маковиці, що у північній частині комітату Шариш (повість «Ганця»). Вони віддають свою дочку прийомним батькам, які живуть у Пряшеві, і там вона виходить за русина. А син священника із лемківського села бере за дружину дочку пряшівського священника-русина (повість «Дубовый кресть»).

Про тісні контакти між русинами з різних боків Бескидських гір, зокрема про направлення на навчання лемківської молоді, свідчать також інші джерела. Так, у Відні в 1853 році опублікований історично-етнографічний огляд Михайла Криницького, який розповідає про давню традицію відправляти дітей на навчання у гімназії Подолинця у комітаті Спиш (КРИНИЦЬКИЙ).

Залишив спогади про студентські роки у Пряшеві й лемківський письменник **Василь Чернецький (1837–1900)**. Його спогади цікаві ще й тим, що оповідають про русинського письменника-будителя О. Духновича, дім якого був відкритий для русинської молоді, особливо із дальніх околиць. Так, у його пряшівському будинку проживали одразу кілька дівчаток – священницьких сиріт, що навчалися у реальній школі. А обідати приходили також декілька студентів гімназії. Серед них – гімназист В. Чернецький. Він згадував:

«Часомъ було насъ при обѣдѣ 10, 14, 16, а часами и больше особъ. Обѣдъ розпочинався послѣ рускои молитвы и рускою молитвою кончився; розмова при столѣ була только руска. Бувъ то одинъ домъ въ Пряшовѣ, де шановано руске матерне слово. ... Часто въ часѣ обѣду выпитувался отецъ Духновичъ студентовъ о ихъ потребы, а скоро котрый заявивъ, що не має чи то книжки, чи потрѣбнои одежи и т.д., то послѣ обѣду дававъ «батько» на потреби грошѣ съ тымъ наказомъ, чтобы покуплене ему показати» (ЧЕРНЕЦЬКИЙ).

Загалом В. Чернецький був дуже продуктивним лемківським письменником і залишив по собі понад сотню історичних оглядів, оповідань та етнографічних описів. Серед його «правдивых историй», що здебільшого відображають історичні події на зламі епох, можна назвати твори, присвячені династії угорських магнатів Ракоці та їхньому родовому Мукачівському замку (1892), долям

шведських монархів, що жили на рубежі XVIII і XIX століть (1897), окупації шведами Львова у 1704 році (1896), французькій революції і долі Наполеона, що помер на острові Святої Єлени (1886), тиранії польських магнатів (1885), зруйнуванню міста Єрусалима римлянами (1886), передбаченій смерті угорського магната Людвіга Батяні (1886) і т.д. Спираючись на історичний факт, взятий за основу того чи іншого твору, В. Чернецький художньо інтерпретував його, пояснюючи подію або вчинок героя.

Сатиричне начало у підкарпатській прозі пов'язане з творчістю письменника і священика **Івана Сільва (1838–1904)**. Спочатку він писав на язичіі, а потім – російською мовою. Імпульсом до написання сатиричних творів, таких як «Люди въ желѣзныхъ шляпахъ» (1869), «Крайцаровая комедія» (1870), «Однодневное царство» (1873), стали нові реалії суспільно-політичного життя в краї. Оскільки русофілство як один із проявів панславізму не заохочувалося в угорських урядових колах, із часом це викликало у середовищі нечисленної русинської інтелігенції розкол на два табори – радикально налаштованих русофілів (меншина) і поміркованих патріотів. Проти русофілів (що об'єдналися навколо газети «Свѣтъ») виступила місцева церковна адміністрація на чолі з єпископом Мукачівської єпархії Стефаном Панковичем. Власне, саме єпископа русофіли обрали як об'єкт своїх критичних виступів у відповідь. Памфлет «**Люди въ желѣзныхъ шляпахъ**» – це алегорія. Автор стисло переказує історію-казку про одну жінку, що опинилася (це було «в царстві Дионисія-тирана») з одnorічною дитиною у тюрмі-темниці й пробула там настільки довго, що дитина стала дорослим парубком. І коли мати намагалася йому розповісти про велич сонця і світу, він обурювався і був не в змозі зрозуміти, що світло і воля можуть бути кращими і приємнішими, ніж прекрасна темрява. Таке ж становище і в царстві Угорської Русі. Люди у залізних капелюхах, поглинуті темрявою, не можуть сприйняти ідеї нових людей («бунтівників»), що для блага суспільства хочуть «купить некое светило», щоб «осветить им весь кругозор». Однак із появою в Ужгороді газети «Свѣтъ»

світ «железошляповцев» руйнується. Оптимістично звучать слова в кінці памфлету: «Всякое дѣло с борьбой приходитъ. Борьба – знакъ жизни, аромать жизни, без борьбы ... нѣтъ побѣды. Но мы побѣдимъ, поживѣмъ, доживѣмъ!».

Антипанковичівським настроєм пронизаний і памфлет **«Крайцаровая комедія»**. За зовнішніми ознаками він нагадує драматичний твір. Тут текст поділений на дії та явища, діалоги та авторські репліки. Події відбуваються в Індійському царстві, де живе індійський народ, звучить індійська музика і тощо. У головному герої Вичпурі вгадується єпископ Панкович, який створив навколо себе аморальне суспільство, поділене на касти. Це суспільство, лицемірне, послужливе та продажне, піднесено сприймає усі примхи свого добродія. У фіналі бачимо святкову процесію, що звеличує Вичпура. Він, піднявшись у церкві на амвон, звертається до натовпу: «Ты, народъ, радуешься тому, что ... имѣешь честь быть счастливымъ участникомъ на празднику моего ноголизанія».

Не зважаючи на опозиційність русофільства, яке прагнуло протистояти асиміляції (мадьяризації, полонізації) свого народу, методи боротьби і висунуті ним вимоги дуже часто не знаходили підтримки у русинської інтелігенції, а час багато в чому підтвердив правильність дій їхніх опонентів. Так, сатира І. Сільвая «Однодневное царство» була спрямована проти заміни юліанського календаря на григоріанський. Перевести літочислення на новий календар і тим самим ввести європейські стандарти хотів єпископ Панкович. Русофіли ж убачали в цьому акті прояв політики асиміляції русинів та латинізації східного обряду і спробу відірвати русинів від російського народу, який продовжував жити за «старим» календарем. Не дивно, що сатира І. Сільвая – це гостра критика єпископа. Як бачимо, час підтвердив правильність і об'єктивний раціоналізм намірів оточення С. Панковича.

Крім сатиричних творів, І. Сільвай написав декілька соціально-побутових оповідань у дусі просвітницького реалізму. Його герої, що опустилися на дно, з часом знаходять у собі сили

стати корисними для суспільства і боротися проти соціальних пороків, таких як алкоголізм, хабарництво, злочинство, продажність суддів і т.д. Така утопічна картина характерна для оповідань «Из-за одной рюмки водки» (1875), «Бѣда, нѣтъ жида» (1892), і лише в оповіданні «Сироты» (1899) автор спробував реалістично показати соціальні пороки – жадібність, егоїзм, цинізм, прагнення розбагатіти за будь-яку ціну. Одночасно він показав світ бідних людей, зобразивши сиріт Микитку і Любицю.

Герой оповідання «**Сироты**» – селянин Гаврило Дзюбак, що розбагатів і перетворився на сільського деспота Габора, але за свої діяння не уникає кари. Він і його дружина стають інвалідами під час грози. Блискавка, що вдарила у будинок, зробила його сліпим, а дружину глухонімою. І це причина багатьох подальших страждань та й самої смерті Габора. Але це покарання ніяким чином не впливає з розвитку сюжету. Радше, навпаки, суперечить йому. В його домі виросли двоє сиріт, які стали гідними молодими людьми, його спадкоємцями. Але Габор (сільський суддя), за сюжетом, не передає їм в управління своє господарство, а продає його, щоб гроші сховати в скриню. Габор, який все своє життя матеріально допомагав брату дружини Павлу, гине через гроші під час сварки саме з Павлом і своєю дружиною. Конфлікт і сама смерть відбуваються на очах усиновленого Микити, який байдуже сприйняв цей факт, хоча неодноразово міг запобігти трагедії. Настанова авторської концепції (покарати багатство як соціальне зло) не дозволила, за законами мистецького твору, типізувати окремо вихоплений із життя факт, правдиво закінчити розповідь. Розв'язка оповідання не викликає у читача довіри до авторського задуму. Втім, художню творчість І. Сільвая, який також писав і вірші, як і всю літературу будителів, слід розглядати радше через призму виховного впливу на читача, ніж як естетичну категорію.

Останнім у плеяді письменників-будителів в Підкарпатській Русі був **Юлій Ставровський-Попрадов (1850–1899)**. Він писав російською мовою, яку з часом освоїв досить добре. Автор етнографічних нарисів, філологічних розвідок, історичних

досліджень, статей з історії християнства тощо, у літературному процесі він більш відомий як автор полум'яних патріотичних віршів. Він гаряче оспівав рідний край і долину річки Попрад, де він народився; він боготворив карпатську природу, змальовуючи величний образ гір; для нього близькими є ідеї слов'янського єднання, але водночас він – тонкий лірик і автор любовної поезії. За влучним зауваженням його першого біографа – літературознавця М. Бескида, «горячий патріотизм дышитъ изъ каждого его стиха: рисуеъ ли картины внешней природы, или создаеъ картины вещественнаго міра, поеъ ли о любви и т.д.» (БЕСКИД 1928, с. 10). Апофеозом любові до вітчизни стали вірші Попрадова «Родина», «По возвращеніи на родину», «Къ моему народу», «Тоска по отчизне», «Воспоминаніе Попрада»:

Моя отчизна здѣсь, въ Карпатахъ,
Среди лѣсистыхъ синихъ горъ,
Где мой народъ въ старинныхъ хатахъ
Живѣтъ съ неисслѣдимыхъ поръ;
Вотъ здѣсь родился я, и страстно
Влюбился въ родину свою,
Её, хоть бѣдну и несчастну,
Но въ простотѣ своей прекрасну,
Всегда радушно воспою.

(«По возвращеніи на родину»)

Ідейно і тематично поезія Попрадова є близькою до творчості його сучасника – лемківського поета і лікаря **Модеста Гумецького (1842–1899)**. У 1881 році він видав у Львові збірку поезій «**Думки и Думы**», пронизану мотивами любові до Карпатського краю. Патріотична лірика М. Гумецького, зрощена на образності старорусинства і русофільства, ґрунтується на зверненні до теми Русі в її широкому історичному контексті:

О, Русь! Ты стоишь, якъ чудо! Якъ огненный сводъ небесъ!
Мы смотря въ Твое сіянье идемъ путемъ вдохновенья
Въ край пророческой мысли – чародейного творенья!
О нашъ походъ велелѣпный! Міръ не зрилъ такихъ чудесъ!

Настрої урочистої піднесеності чергуються з елегійними, сумні мотиви переходять у риторичні запитання, спрямовані вглиб століть, де знаходяться славні та героїчні сторінки історії Русі. Ця тема, зокрема, відображена у поезіях «На курганахь», «О, Русь», «Орєль» та ін., а вірш на «На горахь» прямо перегукується з рядками Попрадова:

На горахь – гей тамъ свѣтъ мой!
Тамъ родился – тамъ я взрослъ,
Тамъ плакался я тугой –
Зъ оттамъ душу въ свѣтъ понесь!

Духовно, ідейно і тематично до творчості будителів другої половини ХІХ століття близькою є поезії літераторів, що творили на межі століть, аж до Першої світової війни. Серед них Григорій Гануляк (1883–1945), Михайло Нестерак і Олімпій Полянський (1856–1917).

На кінець ХІХ століття у карпаторусинському літературному середовищі, що звільнилося від впливу романтизму і хибного дидактизму, з'явилися твори, наближені до реального відображення життя, із психологічною оцінкою душевного стану героїв, соціальною вмотивованістю їхніх вчинків і тощо. Звісно, така еволюція зумовлена самим ходом розвитку європейського літературного процесу, зокрема, значною популярністю у краї творів російської реалістичної прози – І. Тургенєва, Ф. Достоевського, Л. Толстого, А. Чехова та ін. У цьому контексті слід назвати на Підкарпатській Русі творчість пізнього А. Кралицького (згадане вище оповідання «Екзекуторь»), повість Є. Фенцика «Нищие духомъ», а на Лемківщині – новелістику братів Петра і Амвросія Полянських.

Письменник і священик **Євген Фенцик (1844–1903)** у повісті «**Нищие духомъ**» (1891) викрив схильність русинської церковної інтелігенції запобігати перед титульною нацією та у пошуках слави, багатства і кар'єри добровільно зріктися своєї народності. Автор показав цю проблему в еволюції, зосередивши увагу на двох поколіннях однієї родини – синові та внукові простого сільського дяка Грабовчака. Назвавши сина неслов'янським

(угорським) ім'ям – Коломан, він цим ніби підштовхнув його до думки досягти всього, навіть якщо доведеться забути про своє походження. Коломан, дуже наполеглива у навчанні й обдарована від природи молода людина, для досягнення мети навіть змінив прізвище на угорське – Gyertyánnfi:

Не лъзя того сказати о Коломанъ, чтобы онъ презиралъ своихъ родителей; онъ искренно любилъ ихъ и былъ имъ благодарный; однако находясь ежедневно въ сообществѣ съ баричами, и превозносимый богатыми и знатными барышнями, онъ вжился въ этотъ кругъ, и мало по малу сталъ почитати себя чѣмъ-то высимъ, чѣмъ онъ въ самомъ дѣлѣ былъ. Онъ зачалъ почитати себя по крайней мѣрѣ такимъ паномъ, какъ тѣ, которымъ онъ давалъ уроки, и надъ которыми его настолько превозносили. Не станемъ удивлятися, что между такими обстоятельствами Коломанъ какъ-бы скрывалъ свое происхожденіе, и ему очень не нравилось, что фамилія его Грабовчакъ; онъ присталъ бы уже тогда переименити свою фамилію; однако не хотѣлъ обидѣти своего старика-отца, да и не зналъ тому способъ.

Окончивъ гимназическій курсъ, Коломанъ Грабовчакъ былъ воспринятъ въ клиръ, и сдѣлался слушателемъ богословія. Отецъ его крѣпко настаивалъ на томъ, чтобы сынъ его сдѣлался священникомъ. Коломанъ не противился отцу; вѣдь онъ отъ дѣтства того именно и желалъ, чтобы сдѣлаться священникомъ. Онъ еще какъ мальчикъ часто бывалъ въ домѣ своего приходскаго священника, ему нравился и его образъ жизни, и почестъ, которою относились къ нему прихожане, а особенно не могло стертися съ памяти мальчика, когда приходскій священникъ одѣвался въ блестящія ризы и совершалъ Богослуженіе. Невинная душа мальчика полюбила священническое служеніе, и его что-то инстинктивно влекло, чтобы онъ тоже сдѣлался совершителемъ такого высокаго служенія. Никогда не чувствовалъ Коломанъ большую радость, какъ того дня, когда онъ первый разъ облекся въ таларъ; ему такъ казалось, что теперь осуществились всѣ его задушевные мечты.

(«Нищие духомъ», 1891)

Одружившись з угоркою – дочкою розбагатілого буржуа, Коломан швидко піднімається соціальною драбиною. Як греко-

католицький священик, він пригнічений своєю приналежністю до русинського народу, зарозуміло не вважає простих людей гідними поваги, малокультурними і неосвіченими, а їхній спосіб життя – напівдиким. На його думку, русин «не вымотается из своего полудикого состояния, пока не сдѣлается настоящим мадьярскимъ».

Ще глибшим виявилось духовне падіння його сина Гейзи, що зверхньо ставиться до «товтов» (словаків) і «русначков». У житті Гейзи немає зодних моральних стимулів, він не знаходить свого покликання, ледве засвоює навчальні дисципліни і, не досягнувши нічого в житті, закінчує його алкоголіком.

Обігравши сюжет відомої мініатюри О. Духновича «Басня противо стыдящихся своей народности», Є. Фенцик зберіг у розв'язці її суть. Коломан, покараний долею, об'єктивно оцінює свій статус: скільки він не намагався стати угорцем, і парафіян у церкві до цього змушував, і сина виховав у вірнопідданському дусі, але в очах тієї ж влади навіть його син залишається ненадійним елементом: «ненадеждень быти даже простымъ нотариусомъ въ Заломахъ, ибо онъ греко-католикъ, стало быти – панславъ, москаль и чортъ его знаетъ, что...». Свої твори Є. Фенцик як один із радикальних русофілів писав російською мовою. Так само російською мовою і язичієм довгі роки виходив редагований Є. Фенциком журнал «Листокъ» (1885–1903). Усвідомлюючи, що прості люди не володіють достатньою мірою російською мовою, з 1891 року він почав видавати для своїх читачів додаток до газети («Додатокъ»), що друкувався русинською розмовною мовою.

Проблема взаємостосунків у суспільстві людей, що належать до різних національностей, знайшла своє відображення у творчості **Амвросія Полянського (22.03/03.04.1854–бл. 1940)**. Таким важливим твором стало його оповідання «Двѣ силы» з «Избранныхъ сочинений», що з'явилися у 1916 році у Москві. Автор зображує польсько-русинське етнічне середовище у той історичний період, коли в Галичині визріло сильне протистояння цих двох народів. Героїня Юлія, що залишилася сиротою після смерті матері, вихо-

вується у домі свого діда-русина. З симпатією зображена й бабуся, полька за національністю. Героїня однаково любить їх обох. Переїзд сім'ї із села до містечка розширив коло її знайомих і друзів. Вона бачить, як по-різному ці достатньо симпатичні і гідні поваги люди оцінюють ті ж самі події та факти. Таким «лакмусовим папірцем» стала оцінка діяльності маминого брата Антона – учасника польського повстання. Для ксьондза дядько – патріот і герой, але для дідуса-русина його син Антон заслуговує на осуд:

...нашъ Антонъ сражался за отчизну... Но всё они забываютъ, что сынъ мой – русскій и что мы живёмъ на русской землѣ, что мы – сыны русскаго народа и русской Церкви! Слѣдовательно, Антонъ воевалъ не за свое отечество, не за Русь и не за русскій народъ!.

Взаємовідносини людей, що належали до різних національностей, ускладнює законодавство, яке передбачає у Галичині у змішаних шлюбах визначати національність синів за національністю батька, а дочок – за національністю матері. Героїня не лише спостерігає внутрішній антагонізм зовні ніби спокійного світу – вона, натура, що у душі глибоко симпатизує русинам, і русинка за дідовою лінією, стає жертвою цих взаємовідносин і упереджень: весілля із закоханим у неї сином греко-католицького священика виявилось неможливим через її «польську національність». Коханий зізнається їй:

Мы, студенты-патріоты, все доискивались причинъ, изъ-за которыхъ значительная часть русской интеллигенціи, добившись положенія, становится или равнодушною, или совсѣмъ отпадаетъ и гибнетъ для своего народа, отечества и Церкви, а иногда даже увеличиваетъ ряды враговъ. И признали двѣ главныя причины этого явленія, именно: недостатокъ патріотическаго воспитанія и смѣшанныя супружества. Поэтому, какъ вѣрные сыны Руси и Церкви, мы поклялись, что будемъ вліять на патріотическое домашнее воспитаніе молодежи и ... [...] Я не могъ не согласиться тогда съ моими одномышленниками-товарищами и клялся тоже, не думая въ минуту, что произношу приговоръ надъ самымъ собою... Дорогая Юлія!... Я связанъ клятвою жениться только на русской дѣвушкѣ, вы же – по происхожденію полька!.

Так само, як його брат Амвросій, **Петро Полянський (1863–28.11.1909)** залишив помітний слід у карпаторусинській літературі як талановитий прозаїк. У 1888 році у Лейпцигу з'явився його двотомник «Карпатські новелли», а в 1891 році у Львові – історичний роман «Месьт Роксоляны».

У передмові до двотомника автор визначив свої твори як «новелли и новелетты» і при цьому додав, що головною рисою новелістики вважає «сюжетъ, поднятый изъ народа». Окреслюючи місце дії літературних героїв виключно Карпатами, автор надав деякого шарму загадковості й свіжості своїм новелам, повідомивши читачеві, що в Карпатах живе народ (себе він також відносить до цього народу), що зберіг багато в чому риси народного життя у незайманому, первісному і оригінальному вигляді, чого вже не зустрінеш у інших народів. Цикл із шести новел («Странный гробовый духъ», «Партизантъ», «Карпатський гончаръ», «Неизгладимый», «Льсний Кобольдъ», «Мармарошський сватъ») – це експресивна картина вільного світу, де живуть непідробні емоції і щирі почуття, де зустрічаються різні культури і народи, де християнство співіснує з язичницькими богами і традиціями, а дика природа оберігає світ простого трудівника, який знайшов притулок у своїй маленькій хатинці біля відрогів гірських Карпатських гір. Нарешті, від новели до новели змінюється емоційний настрій твору: чи то романтичний, чи то з елементами містики, чи то забарвлений у суворі реалії жорсткого життя волелюбних горян.

У новелі «Партизантъ» автор змальовує образ роду Паранюків – людей волелюбних і незалежних, наділених до того ж богатырською силою. Кожен із них здійснює вчинок, що заслуговує на повагу людей. Дід Гаймона Паранюка захистив кріпака, якого били нагайками гайдуки, за що поміщик відібрав у нього половину наділу, а сина його віддав у солдати, звідки той не повернувся. Самого ж Паранюка згодом, вже на старі літа, поміщик запряг, замість коня, у фаєтон і наказав везти графиню у місто. Паранюк «умер въ фаєтонѣ розпустной дамы запряжень». Другий

син Паранюка, батько Гаймона, не стерпів, коли одного разу став свідком того, як поміщик бив нагайкою вагітну жінку, і так потрусив ним, що той назавжди втратив дар мовлення. А коли прийшли на розправу гайдуки, він не здався живим, залишившись у своєму, підпаленому ними будинку. Сам Гаймон пішов з села у полонини, щоб не служити панові – вбивці його батька, і там випасав овець. Поворот його долі був пов'язаний із передсмертним маренням поміщика, якого нібито на тому світі чекає палаючий Паранюк. Поміщик, помираючи, наказав синові відпустити на волю всіх Паранюків. Вільний від панщини Гаймон повертається у село, де береться за нове ремесло. Між тим у буремні часи 1848 року новий управитель пана вирішив повернути Гаймона на панщину, а за відмову наказав його заарештувати. І хоча була підготовлена втеча, гордість не дозволила Гаймону втекти. Його звільнення збіглося з відміною кріпосництва, але у в'язниці він збожеволів. І нарешті, онук Гаймона Євтим, якого мати, залишившись без засобів до існування, віддала на виховання якомусь капітану (старому ветерану наполеонівських війн), вихований далеко від батьківщини, не зміг жити за законами того світу – світу принижень і насильства. Тут, у Карпатах, він дізнається про своє походження, що й він із роду Паранюків:

Я нынѣ народилсѣ. Нынѣ я свѣтъ узрѣлъ. До теперъ я скиталсѣ по свѣту самъ одинѣ, якъ излишній человекъ. Теперъ я отыскалъ два сокровища: матеръ, а тымъ самымъ и народъ, бо я выйшолъ изъ него... И я изъ рода Паранюковъ, и я зъ дѣтей Гаймона!

Абсолютно в несподіваний спосіб слова зі зворушливої промови Євтима у новелі Петра Полянського перекинули місток до духовного заповіту видатного будителя О. Духновича, який у своїй поезії «Вручание», що стала згодом народним русинським гімном, писав:

Я свѣтъ узрѣлъ подъ Бескидомъ,
Первый воздухъ русскій ссалъ,
И кормился русскимъ хлѣбомъ,
Русинъ мене колысаль.

Карпаторусинська література часу розпаду Австро-Угорської імперії

Один із найтрагічніших періодів розвитку карпаторусинської культури, літератури і освіти припадає на ХХ століття. У рамках Угорського королівства була здійснена спроба створення умов для незворотної асиміляції русинів (мадяризації). У 1907 році парламент Угорщини прийняв шкільний закон (lex Arponi), згідно з яким процес навчання у національних школах відбувався винятково угорською мовою. До 1913 року на русинських етнічних територіях у рамках Угорського королівства залишалося всього-навсього 34 школи, у яких окремі дисципліни все ще викладалися русинською мовою (МАґОЧІЙ / ПОП, с. 15).

У 1916 році, в умовах воєнного часу, угорська влада заборонила використання кирилиці у русинських (і без того нечисленних у роки війни) періодичних виданнях. Газети та журнали, таким чином, перейшли на латинський алфавіт в угорській транскрипції («Negyelya», «Nase otecsesztvo», «Ukránia»). Замовником газети «Ukránia» («Україна»), яка виходила впродовж 1916 року в Будапешті, був угорський уряд, що мав на меті надати масовому читачеві відомості про український етнос, тим самим віддаляючи українців від росіян і наближуючи русинів до українців. Перехід на латиницю повинен був символізувати вірність русинів свято-стефанській Угорщині – «miloj Uhorscsini» (милій Угорщині).

За влучним зауваженням літературознавця Євгена Недзельського, висловленим у 1930 році у статті «Десять лѣтъ карпаторусской литературы», «въ эпоху міровой войны русская книга была признакомъ государственной неблагонадѣжности вообще, а потому многое изъ того, что было напечатано прежде, было конфисковано полиціей или сожжено самими владѣльцами» (НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1930, с. 117).

В анонімній статті («Pro-csto mō pecsatajeme nasu novinku magarszkimi bukvami?») у пряхівській газеті «Nase otecsesztvo» («Наше отечество») від 23 січня 1916 року, наприклад, пояснювалася

користь «podkarpatszkomu rusznacsku» («підкарпатському русначку») від латиниці: 1) угорську мову русини засвоїли, тому основні відомості черпають із угорських книг та газет; 2) хоча в школі так-сяк вивчили кирилицю, але в подальшому житті вона їм не придасться; 3) народ наш вже й відвик від кирилиці; 4) відпадає потреба контактувати з тими народами (тобто з Росією – *В. II*), які на нашу вітчизну можуть претендувати; 5) не знаючи кирилиці, русини не будуть шукати «dusepoleznago roucsenija» святої віри там, де їх можуть збити з істинного шляху (тобто у православ'ї – *В. II*); 6) це відверне можливість похитнути «nas narod» в любові до вітчизни («otecsasztvolyubii»); 7) кожен русин повинен знати, що Угорщина – це та земля, де нам судилося жити та померти. (ДУЛІЧЕНКО, с. 315).

У своїй більшості підкарпатські русини позитивно сприйняли факт розпаду в 1918 році Угорського королівства і висловилися за вихід Підкарпатської Русі зі складу Угорщини.

До початку XX століття літературна творчість Карпатської Русі проходила у рамках трансформації русофільства і не досягла помітних результатів. Русофільство як ідейно-естетичне і мовне явище вичерпало себе, і зі смертю останнього яскравого будителя Є. Фенцика у 1903 році генерація будителів-русофілів зійшла з літературної арени. Молоді письменники-народовці, на відміну від русофілів, почали писати русинською народною мовою, хоча цей період не вирізнявся появою яскравих імен у поезії. Прози ж не було взагалі. Пожвавлення літературного життя було пов'язане із заснуванням кількох журналів і газет, що виходили рідною мовою: в Ужгороді з'явилася газета «Наука» (1897–1914, 1918–1922), у Будапешті для русинського населення Угорщини (в т.ч. Воєводини) почала виходити щотижнева газета «Недѣля» (1898–1919). У Львові, а з часом – у Новому Сончі та Горлицях почала видаватися лемко-русинською мовою газета «Лемко» (1911–1913).

Серед активних редакторів-співробітників тижневика «Наука» були священики: історик і літературознавець Василь Гаджега (1864–1938) та письменник Августин Волошин (1874–1945). Серед опублікованих газетою матеріалів багато текстів, що присвячені

русинській історії та культурі. Їхніми авторами були місцеві літератори Антоній Годинка, Юрій Жаткович, Гиядор Стрипський. З 1901 року А. Волошин як редактор «Науки» починає видавати щорічник-альманах «Мѣсяцословъ». Як зауважує Еміліан Мустіянович у статті «Первъ русскѣ Мѣсяцословы», А. Волошин значно розширив це найпопулярніше в історії карпатських русинів ще за часів О. Духновича видання. З цього часу щорічно в «Мѣсяцослове» 8-10 друкованих аркушів відводилося для літературних творів, повчальних текстів, опублікованих русинською народною мовою. Серед авторів – Іриней Легеза, Федір Легеза, Еміліан Невицький, Йосип Рубій, Іван Мигалка, Петро Долинай, Юрій Жаткович, Ю. Бачинський, Якуб'янський (Іоан Бакош), Еміліан Мустіянович та ін. (ДУЛІЧЕНКО, с. 318).

Редактором газети «Недѣля» (згодом – «Negyelya»), що стала рупором русинської національної самосвідомості, був відомий фольклорист Михайло Вrabель (1866–1923). На сторінках газети опубліковано чимало творів русинської прози і поезії, а також фольклору. Серед найактивніших авторів газети були: майстер оповідання і публіцист Іриней Легеза (1861–1929), збирач фольклору Іван Поливка (1866–1930), лемківський письменник Григорій Гануляк (1883–1945), а також один із найпродуктивніших творчих представників русинської діаспори у США, поет і письменник Емілій Кубек (1857–1940).

Першим періодичним виданням у лемко-русинів, яке почало публікувати матеріали народною мовою, стала газета «Лемко». Незважаючи на русофільську спрямованість загалом, газета досягла значних результатів у справі зміцнення в лемківському середовищі русинської (лемко-русинської) свідомості. Серед її активних співробітників (редакторів) були Григорій Гануляк і Дмитро Вислоцький (Ваньо Гунянка).

У Підкарпатській Русі (у широкому розумінні цього терміну – від Попрада до Сигота) література була представлена іменами двох десятків поетів, письменників і перекладачів, серед яких найпопулярнішими були поети Сидір Білак (1889–1944), Іван Васько (1889–1967?), згодом – Лука Дем'ян (1894–1968), у Пряшеві –

Іван Кизак (1856–1929). Дещо раніше – з 80–90-х років XIX століття були популярними збирач фольклору Михайло Врабель і поет Петро Кузмяк (1816–1900) – вихідці з Пряшівської Русі, що переїхали жити і працювати у Воеводину (СОЧКА-БОРЖАВИН, с. 73-75). Загалом, усім їм властиве використання у поетичній творчості ритміки народнопісенних зразків.

Це особливо характерно для поетичної творчості **Сидора Білака (1889–1944)**. Свої вірші він часто називає «співанками», тобто піснями: «Із моїх пісень», «Співанка», «Піснь руським братям», «Співаночки мої», а слова поезії «Приснив ми ся сон тверденький» лягли в основу русинської народної балади:

Приснив ми ся сон тверденький,
Ож ми братко бетіженький,
Я коника усідлала
І до братка-м поїхала.

Вплив карпаторусинського фольклору дуже відчутний і в поезії **Луки Дем'яна (1894–1968)**. Змолоду він захопився збиранням фольклору, систематично публікуючи записані й оброблені тексти на сторінках «Науки», «М'сяцослова», «Нед'їли» та інших видань під псевдонімом «Лукачъ Демянъ». Це спонукало його до самостійної творчості. Іноді вірші Л. Дем'яна – це нові тексти до музики відомих народних пісень («Закувала зозуленька», «Співанка»).

В ужгородській пресі зустрічаємо поетичні тексти, підписані кніптонімом «В.Н.». Можливо, йдеться за Володимира Нечая – редактора (у 1919 р.) ужгородської новинки «Русская земля», де вони були тоді надруковані («На церкви хрест трираменный», «Косар»). Іноді тексти за підписом «В.Н.» є продовженням давно відомих і популярних у народі авторських пісень, наприклад вірш «Тече Тиса, течи буде...», який є переспівом народного гімну на слова О. Духновича «Вручаніє»:

Тече Тиса, течи буде,
Як текла віками,
Як ми були, так ми будем
Всегда русинами.

Русска мати нас родила,
Русска повивала,
При колиці русску пісню
Над нами співала.

Черпаючи натхнення і теми з русинського народнопісенного мистецтва, поети дбайливо ставилися до цих справді безцінних джерел народної творчості, старанно записуючи їх зразки до рукописних збірок, створюючи цим сприятливі умови для розширення ареалу побутування народної пісні. Разом із тим своєю поетичною творчістю, що органічно зливається з народною піснею, вони створили прецедент, коли авторський текст, потрапляючи в народне середовище, отримував нове життя – ставав русинською народною піснею. Це для інтелігенції того часу було наочним прикладом того, що мовним стандартом художньої літератури може бути винятково мова свого народу. Так, М. Врабель видав у 1890 році в Ужгороді збірку народних пісень «Русскій соловей: Народная лира, или Собрание народныхъ пѣсней на разныхъ угро-рускихъ нарѣчіяхъ», опублікувавши в ній також декілька народних пісень із рукописної фольклорної збірки П. Кузмяка та свої власні твори. М. Врабель також видав збірку народних пісень «Угро-руски народны спѣванки: Т. I: Спѣванки Марамарошки» (1900). С. Білак у 1926 році видав книжечку під назвою «Жаворонокъ: Собрание русскихъ пѣсней и пословицъ подкарпатскаго народа».

Загалом, нерозвиненість суспільного життя накладала істотний відбиток на тематичний діапазон літературної творчості. Так, Микола Лелекач у статті «Подкарпатское письменство на початку XX вѣка» влучно зауважував: «Повѣстярѣ и поэты майже не выходили поза темы изъ каждоденного житя. Жидь-корчмарѣ, священникѣ, кураторѣ, звонарѣ, неотесаныи циганѣ, хитрый коваль и пару легендарныхъ историчныхъ особѣ – и майже вычерпали мы героевъ нашей литературы поч. XX в. Коли бы не жидѣ пѣявица, то житя русина было бы идиличное. Тутѣ-тамѣ зачѣпляеся житя русина въ Америцѣ... Ци русины того часу мали высшѣ идеалы, культурнѣ и художнѣ стремлѣня – из красного письменства того часу не видно. Бѣдность тематики нашей литературы спостерѣгали и тогочаснѣ критики» (ЛЕЛЕКАЧ, с 256).

Карпаторусинська література доби Другого національного відродження (20-30-ті роки XX століття)

Після закінчення Першої світової війни, падіння Австро-Угорської імперії і утворення на її уламках нових держав русини, що до цього часу жили у межах однієї держави, опинилися одночасно у декількох суміжних, нерідко антагоністичних державах – у Чехословаччині, Польщі, Угорщині, Румунії, а також в Югославії. Крім того, економічна і політична катастрофа, спричинена війною, різко загальмувала повернення додому сотень тисяч русинів, що опинилися напередодні війни на заробітках у США, через їхню невпевненість у майбутньому на своїй батьківщині. Осівши переважно у промислових районах північно-східної частини США, ці емігранти заснували там русинську діаспору зі своїми друкарнями, видавничими осередками та культурними товариствами.

У результаті територіального поділу Карпатської Русі був втрачений також єдиний літературний простір. І хоча за інерцією у міжвоєнний період русинське письменницьке середовище декларувало неподільність карпаторусинського народу, з часом ці внутрішньоетнічні зв'язки послаблювалися і були поставлені під загрозу повного зникнення у другій половині XX століття у зв'язку з новими політичними реаліями післявоєнної Європи.

Закінчення Першої світової війни і, головним чином, утворення нових слов'янських держав, таких як Чехословаччина і Югославія, стало важливим імпульсом духовного розкріпачення слов'янського елемента, економічного, політичного і культурного росту у цих державах. Особливо позитивно це вплинуло на підкарпатських і воєводинських русинів. Підкарпатська Русь (за винятком Пряшівського регіону, що відійшов до складу Словаччини) у 1919 році одержала автономію у межах першої Чехословацької республіки. Воєводинські русини також були визнані як етнос у Югославії.

Виникнення русинської автономії у рамках слов'янської держави – Чехословаччини – викликало надзвичайне емоційне піднесення. Це мало безпосередній позитивний вплив на бурхливий розвиток карпаторусинської літератури; в якій з'явилися нові імена. За влучним зауваженням сучасного американського літературознавця русинського походження Елайн Русинко, цей час можна охарактеризувати як період Емансипації русинської літератури (РУСИНКО 2003). Поезія, проза і драматургія знайшли своє відображення в численних творах русинських письменників. Їхня творчість широко представлена на сторінках місцевої періодичної преси – дуже строкатої з точки зору політичної, партійної, національної, соціальної, конфесійної та мовної орієнтації. У Підкарпатській Русі одночасно виходили десятки найменувань газет, журналів і календарів-щорічників, видавалася найрізноманітніша книжкова продукція, вирувало театральне життя. Тогочасні досягнення творчої інтелігенції знаходили своє відображення у літературних збірниках і альманахах, таких як «Трембѣта: Литературный Альманах» (Ужгород, 1926), «Ювильний альманах Союзу підкарпатських руських студентів у Празі» (Прага, 1931), «Альманахъ Возрожденцевъ» (Пряшів, 1933), «Альманах підкарпатських країнських письменників» (Севлюш, 1936) та ін.

Процес відродження літератури неможливий без доступу до духовних витоків. Особливо актуальним це було у ставленні до спадщини письменників-будителів другої половини ХІХ століття. Це чітко усвідомлювали підкарпаторусинські (і в Пряшеві також) учені-літературознавці. Вже у 1920 році Іван Поливка видав в Ужгороді окремою книгою поезії О. Павловича («Вънецъ стихотвореній о. Александра Ивановича Павловича»). У 1922 році з'явилася книга віршів О. Духновича, укладачем якої став чеський літератор Франтішек Тіхі («Поезії Александра Духновича»). Опублікована також у 1921 році п'єса Духновича «Добродѣтель превышаетъ богатство», а в 1928 році – його ж «Автобіографія». У 1928 році книгу віршів останнього із генерації будителів – Попрадова (Ю. Ставровського) видав історик літератури Микола Бескид («Поэзія Попрадова»).

Аналітичні літературно-критичні дослідження були започатковані у 1925 році з появою в Ужгороді книги Діонізія Зубрицького про життя і творчість О. Павловича («Александр Павлович: описание его жита и характеристика его поезій»). Також М. Бескид, продовжуючи досліджувати творчість Попрадова, видав в Ужгороді у 1929 році літературно-критичну працю («Юлій І. Ставровскій Попрадовъ»). Все це поставило на порядок денний питання підготовки комплексних праць з історії русинської літератури.

Так, з'явилося декілька оглядових нарисів сучасного літературного процесу, починаючи вступними статтями до літературних альманахів, таких як «Трембѣта» (1926), або ж статей у ювілейних збірниках, таких як «Карпаторусскія досягнення» (Мукачево, 1930), «Подкарпатская Русь за годы 1919–1936» (Ужгород, 1936) або ж чеськомовний збірник «Podkarpatská Rus» (Bratislava, 1936). У цих трьох збірниках опубліковані літературознавчі дослідження Євгена Недзельського, відповідно: «Десять лѣтъ карпаторусской литературы» (НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1930), «Литература и издательская дѣятельность на Подк. Руси послѣ переворота» (НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1936/1) і чеською мовою – «Нова карпаторуська проза» (НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1936/2). Також у згаданій збірці «Подкарпатская Русь за годы 1919–1936» на цю тему опублікована стаття Степана С. Федора «Театральное дѣло на Подк. Руси» (ФЕДОР 1936). А у виданій чеською мовою збірці «Podkarpatská Rus» серед багатьох інших матеріалів, присвячених культурі регіону, вміщено дві статті про літературний процес: чеського літературознавця Антоніна Гартла – «Огляд літературного руху на Підкарпатській Русі» (ГАРТЛ 1936) та українського емігранта Володимира Бирчака – «Сучасний стан підкарпатської літератури» (БИРЧАК 1936). Звісно, цими іменами перелік літературних критиків, яких цікавила дана проблема, не обмежувався. Окремі питання карпаторусинської літератури відображені у дослідженнях О. Попова, Д. Вергуна, Ф. Арістова, В. Гаджеги, В. Францева, Ю. Яворського, Йосефа Ірасека, Є. Перфецького, Олексія Петрова, Аркадія Животко, М. Лелекача, І. Панькевича, В. Січинського, П. Лінтура та ін.

Їхні дослідження опубліковані у наукових і популярних виданнях не лише на Підкарпатській Русі, але також у Празі, Оломоуці, Братиславі, Петербурзі, Москві, Києві, Львові та ін.

Ретроспективний аналіз літературного процесу на Підкарпатській Русі за останні майже сто років здійснив Павло Федор (1884–1952). До 10-річчя входження Підкарпаття до складу Чехословаччини він видав узагальнююче дослідження – «Очерки карпаторусской литературы со второй половины XIX столѣтія» (Ужгород, 1929). Книга є першою у русинському світі систематизованою науково-критичною працею, що дає можливість розглядати літературу в розвитку, як нескінченний процес і боротьбу ідей. Тому не випадково останні розділи книги присвячені творчості перспективних молодих російськомовних поетів А. Карабелеша і М. Поповича. Саме до них автор перекидає місток від літератури другої половини XIX століття, ніби вказуючи на наслідування ними ідей письменників-будителів.

У кінцевому підсумку, увага сучасного літературознавства до проблем відродження літератури карпатських русинів вилилася у декілька об'ємних загальних праць. Відомий літературознавець Євген Недзельський видав у 1932 році в Ужгороді книгу «Очеркъ карпаторусской литературы» (НЕДЗЕЛЬСКИЙ 1932), яка являє собою погляд на літпроцес із точки зору русофільської критики. В ній він детально характеризує русинську літературу за більш ніж двохсотрічний період. На жаль, у праці дуже стисло подано характеристику літературного процесу міжвоєнного часу. Ймовірно, критик вважав передчасним порушення цієї проблеми. Адже, за влучним зауваженням ще одного критика – чеського літературознавця А. Гартла, «русини переживали період нового літературного відродження, яке все ще знаходилося на початковій стадії» (ГАРТЛ 1936, с. 187). Але вже через п'ять років В. Бирчак, доопрацювавши своє дослідження 1921 року видання («Литературнѣ стремльня Подкарпатськоѣ Руси»), суттєво збагатив його матеріалами сучасної літератури. Таким чином, перероблена і доповнена версія книги була видана у 1937 році – під тією ж назвою

(«Літературні стремління Підкарпатської Руси»), але при цьому її мова була суттєво українізована (БИРЧАК 1937). Нарешті, у 1941 році (вже в нову історичну епоху) вийшло дослідження Є. Недзельського «Угро-русскій театр», що розповідає про історію карпато-русинського театру, починаючи з XIX століття. Але більша частина книжки написана по теплих слідах і присвячена життю театру у 20–30-х роках XX століття. Книга суттєво збагачена ілюстраціями театральних постановок, відомостями про репертуар, бібліографією творів русинських драматургів та ін. (НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1941).

Літературне життя міжвоєнного періоду було представлено такими іменами як Августин Волошин, Василь Гренджа-Донський, Ірина Невицька, Олександр Маркуш, Андрій Карабелеш, Юлій Боршош-Кум'ятський, Михайло Попович, Дмитро Попович, Андрій Ворон, Діонізій Зубрицький, Олександр Полянський, Іван Мигалка, Павло Федор, І. Дюлай, І. Лоцуга (псевдо Іриней Легези), Петро Карманський, Дмитро Рушак, Антоній Бобульський, Микола Рішко, Марко Бараболя, Юрій Станинець, Миколая Божук, Еміль Балецький, Зореслав, Василь Добош, Олексій Фаринич, Федір Лазорик, Федір Іванчов, Еміліан Калабішка, М. Лугош, Петро Миговк, Іван Мураній, Сіон Сільвай, Олександр Сливка, Андрій Патрус-Карпатський, Петро Гаталяк, Йосип Жупан, Федір Потушняк та ін. У новому амплуа – прозаїка – виступив Лука Дем'ян; продовжували творити поети Іван Васько та Іван Кизак. З українських емігрантів у Підкарпатській Русі жили і творили Спиридон Черкасенко, Улас Самчук, Марія Підгірянка (М. Домбровська), Василь Пачовський, літературознавець Володимир Бирчак, мовознавець Іван Панькевич; із російських емігрантів – Лев Тиблевич, Олександр Попов, Євген Недзельський та ін.

Незважаючи на розмаїття цього процесу, що набував ознак поляризації, і початок мовного «бродіння», викликаного зовнішніми факторами, на ранньому етапі Емансипації письменники не соромилися відкрито декларувати прихильність до свого русинського народу. Так, русинське національне самоусвідомлення було властиве і тим письменникам, хто у наступні роки перейшов на

основи української або російської самоідентифікації / мови, не кажучи вже про тих, хто продовжував залишатися на засадах русинської. В авторських текстах часто зустрічаємо подібні маніфести:

- «Всюди руське слово жило, / Куди жив Русин» (В. Гренджа-Донський, 1924 р.);
- «И научу кланяться / Враговъ передъ русиномъ. (І. Васько, 1920 р.);
- «То наша краиночка / Всѣм русинам мила!» (Ю. Боршош-Кум'ятський, 1924 р.);
- «Чогось русин з Верховини / Тяжко зажурився» (Лука Дем'ян, 1919 р.);
- «И мы Русины маємо такий видимый знак, по якому нас чужинць пѣзнают – нашу рѣдну, материнську, руську мову» (О. Маркуш, 1936 р.);
- «По ораным полям и камням Подкарпатя / Кругом лежит крылатый синий мрак, / И рад бы я помочь усталым братьям, / Но я карпатский сам, я сам бедняк!» (А. Карабелеш, 1929 р.).

За всього розмаїття провідним жанром літератури залишалася поезія. Від публікацій на сторінках періодичних видань літератори перейшли до видання своїх віршів у поетичних збірках. Так, у міжвоєнний період вийшли книги: А. Карабелеша «Избранныя стихотворенія» (1928), «Въ лучахъ разсвѣта» (1929); Д. Поповича «Раннія стихотворенія» (1928); Ю. Боршоша-Кум'ятського «Веснянѣ квѣты» (1928); М. Поповича «Первыя стихи» (Прага, 1928), «Хата» (1937), балада «Добрянскій» (1938); Ф. Іванчова «Подъ соломенной стрѣхой» (1928); М. Божук «Поэзіѣ: збѣрка перша» (1930); О. Фаринича «Снопикъ» (Пряшів, 1930); Зореслава «Зі серцем у руках» (1933) і «Сонце й блакить» (1935); Ф. Потушняка «Далекі вогні» (Іршава, 1934), «Таємничі вечори» (Іршава, 1938), «Можливості» (Севлюш, 1939); Е. Балецького «Вербный трепеть» (1936); М. Рішка «Гірські вітри» (1936); В. Добоша «Святая злоба» (1936); А. Патруса-Карпатського «Плетью по совѣсти» (1937) та ін.

Однак першою такою книжкою в історії Підкарпатської Русі стала збірка поезій **Василя Гренджі-Донського (1897–1974)** «Квѣты з терньом» (1923), написана русинською мовою і

опублікована в Ужгороді. Простий банківський службовець і редактор щоденної газети «Русинь», він дебютував тут із циклом ліричних поезій, написаних під впливом народнопісенних мотивів, у канву яких органічно вплетені соціальні мотиви. Після цього вийшла серія нових книг, що закріпила за В. Гренджою-Донським славу одного із найобдарованіших ліриків міжвоєнного періоду: «Золоті ключі» (1923), «Шляхом терновим» (1924), «Китиця квіток» (1925), але одночасно і славу зачинателя української поезії на Підкарпатській Русі, хоча назвати мову його перших збірок українською літературною можна лише з великою натяжею. Відшліфовуючи поетичну майстерність, автор намагається вийти за рамки провінційності, одночасно переходячи на основи української мови і використовуючи її мовне багатство, чого він, як вважалося, не міг взяти з рідних народних говорів. В. Гренджа-Донський першим із карпаторусинських поетів видав книжку в Україні – у 1928 році у Харкові надруковані його вірші під назвою «Тернові квіти з полонин». Цю збірку лірики (до якої, ймовірно, долучилися харківські літературні редактори) прийнято вважати кращою його поетичною книгою:

Під полониною
Сам один стою,
Тут забув за горе,
За журбу свою.
Щире привітання
Шле для мене грунь,
Щирі поцілунки
Полонин красунь.

Гей, високі гори,
Вам я дуже рад,
Полонини – сестри,
Буйний вітер – брат.
Ви моя колиска,
Мій діточий вік,
Я не раз дивився,
Як поточок тік.

Я люблю дивитись,
Як блищить роса...
Гей, ви, полонини,
Ви моя краса.

Під полониною
Сам один стою,
Тут забув за горе,
За журбу свою.

(«Щирі поцілунки полонин-красунь»)

У творчості В. Ґренджі-Донського спостерігається перехід від лірики до епіки, що виявилось у написанні декількох ліро-епічних творів, таких як поеми «Князь Лаборець» і «Верховинка» (обидві в книзі «Квіти з терном»), «Княжна Гуцулія» (у книзі «Золоть ключь»), «Червона скала» (1931), драма «Сотня Мочаренка» (1932) та ін. Освоюючи теми історичного минулого свого народу, зображаючи доленосні моменти історії, поет звеличує боротьбу свого народу за незалежність, створюючи романтичний образ захисника вітчизни. Таким в уяві автора постає цілком конкретний історичний образ князя Лаборця, що обороняє Ужгородський замок від угорських кочівників, або вигаданий (взятий із народних легенд) образ князя Хустського замку Богдана, що бореться проти турецьких загарбників.

Якщо розглядати політичні погляди В. Ґренджі-Донського, то до завершення Першої світової війни він був пов'язаний із комуністичним рухом, а з 1923 року дотримувався українофільської національної орієнтації. Замислюючись над значенням псевдоніма В. Ґренджі-Донського (справжнє прізвище – Ґренджа), можна з'ясувати, що доповнення «донський» – це побічний вияв (у конкретному випадку) прагнень української націонал-патріотичної еліти початку ХХ століття мати свою незалежну державу, тобто «велику Україну» – від Сяну до Дону (або – від Тиси до Дону). Цей лозунг активно мусирувала українська інтелігенція, що мігрувала на Підкарпаття, рятуючись від більшовицького терору в Росії після революції 1917 року, а згодом – від переслідувань

польською владою у Галичині після розпаду Західноукраїнської Народної республіки (ЗУНР) у 1919 році. Цей політичний заклик входив у протиріччя з політичними намірами інших таких самих «еліт» мати свої «великі» держави. У Чехословаччині (головним чином, на Підкарпатській Русі), де після жовтневого більшовицького перевороту в Росії 1917 року осіла російська інтелігенція й учасники Білого руху, а також галицькі русофіли, їхні ідеологи висували лозунги «великої Росії» – від Попраду до Тихого океану, що було творчо інтерпретовано у письменницькому середовищі русофілів. Так, А. Карабелеш писав:

Не сами мы! от Тисы и Попрада,
До дальних золотых сибирских гор,
До тихих вод, живёт одна плеяда,
Вездь один народ на весь простор.

И там живут ть русские славяне,
Что здьсь среди родных карпатских вод,
До Тихого съдого океана,
Живёт один, наш милый русский род!

Вічна суперечка українських і російських націоналістів, перенесена після Першої світової війни у карпаторусинське середовище, зродила у суспільному житті таке явище як «українофільство», але також реанімувала у краї «русофільство», що вже відживало свій вік. Обидва рухи категорично заперечували один одного, але, що є показовим, поживне середовище для свого росту ці рухи, прибудивши у край, вбачали в самих русинах, точніше в тому, щоб загітувати під свої знамена якомога більше карпаторусинів. В умовах нерозвинутого чехословацького лібералізму і, головним чином, стратегічної лінії чехословацької політики, заснованої на зближенні з Радянським Союзом, у т.ч. визнанні русинів «українцями», русини на своїй землі опинилися під потрійним ідеологічним тиском – чехословацької етнонаціональної політики (аж до середини 30-х років, коли держава визнала помилковою свою національну політику), українофілів і русофілів.

Що важливо пам'ятати: обидва конкуруючі рухи дуже агресивно оцінювали багатомовне прагнення карпаторусинів мати власну літературну (писемну) мову – і не російську, і не українську – і створювати на її основі літературу. У лексиконі русофілів прагнення русинів створити свій літературний стандарт трактувалося не інакше як «калечить русский язык» (!). Так, русофільська газета «Карпато-русский вѣстникъ» у 1923 році в одній із редакційних статей (від 15 квітня) писала: «Имя Духновича есть понятіємъ истинной русскости... Важно это теперь, когда поодинокі блудные сыны нашего народа искалѣчаютъ языкъ нашъ, русскій языкъ Духновича и хотѣли бы создати никому не нужный новый литературный языкъ. Однако этого не допуститъ самъ карпаторусскій народъ» (ДУЛІЧЕНКО, с. 457).

З іншого боку, русини зазнавали гострої критики з боку українофілів, чії погляди на русинство копіювали зовнішню політику СРСР і УРСР, що зводилася до тези про те, що всі східні слов'яни Карпатського регіону, як би вони себе не визначали у національному плані, є українцями (СКРИПНИК, с. 229-230). Українофіли не втомлювалися повторювати, що русини, зберігаючи свою русинську ідентичність, демонструють політичну недалекоглядність і послаблюють український національний рух. Як писала у 1929 році прокомуністична газета «Ластівка» у статті «Русин чи українець?», якщо русини відмовляються називати себе українцями, то тим самим надають чехословацькій владі можливість стверджувати, що у державі проживає півмільйона русинів, а не українців, і що з русинів «большевики хотят сделать украинских ирредентистов, что это работа “Москвы”» (ШЛЯХОМ ЖОВТНЯ, с. 456-457).

Ще більшою алогічністю вирізняється українофільська концепція стосовно літератури карпатських русинів. З одного боку, українофіли декларують цінність русинської народної мови у процесі становлення літератури на її основі. З іншого – схвалюють перехід русинських письменників на основи української мови. Так, В. Бирчак як один з апологетів українофільства підкреслював: «...український напрям опирається на природнім праві, що народ має творити літературу в мові, якою говорить, яку розуміє.

Оце природне право, щоб мова літературних творів була зрозуміла найширшим верствам народа...» (БИРЧАК 1937, с. 156).

Підкреслюючи, що русинська – це один із діалектів української літературної мови, українофіли декларували легкість переходу письменників із русинської на українську мову. На практиці ж творча русинська інтелігенція, що заплуталася у мовному питанні й прийняла українську орієнтацію, так і не змогла досконало опанувати українську мову, яку «наживо» вона ніколи не чула. Мова таких творів – це змішування русинської та української лексики, коли у досить, на перший погляд, милозвучну строфу, написану зі знанням української мови, для збереження рими вставляється русинське слово, вносячи дисгармонію у загальний контекст. Або ж у строфі вжито українське слово, значення якого вгадується лише приблизно, що негативно впливає на створюваний поетичний образ:

Мене вчила Верховина,
Зелений гай, полонина,
Сопілонька малювана,
На всі боки ціфрована.

(Ю. Боршош-Кум'ятський)

На вулиці, коло церкви,
Похмурився час,
На вулиці й далі чути,
Бунт і скаргу мас.

(Ю. Боршош-Кум'ятський)

Задивились верби в воду
На свою красу і вроду,
Птахи крила рознімають,
Радісно тебе вітають...

(М. Божук)

Перший Травень – наше свято...
Мають в сонці прапори,
Серця радість і завзяття
Піднімає догори.

(Ф. Потушняк)

У зв'язку з цим В. Бирчак неодноразово підкреслював, що, наприклад, у В. Гренджі-Донського «ритміка і рими ще просяться, щоби їх місцями поправити»; у Ю. Боршоша-Кум'ятського «виступають місцями недбалі рими і асонанси» і лише поезія Зореслава піднімається до «Парнаса загально української літератури», а загалом на Підкарпатті «з причини малої території ставили й нині ще ставлять малі домагання до поетів» (БИРЧАК 1937, с. 160, 165, 168-170). Цей напрямок, крім В. Гренджі-Донського, представлено також такими поетами як Ю. Боршош-Кум'ятський, Зореслав, Миколая Божук, Марко Бараболя, Ф. Потушняк, М. Рішко та ін.

* * *

Русинська молодь перші уроки русофілства (й українофілства також) отримувала за шкільною партою. Питома вага інтелігенції серед емігрантів (і російських, і українських) була значною, а внаслідок післявоєнного дефіциту учительських кадрів у шкільних закладах працювало чимало емігрантів (ДУМНИЧ). Як правило, з українських гімназій виходили українофілами, із російських – русофілами.

А. Карабелеш і М. Попович були випускниками Мукачівської російської гімназії. Обидва стали яскравими представниками російськомовної поезії Підкарпатської Русі.

А. Карабелеш (1906–1964) залишив у карпаторусинській літературі глибокий слід. Своєю поезією він одразу полонив серця багатьох читачів і звернув на себе увагу академічної критики; про нього писали Ілля Еренбург, Іван Ольбрахт, Федір Арістов, Дмитро Вергун, Євген Недзельський, Антонін Гартл, Володимир Бирчак. 22-річний юнак, простий сільський парубок із незаможної родини, став символом талановитості русинської творчої інтелігенції, здатної створювати високохудожні зразки російською мовою. У міжвоєнний період він видав дві книги віршів: «Избранныя стихотворенія» (1928) і «Въ лучахъ разсвѣта» (1929). Критика по-різному оцінювала його поезію. Одні відзначали майстерність форми, глибоку образність і бездоганність його російської мови, інші

у ліриці вбачали відхід від карпаторусинської традиції у лоно поезії як чистого мистецтва, відчуженого від проблем злободенності, треті відносили його творчість до літературного декадансу, четверті вбачали у ній вплив ідеї «непротиставлення злу насиллям», запозиченої у Л. Толстого, п'яті досить вульгарно протиставляли йому Зореслава (сповідував у творчості оптимізм), щоб продемонструвати різницю між поетами, вихованими на східноєвропейській-російській, з одного боку, та західноєвропейській-українській, з другого, культурах та літературах.

Звичайно ж, остання теза (БІРЧАК 1937, с. 176) була надуманою, оскільки А. Карабелеш демонстрував свою відкритість кожній національній культурі як чистому джерелу пізнання. Його перу належать переклади з європейських літератур: англійської, угорської й особливо улюбленої ним – німецької (Гете та ін.).

Когда, свершив земное назначенье,
Усну послѣдним, непробудным сном,
Укрой меня, о, сладкое забвенье,
Своим святым, ласкающим крылом,
Не нужно мнѣ застѣнчивых рыданій,
Не нужно мнѣ былых, невинных слѣз,
Ни звуков тѣх, ни вѣчных пожеланій,
Ни дѣвственных лилей, ни нѣжных роз.

Пусть я забыт пред шумным свѣтом,
Как мрачный день печали и тоски,
Я не жил в нём презрительным объѣтом,
В страданіях не знал его руки.
Не омрачит меня моѣ прощанье,
Давно готов я в безызвѣстный путь,
Давно я жаждал с свѣтом расставанья,
Давно я жаждал мирно отдохнуть.

(«EUTHANASIA (Наслідування Байрону)»)

А. Карабелеш надзвичайно тонко відчував карпатську природу. Вона стала домінантою його творчості. У його уяві вона – сама гармонія і божественна досконалість, гідна наслідування:

Иди со мной, дитя родное,
В объятья горной тишины,
Гдѣ всё молчит в святом покоѣ,
В сіяньи жемчугов луны;
Гдѣ шепчутся златыя розы,
Сверкая утренней росой,
И над скалой шумят берѣзы,
Качая нѣжною листвою.
Там дѣвственно растут фіалки
И ясно блещет небосклон,
В ночь майскую поют русалки,
Дитя, там всё, как райскій сон!

("In fuga salus...")

Подібної гармонії автор не знаходить у людському суспільстві, що викликає настрій розчарування, яке підсилює думка про пануючу на його батьківщині бідність («На горах», «Звѣзды», «Ночь в лиловом саду», «Мой народ», «Моя молитва», «Другу», «Друзьям»). На фоні чудової карпатської природи автор контрастно змальовує убоге русинське село. Життя тут неначе зупинилося. І немає для поета більшої печалі, ніж бачити це. Подібне споглядання викличе в автора настрій протесту, соціальну активність й навіть бажання померти за батьківщину, але станеться це дещо пізніше – у епоху передодня Другої світової війни (ПАДЯК 2006/4).

Поети-русофіли (повторюючи негативний досвід українофілів) так і не змогли, за рідкісним винятком, досконало оволодіти російською мовою, яку вони у Карпатських горах «наживо» не чули. Крім А. Карабелеша, цей напрям представлений іменами таких поетів як М. Попович, П. Федор, А. Патрус-Карпатський, В. Добош, Еміль Балецький, О. Фаринич та ін.

Загалом же карпаторусинська література цього періоду, втягнута у «вічну суперечку» українофілів і русофілів, часто опускаючись до рівня публіцистичності й декларування класових лозунгів, відмовляючи собі не лише у праві філософського осмислення дійсності, але й у праві творити русинською мовою, так і не змогла дати європейській культурі скільки-небудь знакових

поетів. Цілком справедливо Є. Недзельський дав низьку оцінку її здобуткам. У 1936 році він писав: «Послѣ времени мировой войны ... была дана въ рамкахъ молодой славянской государственности, основанной на демократизмѣ, полнѣйшая свобода литературного творчества и изданій. Казалось бы, что литературный расцвѣтъ долженъ былъ наступить непосредственно послѣ получения этой свободы. Въ сущности же прошелъ добрый десятокъ лѣтъ, пока народный организмъ отошелъ отъ пережитого молчанія и робко началъ произносить свое русское слово. Это затяжное оживленіе было очевидно и въ области издательской. Т-во «Просвѣта» и О-во им. А. В. Духновича до сихъ поръ издали совмѣстно до 250 книгъ и книжечекъ, но среди нихъ не найдется и десятка такихъ, которыя бы опредѣляли новое художественное творчество» (НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1936/1, с. 131).

Ще менш значущими виявилися успіхи в області белетристики. Лука Дем'ян у 1920-ті роки виступив у жанрі малої прози. Публікував свої оповідання та повісті виключно русинською мовою. Деякі з них були видані окремими виданнями: «Чортъ на весѣлю: Оповѣданя изъ житя верховинцѣвъ» (1920), «Вѣдьма» (1924) та «Изъ села» (1943).

Пробував себе у прозі також В. Гренджа-Донський. Він видав декілька книжок оповідань: «Оповѣданя з карпатських полонин» (спочатку з'явилося в Ужгороді у 1926 році, а згодом і в Харкові – у 1928 році); «На зустріч волі: Оповідання з повстанецьких часів 1918–1919: Гуцульська республіка» (1930). Також видав романтичні повісті: «Ілько Ліпей» (Львів, 1936) і «Петро Петрович» (1937). Його твори, у стилі запізнілого романтизму, дуже часто засновані на легенді або народному переказі. Для створення образу борця, захисника народних мас автор часто відходить від історичної правди. Так, наприклад, у повісті «Петро Петрович» він показав фрондуячого феодала – угорського магната Петра Петьо як русинського національного героя і борця проти «папського ставленника», а для більшої правдоподібності наділив його до того ж слов'янським прізвиськом (ПОП 2001, с. 302).

Особливою популярністю користувалися твори Олександра Маркуша, який писав спочатку русинською, а згодом перейшов на українську мову. Його оповідання були видані окремою книгою – «Вимѣряли землю... и иншь оповѣданя» (1925). Кожне оповідання – це епізод із життя селян-хліборобів; написані вони жваво і з гумором, але одночасно автор вникає у проблеми простих людей, із симпатією ставиться до знедолених. Наприклад, в оповіданні «Вимѣряли землю» йдеться про передачу графських земель селянам. З'ясувалося, що не так легко у селі поділити й роздати людям земельні наділи – кожен хоче отримати наділ («парцелу») якомога кращий і поближче до своєї хати. І лише жеребкування допомогло вгамувати і заспокоїти всіх – селяни витягували з шапки «кожний своє щастя».

Створивши безліч віршів, оповідань для дітей і казок, також у жанрі великої прози заявила про себе Ірина Невицька. Представниця творчої інтелігенції Пряшівської Русі, вона видала роман «Правда побѣдила» (1924), що розповідає про епоху перших християн. Втім, історичний контекст тут менше значимий, критики схильні оцінювати роман радше як твір повчальної літератури. Письменниця написала також декілька повістей та п'єс, які залишилися в рукописах.

Серед прозаїків слід також назвати Олександра Полянського (у 1925 році видав книгу «Оповѣданя ловця»), Івана П'єщака (у 1927 році видав невелику книгу «Мученіємъ къ свободѣ»), Петра Миговка, Андрія Ворона, Кирила Феделеша, Олександра Джумурата, Юрія Станинця і Федора Потушняка. Свої твори вони писали русинською та згодом українською мовами.

Творили також декілька російськомовних письменників. Михайло Козик видав реалістичну повість із життя карпаторусинського села «Катря Потькохвостова» (1929), а також окремими виданнями декілька пригодницьких, зав'язаних на містиці оповідань та повістей: «Чортъ виненъ», «Живой покойникъ», «Темна вода во облацѣхъ воздушныхъ» та ін. Заявили про себе молоді письменники Павло Федор, Йосип Жупан, Олексій Фаринич,

Микола Горняк (у 1935 році видав книгу «Старая быль»), Іван Вавринчик та ін.

Особливою популярністю у простонародного читача користувалися книги **Антонія Бобульського (1877–?)**. Майстер творчих переробок творів інших авторів, він у серії «Дешевая библиотека» опублікував багато різноманітних містичних і детективних історій, написаних простонародною мовою («Чорна рука», «Сынъ Луцифера», «Вѣдьма, или проклятая дѣвушка» та ін.). Він також є зачинателем підкарпаторусинської швейкініани. Під впливом від роману «Похождения бравого солдата Швейка» чеського письменника Я. Гашека А. Бобульський написав пригодницьку книгу «Военныя событія Давида Шрапнеля и Ив. Пѣвчука». Опублікована лише перша частина роману (Ужгород, 1924); імовірно, автор планував продовжити оповідь про пригоди своїх героїв – двох солдатів-симулянтів у австрійській армії періоду Першої світової війни. Боягузи і «собі на умі», ці герої вважають, що війна для них – справа обтяжлива. Тому вони симулюють хвороби, вишуковують причини для уникнення участі у баталіях, планують своє дезертирство і полонення. Книга написана захоплююче і з гумором, вона видана на високому поліграфічному рівні, проілюстрована відомим художником Йосипом Бокшаєм. Якість поліграфії не дивує, адже Бобульський був професійним видавцем, а з часом став директором видавництва. Відомий він також як один із найбільш плідних підкарпатських драматургів міжвоєнного періоду.

Тогочасна літературна критика у контексті Підкарпатської Русі згадувала карпаторусинських письменників Воеводини та США як «дві закордонні гілки» літературного руху, представлені відповідно Г. Костельником та Е. Кубеком.

Воеводинорусинська література відгалузилася від підкарпатської русинської літератури після Першої світової війни та розпаду Австро-Угорщини. Тамтешнє русинське населення з числа переселенців з Карпат опинилося тоді у складі новоствореної Югославії. Г. Костельник репрезентує у воеводинських русинів нову епоху у літературі – народницький рух, що започаткував актуальний мовний стандарт – на основі воеводинської говірки.

Гавриїл Костельник (1886–1948) – засновник воєводиnorусинської літератури та автор першої граматики воєводиnorусинської літературної мови (1923). Він є автором багатьох поетичних, драматичних та прозових творів. Першим зразком воєводиnorусинської літературної мови стала поема Г. Костельника «З мойого валала» (1904). Цей твір – своєрідний гімн гармонії сільського укладу життя, яке автор характеризує як «идилски венец».

Важливий вплив на становлення воєводиnorусинської драматургії мала також його віршована трагедія «Єфтаєва дзівка» (1924), написана на основі біблійної легенди зі Старого завіту. Дія відбувається у палестинському місті Масфа за 1300 років до народження Христа. Автор виношує важливу моральну та релігійну тезу: спокута гріхів (чи навіть початок чогось нового) вимагає від нас жертвності. Щоправда, ця теза у п'єсі трансформується в проблему громадянської відповідальності за долю своєї [карпаторусинської] батьківщини. Й хоча суспільство ставиться до Єфтая та його доньки як до ізгоїв, не гідних бути громадянами їх держави, у часи, коли ворог напав на батьківщину, Єфтай та його донька готові покласти своє життя на вівтар свободи:

Видно, же тот Єфтай
То народни человек – бо вон баржей
Люби народ, як себе самого.
Так я теди думам, мойо браца,
Же за главу того треба вибраца,
Котрого нам сам Бог указує:
(кричащи):
Єфтай най нам будзе воєвода!

Автор творчо використав біблійний сюжет. Філософське бачення цього досвіду життя Ізраїлю (на обітованій землі) викликає в автора роздуми про свою батьківщину («горніцу») у Карпатах, що залишилася за межею, та про виклики перед воєводинською громадою – жити у новій державі на «обіцяній землі» і не асимілюватися. І це вимагає прикладів народної самопожертви.

Про роз'єднаність культурного простору можна говорити також стосовно літературного життя на Лемківщині. На Підкарпатській Русі літературна критика не виявляла особливого інтересу до лемківської літератури. Письменницьке середовище також, здається, втратило інтерес до загальних тем, як це можна було спостерігати у другій половині XIX і на початку XX століття. Разом із тим, один із найяскравіших лемківських поетів міжвоєнного періоду **Іван Русенко (1890–1960)** у своїй творчості активно формував образ єдиної батьківщини – Карпатської Русі. У поезії «Лемковина» автор зізнається у любові до своєї землі – Лемківщини («Я родил ся твоім сином – доля моя бідна/ І люблю тя Лемковино, моя мати рідна!»). Разом із тим, автор розширює горизонти своєї батьківщини; у його свідомості Лемківщина – лише частина великої батьківщини, що простягається від верхів'їв Тиси на сході до ріки Попрад на заході:

Хмары płynут понад горы – тихонько, як гуси –
Понад горы, понад лісы із Карпатской Руси:
Од Тячова, Ужгорода, през Гуменне, Пряшів,
Пłynут к нам милы хмаркы з вісточком од наших.
Ідут дале ку Щавници, през татрянскы турні,
През Шляхтову, Білу Воду – гет, аж ку Остурни.

Почуття ностальгії за батьківщиною, поділеною кордонами на частини, автор передає через образ хмар, що летять по небу, ніби листоноші, які приносять на Лемківщину звісточку від своїх земляків з Ужгорода і Пряшева і несуть її далі по всьому русинському світу – аж до самого села Остурні на крайньому заході Карпатської Русі. У його ліриці ці хмари згадуються не інакше як «милы хмаркы».

І. Русенко засобами поезії зумів виразити душу простого русина-лемка – працелюбного селянина, розважливого господаря, чесного і богобоязного християнина, людину зі співчутливим серцем і вразливою душею. І хоча народ заслуговує на щастя, цього не відбувається – «мы все бідны, голы...». Творчість поета, що звертається до свого читача русинською мовою, була тепло

прийнята лемко-русинською інтелігенцією і простими людьми, які з повагою називали його «Учителем». Тематичний діапазон лірики І. Русенка (часто на музику відомих пісень) достатньо широкий – від трагічних моментів історії народу, таких як Перша світова війна, операція «Вісла», через колоритні образи героїв русинського народу, таких як Максим Сандович, до закликів єднання всіх русинів. Незважаючи на, здавалося б, простоту його поезії, для багатьох його віршів характерне філософське осмислення дійсності.

І. Русенко відомий також як автор найпопулярнішої у лемківському народному середовищі п'єси «Вертеп в Карпатах» (1935). Публікувався у нечисленній лемківській міжвоєнній пресі, перш за все у газеті «Лемко» і календарях-щорічниках цієї газети.

Духовна єдність із русинським світом у І. Русенка вилилась у багаторічну співпрацю з лемко-русинською діаспорою у Північній Америці, особливо з «Лемко-Союзом США і Канади», де він багато публікувався. У 1945 році І. Русенко, як і більшість лемків, був насильно виселений в Україну.

Дмитро Вислоцький (Ваньо Гунянка) (1888–1968), редактор першої лемко-русинської газети «Лемко» (1911–1913), у міжвоєнний період проявив себе на ниві журналістики, писав реалістичні п'єси і оповідання з народного життя. У його творах, написаних по-русинськи, значне місце посідають сатира і гумор. Емігрувавши в Америку, став там одним із організаторів культурного життя лемків. Свої твори видав окремою збіркою під назвою «Наша книжка» (1945), що стала своєрідною «лемківською біблією» у руках лемків, вигнаних зі своєї землі під час операції «Вісла».

Серед відомих діячів Лемківщини міжвоєнного періоду важливо також назвати Мефодія Трохановського, Іоана Полянського (Івана Ф. Лемкина), Теофіля Курилло, які відіграли важливу роль у становленні лемко-русинської літературної мови, якою написані твори лемківської літератури.

Сферою культури, де карпаторусинська література досягла найбільшого успіху, був театр. І якщо до 1919 року не існувало ні народного карпаторусинського театру, ні репертуару (хіба що п'єси О. Духновича і переклади з угорської класики), то вже через 10 років на Підкарпатській Русі нараховувалося понад двісті (!) сільських театральних гуртків, для яких було написано понад 35 п'єс (НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1930, с. 120). А в 1936 році було вже 367 театральних гуртків. До того ж близько сотні з них щорічно давали не менше десяти вистав, а декілька десятків гуртків уже виконували роль окружних театрів, обслуговуючи своїми гастролями 5-8 сусідніх сіл (ФЕДОР 1936, с. 142).

Левову частку театральних постановок становили легкі водевілі з сільського життя, написані А. Бобульським («Уйко из Америки», «Держися данного слова», «Чи доллары?», «Нъмая невѣста», «Кандидать»). Він на хвилі літературної Емансипації вловив вигоди і можливості сільського театру. Багато його п'єс написані талановито й високо оцінені критикою, розійшлися великими тиражами, а дві п'єси латинкою («Vujko iz Ameriki», «Nimaja nevista») надруковані у періодичних виданнях русинської діаспори США.

Менш придатною для постановок на сцені аматорського театру виявилася драма П. Федора «Несчастливая судьба» (1927). Автор зобразив життя старої русинської інтелігенції в задушливому середовищі асиміляції (мадяризації). П'єса ніби дала поштовх іншим драматургам – піднімати серйозні теми, глибше вникати в психологію героїв. А. Бобульський написав драму «Верховинская кровь», Сіон Сільвай – мелодраму «Маруся», П. Федор – комедію «Скромность побѣждаетъ». Ці п'єси свідчать про якісно новий рівень крайової драматургії.

Заявив про себе як драматург Іван Мураній, що походив із роду Духновичів. Він написав п'єсу на історичну тему «Тарасович» (1936) і комедію з народного життя «Тестамент» (1936). Пізніше, у нову епоху, він також зробив переклади русинською мовою творів класичної англійської літератури – Вільяма Шекспіра

і Чарльза Діккенса. Трагедія в п'яти діях «Животъ и смерть короля Ричарда III-ёго» була видана у 1942 році.

За русинського глядача боролися й українофіли, й русофіли. З 1923 року при українській просвітницькій організації «Просвѣта» був організований «Руський театр». Спочатку цим театром керував відомий український актор і режисер Микола Садовський. Аж до 1930 року театру щорічно виділялася значна субвенція від уряду. Театр ставив п'єси української класики, такі як «Наталка Полтавка», «Не ходи, Грицю», а також переклади з чеської або російської драматургії. Також самодіяльні театральні гуртки ставили п'єси В. Гренджі-Донського, І. Невицької, двох братів – Августина Юрія і Євгена Шерегіїв, а також дві драми Августина Волошина.

Русофіли у 1920 році організували в Ужгороді музично-театральний гурток «Боянь», який ставив п'єси із російського репертуару. В 1927 році Товариство О. Духновича організувало театральну секцію під керівництвом О. Куфтіної-Полукетової – відомої актриси празької трупи московського Художнього театру (в еміграції). Театр продовжив діяльність, започатковану «Бояном».

Коли чехословацька влада зрозуміла хибність своєї національної політики стосовно русинів, було прийнято рішення відкрити в Ужгороді русинський театр. Із пробними гастрольми новостворений Земській Подкарпаторусскій народний театр під керівництвом колишнього режисера Празького Виноградського театру Франтішка Главатого у 1936 році достойно виступив у Празі, репрезентуючи театральне мистецтво Підкарпатської Русі. На виставах були присутні президент Чехословаччини Е. Бенеш, багато міністрів і високопоставлених чиновників.

Створення першого професійного русинського театру в червні 1936 року, що отримав державну субвенцію, викликало критику із боку як українофілів, так і русофілів. Русофіли допускали звучання «карпаторуського язика» на сцені, але виключно в репліках акторів, що зображали героїв русинського села. Українофіли ж були незадоволені тим, що їх потіснили, і на сцені буде

звучати «местный украинский язык», тобто русинська мова, а не мова, якою створені шедеври української драматургії. Незважаючи на це, непохитна і послідовна позиція завідувача позашкільної освіти у підкарпатському крайовому уряді чеха Ладислава Кайгла (1885–1938), що курував театр, сприяла успішному продовженню діяльності театру, аж до розпаду Чехословаччини. Не зважаючи на грубі нападки зацікавленої критики, що звинувачувала Л. Кайгла в «самолюбовному доктринерстві» та брехливій «культуртрегерської місії», він аргументовано заявляв, що «... для селянина литературный русский языкъ не понятенъ, а поскольку театръ долженъ просвѣщать сельскую массу, онъ долженъ пользоваться русинскимъ языкомъ» (НЕДЗЕЛЬСКИЙ 1941, с. 70).

Художнім керівником театру було призначено чеського режисера (на пенсії) з Праги Ф. Главатого (1873–1952), декорації для спектаклів створював русинський художник Федір Манайло. До складу трупі входили два десятки акторів, серед них Марія Пільцер (1912–1976), Володимир Грабар, Василь Бідяк, Михайло Лугош (1918?–1968). Під час гастрольної поїздки по 15 містах Підкарпатської Русі в 1936 році в репертуарі театру було десять вистав.

Таким чином, до кінця 1930-х років карпаторусини намагалися позбавитися від нав'язаної зовнішніми історичними обставинами опіки як русофілів, так і українофілів, які суттєво уповільнювали процес розвитку русинської літературної мови і літературної творчості на її основі. Письменник і драматург Іван Мураній у зв'язку з цим писав у 1939 році: «Наш маленький народ вмѣсто того, чтобы сконцентрировать своѣ духовнѣ и материальнѣ силы для обоснования своей будущности (котрой уганути и не треба было много прозрѣнія) занимався аж до послѣдних времен неплодною борьбою, котра всякий поступ, всяку хосенну роботу, всю возможность з'єдиненія сил для поднятя культурного и политичного уровня нашего народа здѣлало майже невозможим. [...] Если хочеме жити, если хочеме мати будущность, мусиме вернуться до источника, котрый вытекает из душѣ нашего народа, бо иначе загиниме без слѣда» (МУРАНИЙ, с. 40, 45).

Карпаторусинська література доби Другої світової війни

Як це не парадоксально, але найбільшого розквіту в ХХ столітті русинська література і культура досягли у період Другої світової війни. В нових політичних реаліях, коли Угорщина, порушуючи Паризький мирний договір, анексувала в 1939 році територію Підкарпатської Русі, «об'єднувачі Угорщини» задекларували нову політичну лінію у взаємовідносинах із корінним етносом – підкарпаторусинами. Вона характеризувалася підкреслено шанобливим ставленням, чого не можна сказати про їхні взаємовідносини з іншими етносами регіону, і була спрямована на те, щоб нівелювати те негативне ставлення, яке сформувалося у свідомості русинів, що пережили епоху кінця ХІХ і початку ХХ століть, тобто епоху жорсткої політики мадяризації (асиміляції), що й призвело до втрати Угорщиною Підкарпатської Русі. Частково нова політична лінія була продиктована також прагненням нівелювати позитивний досвід входження Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини і пов'язаний із цим актом досвід демократизації суспільного життя. Безумовно, такий жест із боку угорської влади передбачав, навзаєм, лояльність і навіть мадярофільство в русинському етнічному середовищі, схвалення угорської зовнішньої і внутрішньої політики взамін на усунення всіх факторів, що заважали раніше повноцінному і повнокровному розвитку русинського етносу, його літературної (писемної) мови і на її основі – розвитку культури і літератури, журналістики, історіографії, енциклопедистики тощо.

Українські емігранти побоювалися репресій з боку угорської влади. Почалася їх втеча з краю на окуповану німецькими нацистами територію Чехії. Влада намагалася витиснути із області також весь чеський сегмент населення (як правило, державних службовців і членів їхніх сімей), євреїв, що мігрували в регіон після 1914 року, та русофілів. Що стосується русофілів, то жорсткість угорської національної політики відчували на собі ті з них,

хто був помічений у нелояльності до Святостефанської Угорщини (досвід поета А. Карабелеша); діяльність інших, не зважаючи на обмеження, була дозволена на Підкарпатській Русі, чи – за новим визначенням – у *Kárpátalja terület*, тобто на Підкарпатській території. (Слово «Русь» із назви регіону, якому був обіцяний після завершення війни статус автономії, влада передбачливо вилучила).

Зрештою, в 1944 році угорська влада спільно з німецькими нацистами провела жакхливу за своїми масштабами спецоперацію із зачистки Карпатольйо терюлет (Підкарпатської території) від євреїв. У концентраційний табір Освенцим було вивезено та знищено все єврейське населення регіону, близько ста тисяч людей.

У нових історичних реаліях (1839–1944) русинська інтелігенція, звільнившись від опіки українофілів і русофілів, дуже швидко заявила про себе, підкреслено декларуючи свою національну саомобутність. Всупереч латинському вислову «*Inter arma silent Musae*» («Коли говорять гармати, музи мовчать»), переживши Віденський арбітраж, «Карпатську Україну», безрезневе приєднання краю до Угорщини і в атмосфері нової війни в Європі русинська культура буквально розквітла. Справжнім святом для любителів музичної культури стали виступи хору «Верховина» під керівництвом проф. С. Гладоніка. Художники заявили про себе низкою виставок у Будапешті і Кошице, а в Ужгороді, замість однієї-двох виставок на рік, була організована постійна виставка з щомісячними вернісажами. Письменники і поети, що раніше «прилаштовували» свої твори в газетах, де їх друкували час від часу, тепер буквально заволоділи цілими сторінками, з'явилися спеціалізовані літературні видання. Особливо плідно заявила про себе творча молодь. Завдяки зусиллям сподвижників театрального мистецтва, був відновлений русинський театр. У регіон повернулися представники русинської інтелігенції, які не поділяли прочехословацької політики і знаходилися весь цей час у еміграції. Ці діячі почали активну співпрацю з культурними організаціями Підкарпаття. Серед них – Гиядор Стрипський, Антоній Годинка, Олександр Бонкало та ін.

Важливим фактором розквіту русинської культури стало створення Підкарпатського товариства наук (ПТН; русинською: ПОН). Очолив ПТН лінгвіст Іван Гарайда, що приїхав із Будапешта; секретарями і редакторами видань були (у різний час) М. Лелекач і Ф. Потушняк. І. Гарайда почав діяльність ПТНу з видання граматики русинської мови, яку він сам і написав (ГАРАЙДА).

Підкарпатське товариство наук формувалося як академічна структура. Фактично, воно виконувало функції академії наук. Після видання граматики, тобто кодифікації писемної мови, граматика стала стандартом для періодичних видань, таких як двотижневик «Літературна недѣля», щоквартальник «Зоря–Најнал», молодіжний щомісячник «Руська молодежь», щорічники-календарі, а також для іншої наукової та художньої літератури, наприклад, серій «Народна бібліотека» і «Диточа бібліотека», в яких з'явилися понад чотири десятки книжок русинських і зарубіжних авторів.

Про те, наскільки популярними були ці видання навіть на початковому етапі функціонування ПТНу, можна робити висновки зі статистики: за 15 місяців діяльності з друку вийшло 24 видання загальним накладом 174 тис. примірників. Із цієї кількості розійшлося 137 тис. примірників (ПАДЯК 2000, с. 188). Також можна говорити про наукове значення опублікованих матеріалів і художню цінність літературних творів. Через сімдесят років наукові публікації не втратили своєї актуальності, а літературні твори нерідко залишаються єдиним джерелом вивчення літературного процесу середини ХХ століття, якого не торкнулися наступні політичні кампанії перекроювання русинських текстів на українську мову (КАПРАЛЬ).

Навіть учорашні помірковані українофіли з числа місцевих літераторів достатньо швидко влилися у процес підкарпаторусинської літературної творчості. М. Лелекач, Ф. Потушняк, О. Маркуш, Ю. Станинець, Андрій Ворон, Василь Маркусь, Ю. Боршош-Кум'ятський, Юрій Керекеш, Василь Піпаш-Косівський, Марко Бараболя, молодий Ю. Мейгеш у своїй ідейно піднесеній,

одухотвореній творчості підійшли до актуальних тем русинської дійсності, виявили больові точки суспільства, шукали вихід і обстоювали, образно висловлюючись, європеїзацію «напівдикого» русина «Юри Чорного» (з однойменної повісті Ю. Станинця), і до того ж перейшли на русинську літературну мову.

Серед кращих видань ПТНУ книги малої прози: О. Маркуша «Ирину засватали» (1941), «Юлина (повѣсть)» (1942) і «Коровку гнали» (1943); І. Муранія «Оповѣданя и байки» (1941) і «Давнѣ дяки та иншѣ оповѣданя» (1943); Ф. Потушняка «Оповѣданя» (1942) і «Грѣхъ та иншѣ оповѣданя» (1944); Ю. Станинця «Подарунок» (1941) і «Юра Чорный» (1943); Петра Миговка «Малѣ люде» (1941); Л. Дем'яна «Изь села» (1943); Д. Поповича «Изь житя» (1943) і «Адамъ» (1943); Олександра Сливки «Подъ соломяною стрѣхою» (1943); Андрія Ворона «Гуцулска помста» (1944); Маргарети Немеш «Филь серця и иншѣ оповѣданя» (1944) та ін.

ПТНом видано декілька поетичних збірок: Ф. Потушняка «На бѣлыхъ скалахъ» (1941) і поему «Хатка та млинокъ» (1943); а три молоді автори – Йосип Архій, Юрій Керекеш і Кирило Галас видали збірку поезії «Передъ сходомъ» (1943).

З'явилося декілька книг угорської класики в русинському перекладі – Мора Йокаї, Калмана Міксата. На сторінках періодичних видань розміщено багато перекладів поезії та прози, переважно з угорської літератури (Шандор Петефі, Мор Йокаї, Янош Арань, Ендре Аді та ін.), але також з інших літератур (Г. Гейне, Й. Гете, Г. Сенкевич, Альфонс Доде, Артур Конан Дойль, Гі де Мопассан, Август Стріндберг, Казимир Тетмайер, Кнут Гамсун та ін.).

Русинський фольклор у виданнях ПТНУ був представлений трьома книгами «Подкарпатськѣ народнѣ казки» (1941, 1942, 1943), книгою О. Маркуша «Стариннѣ замки Подкарпатя» (1943) та унікальною збіркою Дезидерія Задора, Юрія Костя і Петра Милославського – «Народнѣ пѣснѣ подкарпатскихъ русиновъ (зъ нотами)» (1944).

Останньою публікацією ПТНУ стала унікальна загальна бібліографія Підкарпаття, складена М. Лелекачем та І. Гарайдою і

видана наприкінці 1944 року, коли Ужгород опинився у зоні бойових дій супротивних армій. «Загальна бібліографія Подкарпаття» містить понад три тисячі описів найбільш значимих видань XIX–XX століть і є базовим джерелом карпатознавства (ПАДЯК 2000).

Продовжував функціонувати в Ужгороді русинський театр, раніше відомий під назвою «Земській Подкарпаторускій народный театр». Припинивши своє існування у 1938 році у зв'язку з розпадом Чехословаччини, уже через рік театр поновив свою діяльність завдяки ініціативі двох його провідних акторів – Михайла Лугоша (директора театру) і Володимира Грабаря та покровительству міської влади, що забезпечила впродовж 1940-го і на наступні роки урядову субвенцію. Під новою назвою («Угро-русский национальный театр», 1940–1942, далі – «Русский народный театр») трупа в квітні 1940 року представила декілька спектаклів і відправилася у свою першу гастрольну поїздку Підкарпаттям, показавши за два місяці 39 спектаклів. Гастролю Угро-русского національного театру пройшли з надзвичайним успіхом, публіка із захопленням сприймала гру акторів. Друга гастрольна поїздка в тому ж році пройшла 38 містами і поселеннями Підкарпаття, було представлено 61 спектакль. Всього ж за один рік театр показав 112 вистав, що було абсолютним рекордом для театрів краю, а доходи від спектаклів того року в чотири рази перевищили суму субвенції. Це був приголомшливий успіх і красномовне свідчення того, що у Підкарпатті серед публіки з'явився прошарок любителів і поціновувачів свого русинського театру (НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1941, с. 83-85).

Театр проіснував до літа 1944 року, хоча матеріальні труднощі, спричинені війною, часто стримували ініціативу його керівництва і можливості театральної трупи. Серед п'єс, представлених у репертуарі театру, були «Кандидатъ» А. Бобульського, «Предложение» А. Чехова, «Овчаръ» М. Лугоша і В. Грабаря за сюжетом Сіона Сільвая, «Буря надъ хатою» Еміліана Калабішки, легка французька комедія «Грѣхи молодости», комедія А. Коцебу «Недоразумѣніе», комедія «Коваль Вакула» (за М. Гоголем), дві

п'єси угорських авторів – «Сонце гріє» («*Süt a nap*») Людвиг Зілагі (Zilahy Lajos, 1891–1874) та «Вино» («*A bor*») Гейзи Гордоні (Gárdonyi Géza, 1863–1822) та ін.

На цей короткий історичний період припадає поява драматичних творів, створених місцевими авторами, а саме: драма «Овчарь» (1940) В. Грабаря та М. Лугоша; «Тиса тече» (1942) Еміліана Калабішки (ця п'єса залишилася в рукопису; її прем'єра відбулася в 1943 році). Також з'явилась весела гра на чотири дії «Коваль Вакула» (1942) М. Шіллер та В. Грабаря; п'єса написана за сюжетом російського письменника М. Гоголя та пристосована до підкарпатських реалій – дійство відбувається на Верховині, а герої на сцені грають у верховинських народних кроях.

Літературною подією в краї стало звернення до творчості англійського драматурга В. Шекспіра. Письменник та драматург Іван Мураній здійснив русинський переклад його трагедії на 5 дій «Живот и смерть короля Ричарда III-ёго» (1942). У Пряшеві з ініціативи Общества А. Духновича було здійснено перевидання комедії «Семейное празднество» (1943) карпаторусинського драматурга XIX століття Івана Даниловича (Коритнянського). Можна було б також пригадати драматургічні дебюти місцевих літераторів: В. Чепинець видав п'єсу на чотири дії «Офферты» (1941), Іван Комлоші видав п'єску-одноактовку «В корчмъ» (1942), а Петро Міговк-Сніжник – одноактну сценку «Учителька» (1943).

Драматургія для дітей також була представлена у театральному репертуарі. Тут можна назвати п'єси знову ж таки шкільного педагога М. Шіллер-Калюжної. Вона, за словами Є. Недзельського, – «тонкий знавець театру та дитячої душі» ще у 1927–1928 роках у селі Поляна створила зразковий дитячий театр. М. Шіллер для нього ще й написала кілька музичних п'єс. Наприклад, «В ночь св. Николая: Пьеска в 2-х образках из спъвом и танця-ми» (1942) и «Сон на полонинъ: Пьеска-казка для молодежи в 3-ёх образах из спъвом и танця-ми» (1944, у співавторстві з В. Грабарем).

Серед інших авторів часу Другої світової війни, які збагачували крайовий драматургічний репертуар для дітей, слід назвати Михайла Молнара, який написав та видав різдвяну п'єсу на дві дії «Дід-мороз и бабушка-зима» (1942), а також відомого підкарпатського драматурга та письменника Олександра Сливку, який видав п'єсу на три дії «Пташинный суд» (1944).

Важливим етапом в історії карпаторусинської драматургії та театрального мистецтва стала п'єса «**Овчарь**» (1940) молодих драматургів Михайла Лугоша та Володимира Грабаря. Того ж року на початку квітня п'єсу поставили на сцені Угро-руського театру в Ужгороді. Постановку здійснив головний режисер цього театру Павло Алексєєв – професійний режисер Московського Художнього театру (МХТ), який після 1917 року не повернувся в Росію та жив у Празі, потім в Ужгороді, активно співпрацюючи тут із місцевими театральними колами та активно популяризуючи школу реалістичного мистецтва Костянтина Станіславського (АЛЕКСЄЄВ).

П'єса «Овчарь» – це сентиментальна історія з трагічним фіналом. Це спроба показати на сцені своїх Ромео та Джульєтту, що живуть у райських кущах ідеальної карпатської природи. Рядки із Шекспіра могли б бути епіграфом до цієї карпатської історії:

Сумніших оповідей не знайдете,
Ніж про любов Ромео і Джульєтти.

Іван та Олена – чесні та чистосердечні молоді люди. Ні краплини лукавства, двоєдушності, лицемірства чи й користолюбства не знайдемо в їх відкритих великому почуттю серцях. Іван хоча й сирота, бідний вівчарь, але добропорядний та роботящий парубок. А Олена – сімнадцятирічне грайливе, влюбливе дівчатко, яке ледь-ледь дозріло до свого першого великого кохання. На фоні пасторальних карпатських пейзажів двоє закоханих високо під полощиною над водоспадом присягають одне одному на вірність – «до гроба!».

Але досить скоро їх чисте (піднебесне) кохання розбивається у людському (приземленому) суспільстві. За свою недосвідченість,

сповнену рожевих ілюзій простодушність, безпорадність та прямолінійність героям придется заплатити непомірно високу ціну. Бо там, де є кохання, там з'явиться спокуса. А де двоє, там з'явиться і третій! Хвилинна слабкість (навіть не зрада!) може скінчитись великою кривдою, що трагічною луною відізветься у душах обох закоханих.

Кохання – вічна тема, як і саме життя, хоча щоразу вона повторюється інакше. Паралельно на сцені розгортаються дві трагічні історії кохання – Івана та Оленки й діда Василя та баби Олени. У старого вівчаря змолodu також було велике кохання. І до нього на полонину, коли вівчарив, піднімалась його Оленка. Але він своє кохання не уберіг. Батько вівчаря розлучив їх, бо не бажав сироту до себе за невістку. Лише на старі літа дід Василь та баба Олена зійшлися. Ця історія, про яку в селі знає кожен, викликає в Оленки природне зацікавлення та бажання боротись за своє кохання:

Олена: Слухайте діду, я вам дачто скажу... Жыла-была една дівушка... Полюбила она краснаго легініка... Айбо дівушка та легінь бідны были и родичі не хотіли, чтобы они отдалися. И разошлись дівушка и паробок в разны стороны, так и пережили цілый свой жывот. Так и постарілися... Діду, то я про вас кажу! Чуете? Та скажіть мені, ци не ліпше бы было повінчатися та хоть короткый час быти счастливыми? Не ліпше бы было вмісті бідовати? Но, діду, скажіть!

Оленці з Іваном також віщують нещасну долю. Тому що Іван – бідняк та сирота. Оленці важко до кінця розібратись у своїх почуттях до Івана. Заручини невпинно підганяють молодих людей до важливого життєвого рішення, але вони обоє ще не дозріли до цього кроку, і це головна причина трагічного фіналу, коли простий життєвий випадок обертається трагедією. Іван у своїх підозрах про невірність Оленки приймає швидше імпульсивне, ніж обдумане рішення – хвилі водоспаду, де так романтично починалося його кохання, поглинули його тіло. А Оленка, що мимоволі дала привід до ревностів та смерті коханого, вже не пережила важкого удару долі – вона збожеволіла.

П'єса стала важливою демонстрацією зміни пріоритетів місцевої драматургії – від побутописання до психологізації характерів дійових осіб. Дійство у п'єсі розвивається достатньо динамічно та калейдоскопічно. Ліричні сцени логічно переходять у комічні історії, а на зміну сценам пасторального кохання приходять сцени смерті; читання псалтиру над покійником чергується з язичницькою карпатською традицією, т.зв. лопатками, тобто веселими іграми та театральними сценками при покійнику. Розвиток дії (від зустрічей на полонині до заручин) швидко наближається до кульмінації. Драматичний конфлікт, що був означений у зав'язці п'єси, визріває у сценах після неуспішних заручин та прискорюється сценами веселого театального дійства при покійнику. У кульмінації п'єси конфлікт сягає свого апогею; це – сцена марення героїні та її прощання з покійником. Фінальна сцена (Олена, вся у білому, наче наречена, блукає по полонині) підсилює трагічність цієї історії кохання. Бездумно та наосліп божевільна героїня шукає загублений час та знищений волею випадку світ, у якому було так затишно та де жило її кохання. Але глядач розуміє, що у минуле вороття немає.

Літературна критика свого часу справедливо оцінювала п'єсу «Овчарь» як найбільш значимий твір сучасної карпаторусинської драматургії, у якому «вперше широко та точно використаний психологічний матеріал (ігри на похоронах), а в жанрові сцени був уведений психологічний елемент» (ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ 1942, с. 62). Таке сюрреалістичне наповнення п'єси, позначене динамізмом дійства, високою амплітудою подій, які глядачеві належить пережити, органічно вплетеним фольклорним матеріалом, дійсно відносить драму до кращих на той час творів карпаторусинської національної драматургії. Ця п'єса наповнює новим змістом її сутність. Саме це мав на гадці автор передмови до першовидання «Овчаря» Василь Сулинчак, коли писав: «Сцена не для розмов дійових осіб, не для розваг любителів та не для забави глядачів. Вона мала б дивитись у сутність народну та людські життя і душу, та оживляти це проникнення через доступні для сприймання

глядачем форми, які покличут його до високих ідеалів мистецтва» (СУЛИНЧАК, с. 6).

* * *

Русофільські організації краю у період 1939–1944 років також успішно продовжували свою діяльність. Газета «Русская правда», а згодом її послідовник «Русское слово» уважно ставилися до творчості русофільськи орієнтованої молоді, надаючи літераторам можливість друкуватися на своїх сторінках. У серії «Библиотека современных угро-русских писателей» газета «Русское слово» видала два десятки титулів книжок малого формату, в яких були вміщені вірші та оповідання молодих літераторів і учасників літературних гуртків при гімназіях Ужгорода, Мукачева і Хуста. Це такі автори як Семен Панько, Іван Керча, Петро Продан, Василь Сочка, Юрій Гойда, Іван Комлошій, Йосип Архій та ін. Було також видано декілька колективних збірок поезії та прози, серед них: «12» (1940), «Живая струя» (1940), «Шаги» (1941), «Будетъ день» (1941), «Накануне» (1941), «Литературный альманахъ» (1943).

Загалом, у краї були створені сприятливі умови для гармонійного розвитку русинської творчої інтелігенції. Не зважаючи на труднощі, пов'язані з війною, саме у цей час русинська література досягла значних успіхів, довівши свою самодостатність і відособленість від інших східнослов'янських літератур. А мовний стандарт, запропонований І. Гарайдою, був прийнятий суспільством і поширився на всі сфери життєдіяльності, включаючи шкільну освіту та державні заклади. Русинська мова була проголошена, паралельно з угорською, державною мовою Підкарпаття (Карпатольйо терюлет). В підсумку, неповні шість років вільного розвитку національно зорієнтованої творчої інтелігенції стали важливим періодом розвитку русинської літератури і культури, що відкривав широкі перспективи для подальшого творчого зростання. Однак нові геополітичні реалії в Європі перекреслили всі надії і перспективи, та й сам русинський народ опинився на межі зникнення.

Карпаторусинська література США

Як свідчать архівні документи, перші карпатські русини в пошуках роботи приїхали до Америки ще в середині XIX століття. В одній з кореспонденцій віденського часопису «Вѣстник: Часопись политическа для русиновъ Австрійской державы» за 1854 рік повідомлялося про одну з перших таких груп переселенців із Пряшівської Русі. Невідомий автор пише: «Изъ Пряшева въ Оугорщинѣ доходятъ вѣсти, що изъ тамошної окрестности до 30 особъ съ родинами и всякимъ добыткомъ выбралося на заселеніе до Америки» (ВІСНИК). За підрахунками дослідників, між 1880-ми та 1914 р. близько 225 тис. карпаторусинів-заробітчан виїхало до США; емігранти оселялися, здебільшого, в індустриальних центрах на північному сході держави – у штатах Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Коннектикут, Огайо та, найбільше, у штаті Пенсильванія (ЕНЦИКЛОПЕДІЯ 2010, с. 290). Історичні обставини не сприяли поверненню емігрантів до рідного краю; були це відсутність на батьківщині кваліфікованої, добре оплачуваної праці після Першої світової війни, Велика депресія 1930-х років, Друга світова війна й, нарешті, прихід до влади у державах Східної Європи прокомуністичних тоталітарних режимів та анексія Підкарпатської Русі Радянським Союзом. Нині у США проживають приблизно 640 тис. (за іншими даними – 1,3 мільйона) американців карпаторусинського походження – нащадків тих, хто до 1914 року виїхав у пошуках роботи за океан (МАГОЧІЙ 2005, с. 14; РУСИНКО 2011/2, с. 98).

Літературна творчість та театральне мистецтво достатньо швидко поширилися поміж карпаторусинської діаспори в Америці. У тих містах, де сформувались русинські етнічні громади, повсюди русини засновували свої церковні, національні, культурні та молодіжні організації – «Соєдиненіє», «Собраніє», «Свобода», молодіжна організація «Сокол» та інші. Під керівництвом священників та вчителів церковних шкіл русини часто засновували церковні та світські хори; тут діяли віфлеємські товариства («віфлеємчики»), а також аматорські театральні гуртки.

Як і в Карпатській Русі, значний відсоток русинської творчої інтелігенції в Америці складали священники. Цьому є пояснення. По-перше, з часу, коли до США у пошуках праці відійшли десятки, а згодом сотні тисяч краян, для забезпечення їхніх духовних потреб потрібно було створити за океаном свою церковну структуру. Тому слідом за заробітчанами відійшло чимало греко-католицьких священників. По-друге, на певному етапі у США розвинулась карпаторусинська видавнича та друкарська справа. Виходило з друку понад шістдесят періодичних видань (РУСИНКО 2011/2, с. 98). Десятки редакцій при братських товариствах систематично випускали багато різномірної поліграфічної продукції, як-от: газети, журнали, щорічні календарі, церковні молитовники, порадики із садівництва, шкільні підручники, твори художньої літератури тощо. У цій галузі було задіяно багато освічених людей. Тому й не дивно, що в Америці поміж русинських видавців та літераторів переважали саме священники.

Одним із найбільш впливових центрів духовної культури карпатських русинів в Америці стало **«Соединение Греко-Кафто-лических Русских Братств»**, засноване у 1892 році як культурна та братська організація з центром у шахтарському містечку Меганой-Сіті на сході штату Пенсильванія, а далі – у Гомстед (поруч із Піттсбургом). Важливим напрямом діяльності цього товариства стала видавнича справа. Шістдесят років «Соединение» видавало газету «Американській рускій вѣстникъ» (1892–1952). Її редакторами були Павло Жаткович (1892–1914), Михайло Ганчин (1914–1920), Джордж (Юріон) Терзе (1920–1929), Стефан Варзалій (1929–1937), Михайло Роман (1937–1952). Також виходили дві молодіжні газети: «A. R. Sokol Sojedenenija» (1914–1936, редактор П. Мацков) та «Свѣтъ дѣтей – Children's World» (1917–1973, редактор П. Мацков), а також кілька щорічних календарів, які з'являлися під різними назвами, наприклад: «Американській рускій мѣсяцословъ. Kalendar Sojedenenija», «Американській рускій мѣсяцословъ Соединения. Amerikánsko-russko-slovenský kalendár Sojedenenija», «Американській рускій мѣсяцословъ.

Amerikánsko russko slovenský kalendár», «Kalendar Sojedinenija», «Мѣсяцословъ Амер-русского Сокола Соединенія. Kalendar Amer-russkoho Sokola Sojedinenija» та інші.

Іншою не менш впливовою культурною братською організацією русинів в Америці стало засноване у 1903 році **«Собрание Греко-Кафтолическихъ Церковныхъ Братствъ»** із центром у Мак-Кізпорт. «Собрание» мало свою щотижневу газету «Просвѣта. Prosvita. The Enlightenment» (1917–2000) та газету «Русинъ – Rusin – The Ruthenian» (1910–1917, редактор Йосиф Гануля). Також товариство видавало календар-щорічник. Цікаво, що на початковому етапі він виходив не у США, а в Ужгороді й потім його поширювали у діаспорі. Так, «Kalendar' "Rusina"» у 1913 р. друкувало акціонерне товариство «Унію», а з часу Першої світової війни друк перенесли за океан і там він виходив у 1918–1937 рр. під назвою «Kalendar' Prosvity», а далі – «Kalendar' Sobranija».

Також свою видавничу продукцію поширювали поміж русинів менші братські організації, як-от **«Organizacija Greko Kaftholičeskich Karpato-Russkich Spomohajusčich Bratstv Svobody»** (скорочено – «Свобода»), яка була заснована у 1918 році з центром у м. Перт-Амбой (штат Нью-Йорк). Три десятиліття «Свобода» видавала новинку «Восток – The East» (1919–1950). Також у 1925–1941 роках товариство випускало календар-щорічник, який виходив під назвою «Kalendar' Organizacii "Svobody"».

Поміж інших видань, адресованих карпатським русинам в Америці, можна пригадати газету «Свѣтъ» (1897–1924) – орган організації «Русское Православно-Кафтолическое Общество Взаимопомощи», газету «Правда – The Truth» (1902–) як орган організації «Общество руськихъ братствъ»; газету «День – Деѣ» (1922–1926, редактор Михайло Ганчин) як орган Карпаторуської культурної ліги (Carpatho-Russian Cultural League), журнал «Вождь – Leader» (1929–1930) як орган Товариства русинської еліти (The Rusin Elite Society) та інші. Свою продукцію редактори від кінця XIX століття тиражували різними варіантами русинської мови – як кирилицею, так і латинкою, але з середини XX століття видання поступово перейшли на англійську мову.

Культурний простір діаспори активно сприймав літературні здобутки письменства зі Старого краю; він деякою мірою навіть від них залежав, тому що читач у діаспорі відчував тимчасовість свого перебування в Америці та продовжував жити проблемами й турботами своєї карпатської батьківщини. Зміст видань допомагав йому утримувати цей духовний зв'язок.

Художня література з Карпатської Русі була представлена на сторінках багатьох суспільно-політичних та молодіжних видань діаспори у Сполучених Штатах Америки. (На жаль, вона до цих пір залишається невивченою, бібліографічно неопрацьованою). Причому, йдеться не лише про тиражування малих літературних форм, як-от вірш чи народна пісня, але також прозових творів (оповідання, новела, повість, роман), зразків драматичної форми, дитячої літератури або ж навіть літературно-критичних публікацій, рецензій, розлогих праць з історії літератури тощо. Майже вся книжкова та журнальна продукція Карпатської Русі потрапляла до редакцій емігрантської періодики й тамтешні редактори відповідно до своїх політичних, мовних, естетичних уподобань відбирали та передруковували її на шпальтах своїх видань. Навіть побіжний погляд на зміст публікацій в періодичних виданнях переконує щодо глибини проникнення у суспільну свідомість діаспори результатів літературного процесу на батьківщині.

З літератури XIX століття тут надруковані твори О. Духновича, О. Павловича, А. Кралицького, Ю. Ставровського-Попрадова, Є. Фенцика, І. Сільвая, І. Кизака та ін. З літератури першої половини XX століття надруковані твори А. Карабелеша, М. Поповича, М. Горняка, В. Легези, А. Патруса-Карпатського, Е. Балецького, Марії Підгірянки, а з лемків – Ваня Гунянки, І. Русенка та ін.

Також заслуговує уваги факт популяризації в США карпатурсинської драматургії. Тут надруковано латинкою дві п'єси найбільш популярного на той час драматурга Підкарпатської Русі Антонія Бобульського: «Kalendar' Prosivity... na hod 1930» вмістив п'єсу «Vujko iz Ameriki», а «Kalendar' Organizacii "Svobody"» na hod 1940» – комедію «N'imaja nevista». Так само «Kalendar'

Prosvity... na hod 1930» надрукував латинкою п'єсу для дітей Марійки Підгірянки під назвою «Sv. O. Nikolaj v hostin'i na Podkarpatskoj Rusi», а «Kalendar' organizacii Svobody... na hod 1939» також латинкою надрукував п'єсу Ваня Гунянки «Spansčenkoje chlopstvo (Mužiki-aristokratiy)».

Серед літераторів Карпатської Русі на сторінках американської преси чи ненайповніше була представлена творчість літератора русофільської орієнтації з Пряшівської Русі Миколи Горняка (псевд.: Коля Лаборчан, Лаборчан). Редактор щорічника «Kalendar' Organizacii "Svobody" na hod 1937» Стефан Банітський (Stephen Banitsky), наприклад, умістив цілу підбірку творів літератора. Це його поезії («Krasivoj djevočki», «Dvi bilyja ruži», «Cvitok», «Boľizň», «Moja epitařija», «Naša boľizň», «Pod řisočkom»), два оповідання («Сирота», «Вси ми маємо єдного Бога»), його переклад одноактної п'єси неозначеного сербського автора («Škol'nyj inspektor»), нарис «Село Долгое», етнографічне дослідження «Свадьба в Лаборской долинь». Також, що дуже важливо, тут уміщено розлогий літературно-критичний огляд М. Горняка про сучасний (після 1919 року) стан літератури та театру в підкарпатських русинів – на територіях Пряшівської та Підкарпатської Русі.

Щодо літературно-критичних публікацій з історії карпато-русинської літератури, вони гідно представлені на сторінках діаспорної преси; їх зміст свідчить про панорамне та глибоке відтворення літературного процесу Старого краю. З числа літературно-критичних публікацій, присвячених творчості окремих постатей, можна виділити ряд матеріалів. Так, тут надруковані стаття Степана Гойдича («Literaturnoje d'ijstvovanije o. Joanna Kizaka») про творчість Івана Кизака (Г'ОЙДИЧ), анонімна стаття («O. Anatolij Kralickij») про творчий шлях письменника-романтика Анатолія Кралицького (КРАЛИЦЬКИЙ) та велике дослідження також анонімного автора (можливо, це Степан Добош) («Литературная дѣятельность Сильвая») про творчість поета та письменника Івана Сільвая (ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬВАЯ). Творчість молодого перспективного поета Андрія Патруса-Карпатського стала предметом

літературознавчого аналізу відразу двох критиків: були опубліковані статті Петра Лінтура («Andrej Patrus») (ЛІНТУР) та анонімого автора (ймовірно, це Ваньо Гунянка) «Андрей Патрус» (ВАНЬО ГУНЯНКА, с. 60-62).

В окремий розділ можна виділити загальні праці з історії літератури. Це, наприклад, статті Є. Недзельського «Очерк карпаторусской литературы» (НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1938), М. Горняка «Molodaja posl'ivojennaja literatura karpatorossov i ich kul'turno-političeskoje položenije» (ГОРНЯК), Андрія Патруса «О карпаторусской литературе» (ПАТРУС-КАРПАТСЬКИЙ, с. 62-63) та інші.

У нарисі Є. Недзельського, надрукованому у 1938 році, йдеться про загальні відомості з історії Карпатської Русі – від часів Кирила та Мефодія та утворення Угорського королівства, згадується дискусія навколо питання існування «русинської Крайни» – державного утворення Marchia Ruthenorum, аналізується доба князя Федора Корятовича, заснування Мукачівського монастиря тощо. Далі автор звернувся до аналізу давніх пам'яток історії літератури карпатських русинів. Він згадує найстарші зразки писемності, наприклад Ужгородський півустав XIV ст., Тереблянський пролог XVI ст., Герлаховський Апостол з кінця XVI ст., звертає увагу на питання існування Грушівської друкарні тощо. (На жаль, на цьому стаття переривається. Поки що нам не вдалось уточнити, чи мала ця публікація продовження).

Зовсім інший аспект дослідження історії літератури – а саме: сучасний літературний рух – обрав Микола Горняк у нарисі «Molodaja posl'ivojennaja literatura karpatorossov i ich kul'turno-političeskoje položenije», надрукованому в 1937 році. Він подає багато відомостей про літературні товариства, культурні організації, а також письменників, серед них про Андрія Карабелеша, Михайла Поповича, Марію Боржавську (?), Олексія Фаринича (псевд.: Олекса Маковичанин), Івана Новака, Ф. Вошепинця, Гейзу Поповича-Кум'ятського, Емілія Калабішку, Георгія Берегія, Михайла Козика, а із старшої генерації – Павла Федора та Антонія Бобульського, якого він згадує тут як автора роману «Sirota

Миша» (?), що вийшов з друку (?) у 1929 році в ужгородському видавництві Ю. Фелдеші. Не забув М. Горняк згадати в нарисі також про щойно відкриту в м. Кошице редакцію радіопрограм для Підкарпатської Русі на чолі з Андрієм Карабелешем та заснування в Ужгороді «національного театру у карпатороссов» («Земскій Пôдкарпаторусскій народный театр»). Принагідно він згадав про талановитих молодих акторів Марію Пільцер та Михайла Лугоша. Щодо М. Лугоша, М. Горняк у статті передбачив (й не помилився!) майбутній його творчий злет; він пише: «Luhoš nyní imijet 18 l'it, tak čto jeho sposobnosti toľko v načali razvitija. O niskoľko l'it etot junosa budet hordostju Karpatskoj Rusi» (ГОРНЯК, с. 151).

У невеликій за обсягом статті «О карпаторусской литературе», що написана в 1937 році, аналізується сучасний стан літератури на Підкарпатській Русі. Праця належить перу тодішнього випускника Мукачівської гімназії Андрія Патруса, більш відомого в літературі як А. Патрус-Карпатський. Стаття була надрукована лемківською говіркою у щорічнику «Карпаторусский Календар Лемко-Союза на год 1938», редагованому Дмитром Вислоцьким (літ. псевдонім: Ваньо Гунянка). У той час А. Патрус-Карпатський стояв на позиціях русофільства, й цілком логічно, що він охоче аналізує саме цей напрямок у літературі. Автор подає короткі характеристики російськомовним письменникам, у першу чергу А. Карабелешу, Михайлу Поповичу, О. Фариничу, В. Добошу, Е. Балецькому, Тіберію Жидовичу, А. Патрусу, але й також зовсім молодим, які лише вступали на поприще літератури – Федору Іванчову, Юрію Бороличу, М. Лугошу-Погодину та ін. У кінці нарису критик резонно зауважує: «Карпатской Руси, карпаторусскому народу нужны такы поэты и писатели, котры писали бы про горе, нужду, голод, котры учили бы его бороться... но котры занялися бы серьезной работой для блага своего рабоче-селянского народа!» (ПАТРУС-КАРПАТСЬКИЙ, с. 63).

З часом літературне життя в США розвилось настільки, що з'являється ціла плеяда «своїх» талановитих письменників (що, правда, дехто з них розпочав літературну творчість ще у Старому краю). Це явище визріло настільки очевидно, відбрунькувавшись від «домашньої» літератури, що виокремилося в самостійний літературний розділ – «карпаторусинську літературу США» – зі своїми тугою за полишеною батьківщиною, північноамериканською тематикою, проблемами емансипації, віднайденим сенсом життя у Новому Світі, політичною зрілістю, бідами та радощами урбанізованого життєвого середовища та капіталістичного способу існування, хоча де-не-де на усе це накладаються старі стереотипи та форми свідомості з її християнськими традиціями та патріархальними звичками.

Дослідженням літературного життя карпаторусинів в Америці займалося вузьке коло науковців. Бібліографії тамтешніх поетів, прозаїків та драматургів не укладені, їх творчий шлях не вивчений. На сьогодні є лише декілька публікацій з даної тематики. Літературознавчі дослідження з карпаторусинської літератури в США слід виділити у дві групи:

- 1) літературно-критичні праці 1920–1930-х років;
- 2) публікації науковців кінця XX – початку XXI століть.

До першої групи належать короткі статті чи уривки з публікацій, авторами яких є Дмитро Вергун (1871–1951) та Йосиф П. Гануля (1873–1962). Галицький публіцист та поет русофільської орієнтації Д. Вергун чи не перший розпочав писати про літературне життя карпаторусинів Америки. У 1925 році він опублікував статтю «Карпаторусская литература», у якій згадує про це літературне явище. Публіцист підкреслив, що майже всі письменники у США мають хоч якесь відношення до редакційної роботи. Він пише: «Изъ карпаторусскихъ писателей въ Америкѣ стяжали себѣ известность, – изъ старшихъ: Несторъ Воленскій, сотрудникъ Американскаго русскаго Вѣстника и издаваемыхъ имъ Мѣсяцеслововъ; Емилій Коубекъ (саме так! – В. П.), авторъ

беллетристического сборника «Наши повѣсти и стихи» 1922 г.; Валентинъ Горзовъ (саме так! – В. П.), редакторъ календарей Просвѣта; а изъ младшихъ: Петръ Ивановичъ Мацковъ, редакторъ сокольскаго Еженедѣльника въ Гомстедѣ (штат Пенсильванія) «Соколь Соединенія», авторъ занимательныхъ разсказовъ и стихотвореній; Василій Команъ и Василій Васковъ, сотрудники педагогическаго органа «Свѣтъ дѣтей»; Николай Ивановичъ Пачута, редакторъ православнаго органа «Русскій Вѣстникъ» (прежде «Народная Оборона») въ Питсбургѣ и «Мѣсяцеслововъ»; Юрій Тегза (саме так! – В. П.), нынѣшній редакторъ «Американскаго русскаго Вѣстника» и Михаилъ Ивановичъ Ганчинъ, редакторъ единственнаго карпаторусскаго ежедневнаго органа «День», издаванаго въ Нью-Йоркѣ съ 1922 г.» (ВЕРГУН, с. 57).

Підкарпаторусинський священик та письменник русинської національної орієнтації з Пряшівського регіону, який у 1904 році емігрував в Америку, о. Й. Гануля добре знав письменницьке оточення у США. У 1930 році він анонімно опублікував історичний нарис «Korotkij prehl'ad našej literatury-pismennosti». Щоправда, при написанні нарису автор активно використовував дослідження Євменія Сабова. Про це свідчать деякі текстові співпадіння авторського тексту з текстом історико-літературного дослідження Сабова «Очеркъ литературной дѣятельности и образования карпатороссовъ» (1893, перевидання – 1925).

Й. Гануля високо цінує діяльність Є. Сабова на полі літературознавства, тому дорікає йому за «кацапство», так само як Августину Волошину – за українофільство. Він пише: «Velika škoda, čto po vojni o. Vološin dostalsja pod vplyv ukrainskich prišelcov, i pro nich otreksja ciloj svojeje minuvšosti; no ne menša škoda, čto druhiy takij vyznačnyj naš pisatel', o. Eumen Sabov, dostalsja pod vplyv starorusskich, kacapskich prišelcov, i stalsja vodcem veliko-russkoho naprjama!» (ГАНУЛЯ 1930, № 7, с. 17).

Й. Гануля також підкреслив, що сучасна русинська писемність в Америці (станом на 1930-й рік!) представлена лише декількома («duže malo») творами художньої літератури, а тому наголос треба

ставити радше на досягненнях публіцистики. Щодо історії розвитку видавничої справи, то вона (відповідно до мови газет) пройшла чотири періоди: 1) словацький; 2) словацько-руський; 3) руський; 4) русько-англійський. При цьому визначення «руський» треба розуміти як мову русинів в усіх її тогочасних варіантах.

Серед найуспішніших письменників літературознавець виділяє «bl. p[amjati] o. Nestora Volenskoho, bl. p. o. Viktora Mirossaya, posemu oo. Brinsky, Gorzo, Homicsko, Keshelak, Koman, Kovalchik, Kubek, Petrik, Staurovsky, Thegze, Varzalyi itd., no vsich sich neizmirno prevyšajut dva najslavňijši naši «pisateli»: Juhasz i Pačuta» (ГАНУЛЯ 1930, July: № 7, s. 17).

Питання літературознавства й у подальшому були у полі зору о. Й. Ганулі. Він видав в Америці «Читанку для амер. руської молодежи» (1919; перевидання – 1935). А у 1941 році о. Гануля опублікував англomовне монографічне дослідження з історії русинської літератури під назвою «Rusin Literature»; щоправда, будь-яка інформація про розвиток русинської літератури в Америці у цьому виданні відсутня (ГАНУЛЯ 1941).

До другої групи належать публікації сучасних науковців Північної Америки, як правило, карпаторусинського походження, які репрезентують наукові інституції США та Канади. Перш за все йдеться про Павла Роберта Маґочія. Один із найбільш іменитих істориків Карпатської Русі та засновник Центру карпаторусинських досліджень у США, він випустив у 1984 році науково-популярне англomовне видання «Our People» («Наш народ»). Книга користується надзвичайною популярністю серед русинів Америки (4-те видання вийшло у 2005 році), вона подає багато важливої інформації з економічного та духовного життя карпаторусинів, а розділ «Культура» вміщує цікаві відомості про літературне життя, короткі біографії письменників та короткі характеристики найважливіших художніх творів (МАґОЧІЙ 2005, с. 61-82).

Важливим джерелом, що містить багато інформацій про культурні та літературні потреби емігрантських громад у США

та Канаді, є ґрунтовне анґломовне енциклопедичне видання з історії та культури карпатських русинів за загальною редакцією проф. П. Р. Маґочія, що вийшло у Торонто у 2002 році, потім з'явилося його друге (доповнене) видання у 2005 році (ЕНЦИКЛОПЕДІЯ 2005) та, нарешті, в Ужгороді – українською в 2010 році (ЕНЦИКЛОПЕДІЯ 2010). Особливу вагу в цій енциклопедії становлять розділи «Література: Сполучені Штати Америки» і «Друкарство та видавнича справа: Сполучені Штати Америки», підготовлені П. Р. Маґочієм, але також багато інших його ґасел (а також ґасла, написані Елейн Русинко та Богданом Горбалем).

Ці матеріали П. Р. Маґочія – про літературу та друкарську справу в русинів США – є продовженням його попередніх досліджень, що увійшли до його монографії «Of the Making of Nationalities There is No End», яка побачила світ у видавництві Колумбійського університету в Нью-Йорку (МАґОЧІЙ 1999), а ще раніше (у 1970–1980-х роках) були надруковані у багатьох наукових збірниках (МАґОЧІЙ 1975; МАґОЧІЙ 1978; МАґОЧІЙ 1987). Фактично, вище означені публікації є на сьогодні базовими джерелами з вивчення даної проблематики. Вони у стислій формі подають виважену інформацію про всі значущі у літературі імена та твори, доповнену біографіями провідних літераторів.

У контексті даної тематики важливо згадати ще одну публікацію з літературного життя карпаторусинів у США – авторства Елейн Русинко. Спочатку стаття під назвою «Карпаторусинська література» була вміщена у багатотомній американській енциклопедії, що репрезентує всі літератури мультинаціональної Північної Америки (РУСИНКО 2005). Згодом стаття з'явилась у Пряшеві у перекладі словацькою мовою (РУСИНКО 2011/2). Дослідниця накреслила комплексну схему еволюції літературного руху в русинів США, вона фіксує також головні тенденції розвитку для кожної з трьох генерацій русинських письменників. Серед важливих тез – хаотичність у вживанні кількох варіантів карпаторусинської мови, закономірність переходу з кирилиці на латинку та проблема асиміляції (перехід на анґлійську мову) у

чужомовному середовищі, що спостерігаємо на прикладі другої та третьої генерацій русинських письменників.

Карпаторусинська література Америки представлена поезією, прозою та драмою. Також чітко вирізняються три генерації літераторів. Перша генерація була духовно та ідейно-тематично тісно пов'язана зі своєю батьківщиною та ототожнювала себе зі Старим краєм, куди одного разу вона мала назавжди повернутись. Як правило, все, що створено у цей період (до середини ХХ століття), написано на одному з варіантів карпаторусинської мови – чи то з наближенням до народної говірки (підкарпатської чи лемківської), чи так званою традиційною карпаторусинською мовою (з більшою чи меншою домішкою російської лексики). Нічого оригінального у мовному питанні в карпаторусинів США не було – вони лише повторювали той мовний плюралізм, який все ще не віджив себе у Карпатській Русі. За одним виключенням: вони відійшли зі Старого краю раніше, ніж там стала поширюватись ідеологія тотожності карпатських русинів з українським етносом. А в Америці, знов ж таки, карпаторусинська діаспора, дистанційована від української, стояла осторонь проблем, що вони були характерними для української етнічної групи. А тому ані україномовної преси, ані україномовних письменників, як це можна було бачити на батьківщині, де українофілами ставали вчорашні народовці (А. Волошин) або інтелігенція ліворадикальних поглядів (В. Гренджа-Донський) чи русофіли (А. Патрус-Карпатський), ця генерація американських русинів не мала. (На конфесійному рівні у США в греко-католицькій церкві відбулося розмежування (й розподіл церковних споруд також!) на русинів (угорських) та на галицьких українців).

Видання для русинської діаспори виходили як кириличним друком, так і латинкою на основі словацького алфавіту (або, як казали прості читачі в Америці, «ruskimi bukvami» та «slovenskimi bukvami»). Про певні пропорції цих двох систем письма свідчить,

наприклад, письменник Емілій Кубек, який у 1922 році вагався, яку систему письма обрати, коли приступав до видання своїх вибраних творів. Його твори на той час були написані кирилицею, і все ж рішення Е. Кубека було на користь латинської абетки. І ось чому – він це так пояснює: «Najvažnijišij vopros: s kirillikoju-li, ci s latinkoju? «A. R. Viestnik "Sojedenenija"», jak slyšal, vychodit v 48.000 exemplarach. S toho čisla kirillikoju pečatajutsia 18.000. Dľa seho vykaza, prichodit i mi s latinskimi bukvami dati drukovati» (КУБЕК, т. 1, с. 3). Тобто, для більшості читачів (а багато хто з них освоїв грамоту лише в Америці!) латинка була більш зручним алфавітом.

Письменники другої генерації вже перейшли у своїй творчості на англійську мову, посередництвом якої доносили до ширшого кола читачів проблеми карпаторусинської еміграції і все, що було з нею пов'язане. Тут можемо пригадати Тому Белейчака, більш відомого як Томас Белл (1903–1961) – американський письменник та засновник критичного реалізму в художній літературі США. Романіст проникливо змалював життя емігрантської громади, психологію та побут якої він добре знав, оскільки й сам із п'ятнадцяти років працював на металургійному заводі у Піттсбургу, замінивши родині батька, що там трагічно загинув, коли вибухнула доменна піч. Творчість розпочав із роману «Покоління Василя» («*The Breed of Basil*», 1930), славу йому приніс роман «Усі наречені гарні» («*All Brides Are Beautiful*», 1936), екранізований у 1946 році відомим американським режисером Джоном Беррі (у головній ролі – відома акторка Жанна Фонтейн). А його автобіографічний панорамний роман «З цієї доменної печі» («*Out of This Furnace*», 1941), що охоплює події з 1880-х років й до 1914 року та виводить на сцену три генерації русинів-переселенців, став в Америці бестселером та надійним джерелом правдивої історії еміграції за океан.

Друга генерація також представлена іменами письменників, як-от: Василь Кобан (Vasil S. Koban) та його роман «Страждання Марієнки» («*The Sorrows of Marienka*», 1979),

Соня Джейсон (Sonya Jason) та її роман про часи Великої депресії «Ікона весни» («*Icon of Spring*», 1987), Анна Валко (Ann Walko) та її автобіографічний роман «Вічна пам'ять» («*Eternal Memory*», 1999), а також її п'єса «Жіноча свобода» («*Женска слобода*»), яку авторка написала земплінським діалектом.

Третя генерація карпаторусинських письменників США вже давно вийшла за межі етнічної групи, тому повернення до карпаторусинської тематики обумовлене, швидше, жанром художнього твору (автобіографічна література), аніж внутрішньою потребою жити проблемами свого етносу. Тут можна згадати роман Ніколаса Караса (Nicholas Stevensson Karas) «Ганкі: Досвід іммігранта» («*Hunky: The Immigrant Experience*», 2004), роман Марка Ванси (Mark Wansa) «Липа та дуб» («*The Linden and the Oak*», 2010) та історичну новелу П. Богачука (Pete Bohaczyk) «Менш ніж діаманти» («*Less Than Diamonds*», 2002). Також присутність карпатського чи карпаторусинського етнічного фактора в пам'яті митців чи схильність до містифікацій карпатської місцини подекуди простежується в поетичних творах Петра Оресика (Peter Oresick) «Іконоскоп: нові і вибрані поезії» («*Iconoscope: new and selected poems*», 2015).

Творчість письменників другої та третьої генерацій, як бачимо, цілком вписується у рамки сучасної американської художньої літератури, а русинський чи карпатський слід у тематиці їх творів є, радше, свідченням поглибленого інтересу до історії США з її емігрантською спадщиною, який демонструють письменники та на який з цікавістю відгукується англомовний американський читач.

Саме тому об'єктом уваги та літературознавчого аналізу в нашому дослідженні є, радше, той пласт художньої літератури, що представлений письменниками першої генерації, створений на одному з літературних стандартів мови карпатських русинів і звернений (тематично та ідейно) до карпаторусинського читача, який перебував на батьківщині або ж у пошуках праці вже ступив на землю невідомої йому Америки.

Поезія карпатських русинів США представлена кількома іменами. Серед них: світський культурний діяч Петро Мацков (1880–1965), родом із с. Лівов на Пряшівській Русі, емігрував у 1898 році; священники о. Емілій Кубек (1857–1940), родом із с. Штефуров на Пряшівській Русі, емігрував у 1904 році; о. Сіgmунд Бринський (1881–1932), родом із с. Матяшка на Пряшівській Русі, емігрував у 1913 році; о. Джордж (Юріон) Терзе (1883–1962), родом із Підкарпатської Русі, емігрував у 1912 році; о. Орест Роман (1894–1988), родом із с. Біловежа на Пряшівській Русі, емігрував у 1921 році; Дмитро Вислоцький (1888–1968), родом із с. Лабова на Лемківській Русі, емігрував у 1917 році.

Ще декілька імен у карпаторусинській літературі заслуговують бодай на згадку, хоча зразків їх поетичної творчості нам вдалося виявити не так вже й багато. Серед них два редактори щорічника «Kalendar' Organizacii "Svobody"»; їх вірші надруковані у цьому виданні. Це – Георгій Безинець (Georgij G. Bezines, редактор у 1935 р.), відомий його вірш «Naša Rus'». Це також Стефан Банітський (редактор у 1936–1937 pp.), що писав під криптонімом «S. B.»; відомий його вірш «Votcam za Karpatskuju Rusj». У тому ж виданні знаходимо поезію півцеучителя в м. Перт-Амбой (штат Нью-Йорк) Івана Дикуну (Joann M. Dickun) «Pisn' karpatorusskaja». Також традиційно чимало поезій в періодичних виданнях було вміщено анонімно і не завжди вдається атрибутувати автора твору.

До ранніх поетичних зразків, які нам вдалося розшукати на сторінках періодики у США, відносяться поезії Е. Кубека, вміщені у виданні «Kalendár amerikansko russko slovenský na rok 1917 – Amerikanskij russkij mjesyatslovъ na godъ (rokъ) 1917». Щорічник, в якому тексти друкувались як русинською, так і земплінським діалектом, подає вірш «Noč Staroho Hoda», зразок духовної поезії «Mama i diťa» та цікаву елегію «Ňit uže Ľubvi?».

Емілій А. Кубек (1857–1940) ще до еміграції уклав порівняльний чотиримовний словник «Старославянській-оугорській-

руській-німецькій словарь кь священному писанію». Його видало ужгородське видавництво «Унію» у 1906 році завдяки підтримці отців Емануїла Рошковича, Петра Гебея та д-ра Василя Гаджеги. Між тим, у США Е. Кубек зарекомендував себе радше як плодovitий прозаїк та драматург. Проза його відома читачам, оскільки була видана у чотиритомнику вибраних творів, укладеному ще за життя літератора у 1922–1923 роках (КУБЕК). Також нещодавно була надрукована п'єса «Olga», яка свідчить про його талант як драматурга. Щодо поетичної спадщини, то Е. Кубек до чотиритомника вибраних творів запропонував лише декілька зразків патріотичної, духовної та будительської лірики, а саме: «Dobryj tato», «Pod obrazom o. A. Duchnoviča», «Pozdravljenje dŕa krajevoj Rusi», «Nit! My ne pomreme», «Svobodnaja Rossija – 1917», «Ci lem viditsja mi?», «Nova poslovica», «Triramennyj krest» (КУБЕК, т. 1).

Але й в наступні роки він продовжував працювати, хоча й не так активно, оскільки редактори ігнорували його. Тому твори Кубека (наприклад, вірш «Materinskaja ŕubov», 1930) лише час від часу можна було зустріти у періодичних виданнях. А на книжкове видання він вже не спромігся фінансово. Як сам про це згадував у «Автобіографії», найбільше йому щастило з редактором газети «Американській русській вѣстникъ» Михайлом Ганчиним (був редактором у 1914–1920 роках), потім вже складніше було друкуватись (КУБЕК 1930). Навіть до 50-ї річниці його душпастирського служіння (1931 р.) твори не вдалось видати окремою книжкою, хоча до цього закликав громадськість журнал «Вождь – Leader» (ПЕРОВИЧ).

Багато що з написаного залишилось у рукописах; про місце їх знаходження нічого не відомо. Один із поетичних творів Е. Кубека – «Лемь еще разъ...» (1920-ті роки?) – поклав на музику о. Микола Петрик з Пряшівської Русі, який до Америки емігрував у 1919 році. Сповнений ностальгічних настроїв, глибоко ліричний твір передає гаму почуттів, які вирують у душі поета-емігранта, що на чужині сумує за рідними Карпатами:

Лемъ еще разъ увидѣти
желалъ бы 'мъ ты, Родный край,
Где спѣвають русски дѣти
По надъ луги, по над гай.

Напитися воды чистой
Изъ лѣсного жерела,
Поглянути съ горы быстрой
На долины, на села.

Загостити въ твои хаты,
Въ рѣки твои взрѣтися;
На родинѣ заспѣвати
Что 'мъ Русиномъ родился.

За тѣмъ счастьемъ дармо тужу
Ахъ! Не дарить ми ся доля,
Я родину не увижу,
Ни ей лѣсы, ни поля!

(«Лемъ еще разъ...»)

Щодо жанрових характеристик, то карпаторусинська поезія у США була представлена виключно малими поетичними формами. За тематикою, домінувала духовна чи пізньюбудительська поезія, хоча була представлена також патріотична, пейзажна та любовна лірика.

Головний редактор видань для дітей та юнацтва, що виходили при братській організації «Соединение Греко-Кафтолическихъ Русскихъ Братствъ». **Петро Мацков (1880–1965)** на схилі літ видав свою поетичну збірку. «**Vinec nabožnych stichov**» вийшов у 1958 році у м. Мунгал (Пенсильванія) та містить понад сорок духовно-філософських зразків поетичної творчості (МАЦКОВ). Серед них, наприклад, «Roždestvo Isusa Christa», «Pervozvanny učeníki Christovy», «Isus v Kani Galilejskoj», «Poslidňaja Večerja s Isusom na Zemli» тощо. Якби не декілька віршів у кінці збірки на світську тематику («Tam selo moje rodnoje...», «Moje selo Liviv...»),

можна було б стверджувати, що автор впродовж творчого життя залишався у вузьких рамках духовної тематики.

У якійсь мірі це притаманне також поезії **о. Сігмунда Бринського (1881–1932)**. Відомо чимало його зразків духовної поезії, що вміщені на сторінках газети «Свѣтъ дѣтей – Children's World» або в інших виданнях. На жаль, біографічні дані про С. Бринського дуже короткі. Відомо, що закінчив у Пряшеві гімназію (1903) та богословську семінарію і був висвячений на священника (1908). Служив настоятелем церкви у с. Ряшів (1908–1912), емігрував до США (1913). Був поетом та складав музику (ПРЯШІВЩИНА, с. 51-52). В американській офіційно-церковній пресі, щоправда, він фігурує під ім'ям Сігізмунд (Sigismund Brinsky). (Ймовірно, коротку форму «Сігмунд» автор обрав як псевдонім для літературних творів). Про о. Бринського знаємо, що був любителем театрального та хорового мистецтва та свої творчі здібності доклав до заснування у діаспорі театральних та хорових аматорських колективів, як-от театральний гурток у с. Пункставн (Punxsutawney, Pa) (у 1916 році гурток поставив п'єсу «Oh, ne ľubi dvoch» Антонія Нагоряньського) чи, наприклад, гурток хорового співу, який існував продовж 1920-х років у с. Фріланд (Freeland, Pa).

У 1922 році о. Сігмунд Бринський (він тоді жив у Фріланді) видав поетичну збірку «**Stichi**» (Homestead, Pa), до якої увійшло понад п'ятдесят віршів (БРИНСЬКИЙ). У передмові до книжки автор адресує свій творчий доробок карпаторусинському народу («*mojemu dorohomu narodu*») та підкреслює, що буде «*blažennym čuvstvovatisja, koli choťaj odin stročok mojeho sočinenija vozdvihnet našu zaostalu literaturu*».

Мабуть, найцікавішими поетичними зразками цієї збірки є вірші, створені під впливом народнопісенної поезії та фольклору карпатських русинів, наприклад «Porada», «Vo sedcu mojem...», «Naša Anc'a», «Jak nedobri...», «A na našu...» та ін. Вони свідчать, що автор все ще живе думками про рідний край та його людей:

Zaspivala d'ivčinočka
U zelenom, krasnom haju:

Pro čto mene za miloho,
Pro čto mene ne otdali?

Zaspivala, zaplakala,
Na miloho zaklikala,
Slezy z lica s chustinoňku
S žalem vel'kim uterala.

Milyj, milyj, premileňkij!
Ja t'a sil'no poľubila,
Milyj, milyj... a ja tvoja
Už nemožu byti nihda.

Serdce moje zarmučene,
ňit, poťichi už nemajet.
Radost' duša v sem živoťi
Darmo isčet, ach, nenajdet.

Zaspivala d'ivčinočka
U zelenom, krasnom haju:
Našto meňi bol'she žiti,
V takom smutku, v takom žaľu?

(«Zaspivala d'ivčinočka...»)

Карпаторусинська проза США першої половини ХХ століття була представлена іменами таких письменників, як-от о. Емілій Кубек, о. Стефан Варзалій, о. Орест Коман, о. Джордж Терзе (писав під псевдонімом Юріон) та ін. Цей пласт літератури дослідникам ще лише належить вивчити та гідно оцінити. На жаль, до цього часу не складені персональні бібліографії письменників, ані бібліографії матеріалів провідних періодичних видань. Єдине таке довідкове джерело, а саме бібліографія матеріалів газети «Американській русській вѣстникъ» дає уявлення про художню літературу на сторінках цього видання за роки 1894–1929 (А. Р. ВІСНИК).

Перша генерація письменників у США представлена одним із найплодовитіших прозаїків карпаторусинської літератури загалом. Йдеться про о. **Емілія Кубека (1857–1940)** – відомого лексикографа, поета та драматурга. Але у літературу він увійшов перш

за все як автор першого роману в карпаторусинській літературі. Роман «Marko Šoltys» автор написав в 1915 році у шахтарському містечку Меганой-Сіті на сході штату Пенсильванія; твір був надрукований у чотиритомнику вибраних творів письменника «Narodny povisti i stichi», що виходив у світ впродовж 1922–1923 років (КУБЕК, тт. 2-4). Ще до цього, за рішенням літературного комітету братської організації «Соединение Греко-Кафтолических Русских Братств», твір було передано для друку молодіжній газеті «А. R. Sokol Sojedenenija». Редактор видання П. Мацков у 1920 році надрукував роман у 115 (!) продовженнях.

За жанровими характеристиками роман «Marko Šoltys» можна означити як сагу, тобто прозовий твір, у якому йдеться за тривалий період життя літературного героя. Автор зображує знайоме йому від народження карпаторусинське етнічне середовище на Пряшівській Русі, де він (у с. Штефуров) народився и де (у с. Снаков) протягом двох десятиліть був греко-католицьким священиком (1885–1904). Власне, його життєвий досвід, типи селянських характерів, міжлюдські стосунки, які він міг спостерігати у с. Снаков, – все це лягло в основу твору, в якому прозаїк реалістично показав русинське село. Автор простежує життя свого героя – простого селянина Марка Фурмана – впродовж півстоліття – від 1864 й до 1915 року. Цей історичний проміжок вмістив у себе чимало реальних подій та фактів, відображених у романі. Маркові випала терниста життєва дорога, але випробування зробили його сильним та витривалим. Із поваги до свого односельця, який усього в житті домігся чесною самовідданою працею та завдяки самовихованню, високим моральним якостям, люди стали називати Марка «Шолтисом». Тобто, у середньовічній термінології – суддею, людиною високого соціального стану. Фактично, роман – це гімн високій моральності та духовності простого селянина. Син свого народу, Марко уособлює у собі найкращі риси карпаторусинського народу.

Автор зображує в романі три генерації родини Фурманів – люблячу матір та батька-п'яницю, який пропив усе нажите майно

та, помираючи, залишив родину у боргах. Наступна генерація – це сам Марко та його дружина Катуша, які через своє життя пронесли любов і повагу одне до одного та у християнських чеснотах виховали своїх дітей. Нарешті, третя генерація – це діти Марка та Катуші: старший син Юрко та дві сестри – Улья та Мартуся. У кінці роману – це вже дорослі молоді люди, які стоять перед важливим життєвим вибором. Як колись випало Маркові замолоду брати участь у воєнних подіях у Боснії та Герцеговині (1878 р.), так молодій генерації випало випробування захищати свою державу у битвах Першої світової війни. Роман закінчується на оптимістичній ноті.

Автор написав роман кирилицею, але у діаспорі він був надрукований латинкою. Між тим, літературна праця підштовхнула письменника до питання стандартизації літературної мови, яку він успішно впроваджував. Роман-сага та інші твори написані русинським писемним стандартом на основі народної говірки Пряшівського регіону. Е. Кубек майже завершив у США створення писемного стандарту карпаторусинської літературної мови, але поширити з діаспори на русинські етнічні території цей стандарт не уявлялось можливим. Нижче подаємо фрагмент (в транслітерації кирилицею) з цього твору:

Марко в стайні нетерпезліво ожідал на конец «залёт». Чі тіж пойде Катуша за Петра Сороку? Тогда не остане ему ніч, лем спаковать свої седем річі і безоткладно, такой тот вечер пойти світом. Тогда он скламался, коли мысліл, же Катуша може любит его... А чі тіж і он сам не причіна, же не опросілся ей, ці бы пошла за него? А можно і про то выдастся за Петра, ібо не знає, ці он ю хоче взяти або ні? Аж его мороз обгорнул.

– Так я сам буду ей нещастю причіною, еслі за такого піяка, марнотратніка пойде сіє добре, міле дітя!

Сам на себе гнівался, добрі с голову не біл о стіну.

– А еслі откаже, не пойде за него? – Сердце его так сільно зачало біті, же слышал каждый его удар. Выпростілся:

– Што імїє статіся, най станєся. Не позволю сніщіті ей жіте а свое щастье. Іду, запрошу ю сам, най выбере собі, которого хоче із нас двох?

Отважілся. Отворіт двері, же пойде до хіжі; а с хаты просотары выходят на двор – німо, мерзко, без слова. Радость, веселость ісполніла его сердце, і быстро перешол через двор в сїні, отворіт двері до Катущіной коморкі, не говоріл ні слова, лем распростер к ней свої руки. Дівчина посмотріла на него, скочіла к нему, обьяла его шію, прітуліла голову на Марковы груди і шептала:

– Про што сте мене так мучілі?

– Про то, бо єсь мі двоіла. – Говоріт ей блаженно.

– Уж больше ніколі не буду. – Марко поціловал ю сердечно, ю первый раз, і ю перву дівчину прігорнул к собі а іщі раз взрілся в єй мілы очі, которы так радостно сміяліся на него.

– Почекай ту, серденько моє, я вперед пойду к татові потішити іх за утраченны осміны і богатство.

Марко вступіл до комнаты к Федору. Катуща шмарілася на постель і плакала. Може с радости, може за потерпівше туженье.

(КУБЕК, т. 2, с. 123-124)

Окрім роману, Е. Кубек написав також чимало прозових творів. На противагу роману «Marko Šoltys», в оповіданнях та повістях автор досить часто переносить дію в Америку. Тут можна пригадати хоча б оповідання «Христос рождається!», «Судьба», повість «Палько Ростока» та ін. Також заслуговують на увагу опубліковані на сторінках газети «Американській русскій вѣстникъ» повісті «Otec Aleksij» (1915) та «Mikluš Myľŭj» (1916).

Більш затребуваною у діаспорі виявилась драматургія. Церква та світська інтелігенція посередництвом братських організацій приділяли багато уваги розвитку театрального мистецтва. Як це було й на батьківщині, тут також масово засновувалися аматорські театральні колективи. Театр став однією з продуктивних форм поширення масової культури і духовного виховання емігрантської молоді.

Безумовно, аматорські театральні колективи потребували специфічного репертуару. Це, перш за все, короткі одноактові п'єси на актуальну тематику з життя карпаторусинського села. На першому етапі пристосовували п'єси галицьких чи інших авторів,

які тематично були близькими. Так, редактор газети «Восток – The East» Іван Петах (був редактором у 1922–1935 pp.) здійснив декілька таких переробок-перекладів із «halicko-ukrainskoho jazyka na naš karpato-ruskij vyhovor». У щорічнику «Kalendar' Organizacii "Svobody"» на 1927 рік він подав віфлеємську гру «Roždestvo Christovo» у 4-х актах від автора, позначеного криптонімом «L...», а у календарі на 1934 рік опублікував оперету на 3 дії Антонія Нагорянського «Oh, ne ľubi dvoch». Також у 1929 році була надрукована комедія із сільського життя М. Білявського «Арендар у клопоті» (МАГОЧІЙ 1999, с. 438-439). Репертуару для дітей редактор «Востока» також приділяв увагу: «Kalendar' Organizacii "Svobody"»... na hod 1933» надрукував «драматичеській образ для дітей в 3-х актах» «Тті матері» ігумена Єрофтея Луцика (ймовірно, йдеться про Ієроніма Яковича Луцика (Романа Сурмача)). Ще один письменник, о. Орест Коман, опублікував віфлеємську (пастирську) гру в 3-х актах «Viflejemska ja noč». Це – переробка п'єси Й. Бартунека (?). Цей сценарій пастирської гри опублікував «Kalendar' Sojedeninija ... na rok 1934». Редактор щорічника «Kalendar' Organizacii "Svobody" na hod 1937» Стефан Банітський (Stephen Banitsky), наприклад, помістив у календарі одноактну п'єсу неозначеного сербського автора («Škol'nyj inspektor») у перекладі прямишівського літератора Миколи Горняка.

Також у США були надруковані п'єси підкарпатських чи лемківських драматургів. Наприклад, латинкою надруковано дві найбільш популярні на той час п'єси ужгородського драматурга А. Бобульського: «Kalendar' Prosivity... na hod 1930» вмістив п'єсу «Vujko iz Ameriki», а «Kalendar' Organizacii "Svobody" na hod 1940» – комедію «N'imaja nevista». Так само «Kalendar' Prosivity... na hod 1930» надрукував латинкою п'єсу для дітей Марійки Підгірянки під назвою «Sv. O. Nikolaj v hostin'i na Podkarpatskoj Rusi», а «Kalendar' Organizacii "Svobody" ... na hod 1939» також латинкою надрукував п'єсу Ваня Гунянки «Spansčenkoje chlopstvo (Mužikaristokraty)».

У репертуарі аматорських театрів (з того, що вдалося взнати з коротких рецензій та кореспонденцій у тогочасній пресі діаспори)

були театралізовані ігри або ж п'єси «Oh, ne ľubi dvoch» Антонія Нагоряньського, «Ne kleni!» Р. Сурмача, «Olga» о. Е. Кубека, «Viflejemska Noč», «Selska svad'ba» С. Варзалія, «V nevoli temnoty», «Eto čelovik!», «Starokrajeva svad'ba», «Makovicka svad'ba» та ін.

З часом підкарпатська русинська література США запропонувала глядачам оригінальні п'єси, авторами яких виступили здебільшого о. Е. Кубек, о. С. Варзалій, о. В. Горзо та Г. Гуланич.

Отець **Стефан Варзалій (1890–1957)** тривалий час (1929–1937) працював головним редактором однієї з найпопулярніших русинських газет – «Американській рускій вѣстникъ». Він був родом із с. Фулянка на Пряшівській Русі, закінчив Пряшівську греко-католицьку семінарію (1915). С. Варзалій емігрував до США у 1920 році. На початку 1930-х років (найімовірніше, у 1930 році) С. Варзалій видав окремою книжкою п'єсу «**Selska svad'ba**». Була це «веселоигра из жита подкарпато-русского народа» у 3-х актах, написана літературним стандартом із наближенням до народної говірки (ВАРЗАЛІЙ 1930).

Сюжетні перипетії «веселоигры» С. Варзалія повторюють сюжет, який до нього неодноразово використовували літератори на батьківщині. Йдеться про один із найважливіших патріархальних пережитків у карпаторусинському суспільстві, коли молода дівчина була беззахисною перед свавіллям батьків, які бажали висватати її за богача. Ця проблематика була центральною у п'єсах А. Бобульського «Уйко из Америки» (1922) та «Німая невіста» (1926). Також Борис Мартинович написав п'єсу «На свѣтаню» (1930), а Сіон Сільвай – надзвичайно популярну мелодраму «Маруся» (1930). Щодо останньої п'єси, то її сюжет, ймовірно, ліг в основу п'єси С. Варзалія «Selska svad'ba».

Однією з важливих світоглядних характеристик творчості С. Варзалія є віддзеркалення подій з позицій християнського консервативного мислення. Це саме простежується і в його прозі. Наприклад, оповідання від 1924 року «Блудный сын» (ВАРЗАЛІЙ 1924). Автор творчо інтерпретував тут біблійну легенду та показав молодого чоловіка з Підкарпатської Русі, за погані вчинки якого

батькам завжди було соромно і лише в Америці важке життя навчило сина їх поважати.

Авторське моралізаторство, яке не раз у п'єсі «Selska svad'ba» відкрито декларує батько героїні Ільки – Петро чи й сам герой Федор, знижує естетичну цінність п'єси, примітивізує дію, прогнозує фінал, підміняє собою драматичний конфлікт. Істина на сцені продукується не у процесі протиставлення життєвих позицій дійових осіб, а є продовженням усталених християнських догм. Смиренному Федору в такій п'єсі просто гарантований хепі-енд – він повернеться з Америки з міхом доларів, відтак купить землю та стане заможним паном; за такого будь-яка мати віддасть свою доньку заміж. Автор ніби прописав рецепт успішності молодого сільського хлопця.

Разом із тим, п'єса читається достатньо легко. Яскрава народна мова дійових осіб, колорит підкарпаторусинського села, веселі сценки весільного обряду – усе це оживляє дію, робить п'єсу веселим народним дійством.

Щонайменше два аматорські русинські театри у штаті Пенсильванія включили цю п'єсу до свого репертуару. Були це театри у с. Конемавгу (Conemaugh, Pa) та Шарлерой (Charleroi, Pa).

Емігрантське буття в Америці вимагало філософського та естетичного осмислення нових реалій. Відтак, важливою темою драматургії в діаспорі стало відображення життя в емігрантських громадах.

Е. Кубек у своїй легкій комедії-мелодрамі «**Olga**» критикує невинуватене копіювання русинами-емігрантами американських традицій та звичаїв, модних чужих віянь. Автор висміює нову русинську генерацію емігрантів (Параска), які добровільно американізуються – відрікаються від своїх добрих старих традицій, дітей виховують за американськими стандартами, а мову засмічують англійськими словами навіть там, де цього можна було б уникнути – у колі родини.

Майже сто років п'єса залишалася у рукопису. Також немає інформації про час її написання. Але відомо, що у 1916 році п'єса

вже була в репертуарі аматорських театрів. Наприклад, один із тогочасних часописів подав фото театральної вистави за п'єсою «Olga», яку зіграв аматорський гурток у селищі Юнгстоун (Youngstown, Ohio) під керівництвом вчителя Василя Моріша (КУБЕК 1917). Вперше п'єса була надрукована лише у 2007 році (КУБЕК 2007).

Драматург В. Горзо спробував показати конфлікт старих патріархальних звичок в американському суспільстві, в яке вливалася карпаторусинська спільнота.

Валентин Горзо (1869–1943) – священик, письменник та громадський діяч; він родом із с. Білки на Підкарпатській Русі. Закінчив Ужгородську греко-католицьку семінарію та був висвячений на священика (1892). Служив у парафії с. Шамудовце на Пряшівській Русі. До США емігрував у 1905 році. Як духовний управитель товариства «Собрание Греко-Кафтолических Церковных Братств» він багато років редагував друкований орган братства – газету «Просвѣта. Prosvita. The Enlightenment» (у 1917–1931 рр.) та її щорічний додаток «Kalendar' Prosvity» (з 1930-х років виходив під назвою «Kalendar' Sobranija»).

У 1925 році В. Горзо написав та опублікував окремою книжкою п'єсу з «житя американских русинов». Йдеться про драму у 3-х актах «**Fedorišiny**» (ГОРЗО). У вступних ремарках автор наголосив на правдивості цієї історії. Він пише: «Нещастное dokončenie сей драмы не выдуманое. Стало ся 1925-го года меже нашими русинами во одном болшом населенію русинов во Сполученых Державах».

Автор показує на сцені надзвичайно актуальну для заробітчан проблему. Фабула сімейної драми Федоришинових достатньо проста. Автор вказав, як деградує чесний та працьовитий робітник, добрий хазяїн, батько великої родини Гриць, коли призвичаюється до горілки. Старші діти у родині обороняють свою матір Єлену від батькової тиранії. У фіналі тієї драми, під час одного такого акту насильства, 17-річний син Йосиф у відчаю вціпив із мисливської рушниці батькові в ногу. Поранення обернулося трагедією: Гриць

втратив багато крові (куля перебила йому артерію) та на очах у родини загинув.

Драматург уникає моралізаторства та повчань. На сцені він намагається психологічно тонко передати типи персонажів. Йому вдається рельєфно відтворити характери своїх героїв. Кульмінацією драми стала смерть Гриця – того, хто на своїх плечах утримував достаток у великій родині Федоришинових. Алкоголізм та тиранія батька обернулися трагедією для однієї русинської родини. Німа сцена у фіналі п'єси (вбита горем Єлена руками обперлася на стіл, над нею схилились діти) є достатньо значущою у творі; вона віщує родині важке майбутнє. Але для глядача ця сцена стає початком духовного очищення (катарсису).

Тему карпаторусинської драматургії в США доповнюють твори інших авторів, як-от п'єси в 3-х актах «Вому (nehod'aju)» Георгія Гуланіча (Georgij Gulanich) – редактора «Sokola Sojedenenija». Це – сценічний образ із життя школярів у США. П'єсу надрукував «Kalendar' Sobranija ... na hod 1935». А Е. Кубек написав одноактну п'єсу для дітей «Boh so sirotami»; вона була опублікована у щорічнику «Kalendár amerikansko rusko slovenský na rok 1917».

Дещо відособлено у США сформувалася лемківська драматургія. Тут можемо назвати прізвища талановитих письменників, як-от Степан Телеп (1882–1965), Микола Цисляк (1910–1988), Дмитро Вислоцький (псевд.: Ваньо Гунянка, 1888–1968), Іван Похна, Параска Спак та інші. Окрім тиражування своїх п'єс у періодичній пресі, календарях-річниках тощо, знаковою подією стало заснування книжкової серії «Лемковска театральна Библиотека». У цій серії побачили світ понад два десятки п'єс, які тут подаємо у хронологічному порядку: театралізована гра «Лемковске весіля» (1933) в обробці Ваня Гунянки, також п'єси «Спанощене хлопство (Мужики аристократы)» (1933) Ваня Гунянки, «Ицко сват» (1933) Изидора Трембіцького у переробці Ваня Гунянки, «Дві натурь» (1933) Ваня Гунянки, «Муж умер» (1934) П. Ф. Телепа, «Просвітителі народа» (1935) під

псевдонімом Петро от Корнута, «Просперита» (1935) Миколи Цисляка, «Охотники» (1936) Миколи Цисляка, «Мачоха» (1937) Івана Похни, «Конскрипция» (1937) Івана Похни, «Безработны» (1937) Івана Похни (?), «Ситизены» (1937) Івана Похни, «На чужом весілю» (1938) Миколи Цисляка, під псевдонімом Сын Лемка, «На границі» (1940) Миколи Цисляка, «Женаты женятся» (1940) Миколи Цисляка, «Стары кавалеры» (1944) П. С. (Параски Спяк?), «Таки тепер дівчата» (1944) Параски Спяк, «Куда сердце тягнет» (1950) Миколи Цисляка, «Комета, або конец світа» (1956) Изидора Трембіцького, у переробці аноніма, «Счастье в Новом Світі» (1956) анонімного автора, «Руковины» (1960) П. С. Юрковського, «Ваньо Пепериця» (1960) колективу авторів: Миколи Цисляка, Даниїла Журави та Стефана Кичури, та інші.

Степан Ф. Телеп заснував у США у Майнфілді (Пенсильванія) власну друкарню. Тут окремими книжечками були надруковані його драматичні твори «изъ американского житья», як-от комедія у 3-х діях «Хитра дївчина» (1927), трагікомедія у 4 діях «Бог свѣдок» (1929), п'єса для дітей «Якъ глядати счастья» (1934).

Також деякі твори Дмитра Вислоцького, що до цього були розміщені у різних карпаторусинських часописах, згодом автор надрукував у книжковому форматі – у збірці «Наша книжка» (1945). Тут були представлені драми «Шолтыс» і «Петро Павлик», сатирична комедія «Німецька Украина» та сценічний жарт «Дві натури».

Перша половина ХХ століття була періодом успішного формування карпаторусинської літературної та, зокрема, театральної культури у США. Уцілому, художня творчість, що успішно прижилася в еміграції, стала важливою формою культурно-національного виховання та естетичної освіти на народній основі. І це дозволило русинським громадам довгі роки в еміграції, в англomовному оточенні зберігати та розвивати свою культуру, традиції, мову, освіту. Конфесійні та мовно-культурні особливості ще багато десятиліть сприяли тому, що емігрантські громади із

Карпатської Русі у США відчували свою етнічну окремішність. А це, у свою чергу, стримувало цілком природні процеси асиміляції.

Загалом, для карпаторусинської літератури США була характерна ностальгія за карпатською батьківщиною і неприйняття багатьох процесів – політичних, етнонаціональних, мовних, які там відбувалися. Це стало важливою причиною поступового віддалення діаспори від літературного життя на Підкарпатській Русі. Чеський літературознавець А. Гартл у зв'язку з цим писав: «Русинська Америка зі своєю достатньо чисельною русинською журналістикою та багатьма новинарями-письменниками і зі своєю колись значною зацікавленістю старою батьківщиною могла б бути опорою домашньої літературної продукції, хоча б як її споживач, якби цьому не заважала розділеність культурного простору та різні життєві стандарти» (ГАРТЛ 1936, с. 186-187).

Період заборони русинської національності (1945–1989/1991)

Уже на завершальному етапі Другої світової війни Радянський Союз, що розглядав територію Підкарпатської Русі (далі – Закарпатської області України) як вигідний воєнно-стратегічний плацдарм у Європі, анексував ці території, прикриваючись ідеологічною ширмою «торжества історичної справедливості возз'єднання усіх українських земель в єдиній державі». Анексія території на практиці: а) спровокувала заборону (без будь-якого плебісциту) національності «русин» та її підміну національністю «українець»; б) породила політику асиміляції корінного русинського населення, що проявилось у забороні русинської мови і закритті русинських шкіл краю. Уже до осені 1945 року на їхній базі функціонувало 636 шкіл з українською мовою навчання. Разом із 65 школами з угорською (для угорців) і молдавською (!) (для румунів) мовами навчання школи краю охоплювали 113 488 учнів. Одночасно у 1946/1947 навчальному році зі східних областей України було направлено на роботу в школи краю 1200 вчителів (ПАДЯК 2006/2).

Ця модель геополітичної присутності СРСР на територіях південних схилів Карпат не була спонтанною реакцією країни-переможниці у Другій світовій війні, а готувалася усім ходом політичних подій, починаючи з часу утворення СРСР і вбираючи в себе основні положення геополітичної стратегії царської Росії середини XIX століття, яка передбачала приєднання до Росії всієї так званої «Карпатської Русі», тобто Буковини, Галичини, Лемківщини, Угорської Русі (ПАДЯК 1999). Нагадаємо лише, що патріотичні демонстрації на підтримку останнього російського самодержця Миколи II у Петербурзі та інших містах Росії напередодні Першої світової війни проходили в т.ч. і під гаслами «Свободу Карпатской Руси!» (ПАДЯК 2004).

Радянська політика щодо тієї ж «Карпатської Русі», в т.ч. і так званої Угорської Русі (Підкарпатської Русі) була сформульована

у 1924 році на П'ятому конгресі Комінтерну в Москві й підтверджена у грудні 1925 року на IX з'їзді Комуністичної партії (більшовиків) України. Вона зводилася до тези про те, що всі східні слов'яни Карпатського регіону, незалежно від того, як вони самі себе визначають у національному плані, є українцями (СКРИПНИК, с. 229-230).

На свідомість корінних жителів Підкарпатської Русі (та й інших регіонів Карпатської Русі) починаючи з осені 1944 року здійснювався потужний ідеологічний вплив. Репресивний апарат радянської влади сприяв ізоляції (аж до фізичного знищення) русинської народної інтелігенції, активістів політичних партій і рухів, представників греко-католицької церкви, підприємців і промисловців, заможних хліборобів і простих мешканців краю, які насмілилися бути незалежними у своїх поглядах і вчинках.

У сусідніх країнах-сателітах СРСР, таких як Чехословаччина (ЧССР), Угорщина (УНР), Румунія (СРР) і Польща (ПНР), також була заборонена, хоча і в більш м'якій формі, національність «русин». Що стосується Польщі, то тут (після узгодження з СРСР) була проведена операція каральних сил із виселення з території Лемківщини усіх без винятку лемків (на той момент – уже «українців») в Україну, а тих лемків-русинів, хто категорично відмовлявся покидати батьківщину, в ході операції «Вісла» насильно виселили на території західної Польщі, звідки напередодні було депортовано все німецьке населення.

Неприйняття Радянським Союзом політики Югославії (СФРЮ) стало також причиною ізоляції русинських общин у Сербії і Хорватії (Воєводина) від їхніх материнських територій на Пряшівській Русі (у Східній Словаччині) і Закарпатській області України, хоча у самій Югославії русинам було надано право створювати свої власні громадсько-культурні організації, видавничі центри і розвивати свою мову та літературу, чим вони користуються й до сьогодні.

Зрештою, політика Холодної війни спричиняла роз'єднання людей навіть на рівні сім'ї. Родичі, що опинилися по різні боки

кордону, що відмежовував СРСР від «країн соцтабору», а ще більшою мірою – по різні боки межі, що відділяла СРСР і «країни соціалістичного табору» від іншої Європи, США і Канади, були позбавлені елементарного права у спілкуванні. Поштові відправлення з Європи і Америки в таких випадках у обов'язковому порядку перлюструвалися, дуже часто – демонстративно і в грубій формі, щоб показати одержувачу, що його переписка під наглядом «компетентних органів». Тим же, хто приїжджав із США і Європи навідати рідні краї за допомогою офіційних туристичних агентств, було дозволено зустрічатися з родичами лише в громадських місцях й в присутності відповідального співробітника КДБ.

Письменники і науковці не мали права самостійно направляти свої твори в закордонні журнали та інші періодичні видання, навіть у межах «соціалістичного табору». Для цього існували спецвідділи при ректоратах університетів і обласні організації Союзу письменників, куди надавалися ці рукописи, й лише після перевірки й вивчення співробітниками КДБ деякі з творів доходили до редакцій закордонних журналів і видавництв.

Крім того, письменників скеровували писати за вказівкою правлячої комуністичної партії. Саме ідеологічні інституції у країнах «соціалістичного табору» давали вказівку письменникам, про що писати і як писати. Вся творчість повинна була регламентуватися у рамках єдиного дозволеного художнього методу – так званого «соціалістичного реалізму», що декларував обов'язковий (за вибором: вдаваний, облесливий, штучний) оптимізм, фальшивий пафос, ура-патріотизм і торжество комуністичних ідей.

Письменникам Закарпатської області було запропоновано перейти у своїй творчості на українську мову й прийняти українську ідентичність. Державні видавництва (інших не було!) твори русинською мовою до друку не приймали, так само, як не схвалювалася творчість російською мовою місцевих русофілів, а російські «білі» емігранти, у переважній більшості, заздалегідь виїхали на Захід, побоюючись репресій із боку радянської влади.

Зазнали репресій представники українофільських організацій – громадські діячі, журналісти, письменники; їм інкримінувався український буржуазний націоналізм.

Була оголошена поза законом греко-католицька церква, а священикам було запропоновано перейти в лоно православної церкви, парафії якої у краї були відокремлені від Сербського патріархату і перепідпорядковані Московському патріархату. Атеїзм був визнаний єдиною допустимою формою суспільної свідомості «будівника комунізму»; таким чином, церква була відокремлена від держави й втратила свій колишній вплив у суспільстві.

Крім того, як відомо, карпаторусинське письменницьке середовище у попередні епохи формувалося в основному зі священиків, і тепер в умовах політики атеїзму на творчий спадок літераторів-священнослужителів було накладено табу – їхні твори не перевидавалися, вони були заборонені для вивчення у середній школі, педучилищах, педінститутах, університетах тощо.

Новопризначені приїжджі вчителі масово вилучали у школах (в обмін на радянські підручники) стару навчальну літературу, яка утилізувалася. Були ліквідовані бібліотека Мукачівської греко-католицької єпархії, бібліотеки й архіви при монастирях, громадських організаціях і т.д. Література з цих книгосховищ була зібрана у спеціальних відділах при Закарпатському обласному архіві та Ужгородському університеті. Доступ до неї мала обмежена кількість осіб – переважно, ідеологічні працівники, що вишукували компромат на представників русинської творчої інтелігенції, та спеціалісти, що недавно прибули до краю, які займалися «переписуванням» історії карпатських русинів, на той час уже українців. Для самих наукових співробітників, професорів і аспірантів університету в Ужгороді доступ у «спецхови» був закритим і при написанні наукових праць їм було заборонено спиратися на дорадянські дослідження «буржуазних» істориків, літературознавців, соціологів і т.д.

Таким чином, за короткий час було ліквідовано весь літературний і навкололітературний підкарпатський світ, що

формувався впродовж останніх тридцяти років, а також інституції, на які він опирався і які підживлювали його, як-от: видавництва, газети й журнали, театр, театральні гуртки, літературні об'єднання, літературні конкурси, громадські організації, партії, церкви, хати-читальні, бібліотеки тощо.

Показовим є приклад ліквідації русинського національного театру на Підкарпатській Русі у 1945 році. Він вимагає особливої уваги, оскільки в історії європейського театру подібних фактів ми не знаємо. Відомо, що на Підкарпатській Русі у 1936 році був заснований «Земській Подкарпаторусській народный театр», що ставив п'єси карпаторусинською мовою. Після розпаду Чехословаччини театр був підтриманий новою угорською адміністрацією і реорганізований в «Угро-русскій національный театр» (далі – «Русській народный театр»), що проіснував аж до весни 1944 року. Після приєднання Підкарпатської Русі до Радянської України пропозицій зберегти русинський театр в новоствореній Закарпатській області не надійшло. Замість цього, на гастролі у Закарпатську область була відправлена майже у повному складі труп Запорізького музично-драматичного театру ім. М. Щорса, що здійснював постановки української класики. Після гастролей трупі було запропоновано (в наказовому порядку) залишитися в Ужгороді. Раднарком УРСР (Рада народних комісарів) 12 листопада 1945 року прийняв постанову організувати з 1 січня 1946 року Закарпатський обласний державний музично-драматичний театр (ІГНАТОВИЧ, с. 287). Акторам, у переважній більшості людям незаможним, що не мали постійного житла, в Ужгороді були запропоновані покращений побут і вигідні умови. Наприклад, акторам виділили п'ять трикімнатних і десять двокімнатних квартир. Театр із Запоріжжя був формально перейменований на Закарпатський український музично-драматичний театр і зайняв приміщення Ужгородського міського театру; таким він залишається й нині.

За цим самим сценарієм (постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «О мероприятиях по развитию народного хозяй-

ства в Закарпатській області на 1946 год») Комітетом у справах мистецтв УРСР у тому ж році був переведений у Мукачеву «на постійну роботу» Белгород-Дністровський російський драматичний театр. На місці він був перейменований в «Закарпатський обласний російський драматичний театр» і зайняв приміщення Мукачівського міського театру, представивши перший спектакль 23 серпня 1947 року; таким театр залишається й нині (ДАВИДОВА 1991, с. 5).

Таким чином, до середини ХХ століття русини опинилися під загрозою повної асиміляції та зникнення з карти етносів Європи. Практично півстоліття в умовах тоталітаризму русини як народ були забуті. Не функціонували русинські громадські й культурно-просвітницькі товариства, не видавалися газети й книги, не звучала русинська мова в програмах радіо і на телебаченні, не було народних шкіл. У повсякденному житті носіями мови титульних націй формувалася думка про другосортність русинського мовлення, що породжувало у свідомості нових поколінь русинів комплекс неповноцінності й бажання перейти на мову титульної нації. На офіційному рівні в СРСР (УРСР), Чехословаччині, Румунії декларувалося, що русини добровільно відмовилися від «застарілого» етноніма й прийняли українську ідентичність.

Єдиним осередком збереження русинського національного коду і русинської мови залишалася селянська родина. Саме у родині дитина опановувала основи русинського усного мовлення, яке у подальшому розвивала у малому соціумі – рідному мовному оточенні – селі, селищі, містечку. При цьому, починаючи з 1944 року, виросло три-чотири покоління русинів, які в побуті вільно володіють рідною мовою, активно спілкуються, однак не знають норм русинського писемного стандарту. Єдиною публічною нішею, де русинська мова в ті часи продовжувала активно функціонувати, був пісенний фольклор.

За цих умов говорити про русинську літературу в другій половині ХХ століття не доводиться. Одночасно замовкли всі русин-

ські письменники, деякі виїхали в еміграцію. А хтось намагався пристосуватися, погоджуючись на перевидання своїх творів, суттєво українізованих. Позавчорашні українофіли, які ще вчора активно співпрацювали з русинським «Подкарпатским обществом наук», сьогодні знову поверталися до рамок української писемності, важко при звичаючись до чужої по духу радянської дійсності. У Закарпатській області сформувалася генерація літераторів, об'єднаних в обласну організацію Союзу письменників України, письменників – українських за мовою, радянських за духом, переважно пристосованців за характером. Немає жодних підстав розглядати цей пласт художньої творчості у рамках курсу карпаторусинської літератури. Це явище слід аналізувати у контексті української периферійної літератури. Подібна ситуація була характерною і для Пряшівської Русі (Пряшівщини).

Карпаторусинська література в епоху Третього національного відродження (з 1989/1991 року)

Крах тоталітаризму в Східній Європі та розпад Радянського Союзу вивільнили енергію національного відродження. Цими можливостями скористалися, поряд з іншими народами, і русини. Вперше у своїй історії вони реалізували ідею зі створення загальнорусинської організації – Всесвітнього конгресу русинів, що був заснований у 1991 році. З того часу ВКР проводиться кожні два роки в одній із країн, де представлені русинські громади; він координує та спрямовує діяльність громадських організацій та культурно-освітніх програм, стимулює активність та інтеграцію творчих еліт в Україні, Польщі, Словаччині, Сербії, Хорватії, Угорщині, Румунії, Чехії, а також русинських діаспор у США та Канаді.

Неначе Фенікс, карпаторусинська література відродилася в усіх державах, де, як раніше вважалося, русини прийняли українську ідентифікацію. З початку 1990-х років літературний процес відбувається паралельно з формуванням русинської наукової думки, зокрема історіографії та енциклопедистики, літературознавства та бібліографії, фольклористики та етнографії, у взаємозв'язку зі створенням навчальної та науково-популярної літератури, розвитком лексикографії (словники русинської мови) і правил орфографії, процесами нормування літературної мови та тиражуванням літературної спадщини карпатських русинів. Особливо важливим етапом стало відродження журналістики – газет та журналів: «Народны новинкы», «Русин», «Info-Русин», «Благовѣстник» (Словаччина); «Бесіда», «Голос Ватры», «Загорода», «Лемківська ластівочка» (Польща); «Русинський живот», «Вседержавный русинський вісник», «Русинський світ» (Угорщина); «Подкарпатская Русь», «Християнська родина» (Україна), а також по'ява численних календарів-щорічників – «Лемківський календар»

(Криница–Легніца), «Русинський народний календарь» (Пряшів), «Календарь-альманах» (Будапешт), «Русинський літературний альманах» (Пряшів), «Грекокатолицький русинський календарь» (Каменка) та інших періодичних і неперіодичних видань. Як свідчать дані двох бібліографічних покажчиків русинськомовних видань, всього за двадцять п'ять років (із 1989 до 2014 року) було видано понад 600 найменувань книг, журналів та газет (ІЛЬЧЕНКО, ІЛЬЧЕНКО – ПАДЯК). (Ця статистика складена без урахування видань у Сербії та Хорватії, де русини в післявоєнний період досягли значних успіхів як у вирішенні культурно-національних питань, так і в розвитку літературної творчості та видавничої справи, що знайшло своє відображення в унікальній об'ємній бібліографії, яку підготувала в 2006 році Марія Чурчіч (ЧУРЧІЧ).

Визнання в країнах Центральної та Східної Європи після 1989 року русинської національності (нарівні з українською) стало одним із аргументів повернення до своїх духовних коренів у середовищі творчої інтелігенції старшого покоління. Цей перехід був природним, оскільки ці літератори, хоча й писали українською мовою, у своїй творчості приділяли особливу увагу народному життю, намагались осмислити русинську душу, зрозуміти філософію вчинків карпатського горянина та показати читачеві драматизм екзистенції русина, історичними реаліями приреченого існувати на межі двох світів – східного та західного, слов'янського та неслов'янського, православного та католицького..., але й русина, котрий створив власний Світ, об'єднавши в ньому ці два несумісні світи.

Так, на повен голос заговорила письменниця **Марія Мальцовська (1951–2010)** з Пряшева. Талановито написані її оповідання та повісті, що з'явилися в книгах «Юлчина тайна» (1988), «Поточіна» (1989), «Манна і оскомина» (1994), «Під русинським небом» (1999), «Русиньскы арабескы» (2002), «Зелена фатаморгана» (2007). Ці та інші книжки, сюжети до яких авторка черпала з життя рідного їй від народження русинського села Руський Потік і його околиць, принесли їй славу найяскравішого прозаїка

сучасної карпаторусинської літератури. Занурена у проблеми простих сільських жителів, з добрим знанням психології жінки-русинки, з серцем, яке болить за кожною скаліченою чи обманутою душею, за кожним недожитим життям, увесь свій талант, до останньої краплини, Марія Мальцовська віддала своєму народу.

Перехід із української мови на русинську став важливим етапом у творчості поета **Штефана Сухого** зі Словащини, що продемонстрував можливості рідного слова у сучасній поезії. Для його віршів характерне філософське звучання та сарказм. При мінімумі лексичних засобів, буквально кількома штрихами автору ліричних замальовок вдається відтворити надзвичайно яскравий образ, який легко запам'ятовується та викликає різноманітні асоціації. Автор прийшов до читача з книгами «Русинський співник» (1994), «Енді сидять на машину вічності» (1995), «Аспірін» (2006), «Слон на Кычарі» (2007), «Незабудка» (2008), «Міст над років часу» (2009) та ін.

У Закарпатській області 850-тисячна русинська спільнота до цього часу не визнана. Сьогодні Україна – це єдина країна Центральної та Східної Європи, де існує офіційна заборона на національність «русин». А з 1996 року діє також секретний державний «План заходів щодо розв'язання проблем українців-русинів», що передбачає прискорену асиміляцію (українізацію) цієї етнічної групи. Та навіть за таких умов русинська культура і література прокладають собі шлях.

Нерідко на ранньому етапі Перебудови в письменницькому середовищі Закарпаття повернення в лоно русинської мови та русинської самосвідомості відбувалося дещо специфічно. Одні письменники, як, наприклад, **В. Фединишинець**, відкрито декларували свою русинську національність, але продовжували писати державною українською мовою. Інші ж, навпаки, її ніяк не декларували (або декларували мляво), однак, відчувши час перемін та «впіймавши» русинську хвилю, перейшли на основи народної мови, часто не затримуючись у межах одного діалекту та відкидаючи мовний пуризм. Такі письменники намагалися створити

індивідуальну «авторську» мову, ситуативно вип'ячуючи колоритні, соковиті лексеми з народної мови, смакуючи їх, але також вкраплюючи в цю «мову» перелицьовані на русинський кшталт слова з української мови, лексичні архаїзми (мадаризми, словакізми, чехізми, германізми). Зіткнення лексичних пластів, «низької» та «піднесеної» лексики, нормованих та ненормованих лексем дуже часто викликало комічний ефект і принесло авторам значну популярність у читацькому середовищі, що прагнуло нової літератури, особливо на фоні «соцреалізму», skutого відживаючими канонами комуністичної ідеології та моралі.

Цей авторський стиль, а він характерний для творчості прозаїка Дмитра Кешелі та поета Павла Чучки (молодшого), визначив жанр їхніх творів. Це – сатиричний твір, сповнений гумором і гротеском, грою слів і каламбурами. В таких творах (за законом жанру) немає «позитивних» героїв, як немає і розлогих авторських відступів, філософських роздумів, описів природи, портретних характеристик дійових осіб і т.д. – «мова» цьому опирається! Вся дія будується на діалогах (чи монологих), а репліки, вкладені в уста недоумкуватих героїв, вже самі по собі характеризують цих дійових осіб.

Для багатьох представників сільської інтелігенції, молоді, студентів, просто любителів літератури кінця 1980-х років шлях до русинства (чи хоча б ознайомлення з русинською специфікою) починався з інтересу до такої літератури. Наприклад, багато віршів **Павла Чучки** молодь знала напам'ять і цитувала при зручній нагоді. Вони опубліковані у двох книгах – «Вичурки побаранинські» (1992) і «Деца у нотаря» (2001). І хоча автор дистанціюється від русинства та ангажується в українських націонал-патріотичних акціях, у читацькому середовищі він користується славою русинського поета і гумориста:

Я, намісник Прізідента
Межи русинами,
Першым ділом загороджу
Область паланками.

Покладу нову капуру
У Нижньых Воротах,
Демократам заткам пыскы,
Вушмарю з роботы.
Изонанджу коло себе
З безпеки агентах,
А в новинці надрукуву
Свої подобенкы.
Плацу двигну міліціштам,
Вудам йим патроны,
А потому ся попросю:
«Ко ту проты Зоны?»

(«Я – намісник»)

Значною популярністю в читацькому середовищі користується творчість **Дмитра Кешелі (нар. 1951)**. У 1990-х роках, перейшовши з української на русинську мову, прозаїк написав кілька книг сатиричних оповідань, об'єднаних спільною темою і дійовими особами (так званих «романів із народного життя»): «Державна копоня» (1993), «Госунрагоші» (1994), «Жіванський світ» (1997), «Пацаловська республіка, авадь Гойте, люди, кониць світа!» (2011). В інших своїх творах, написаних українською, зображуючи народне життя, автор в уста дійових осіб також вкладає русинську мову: «Збийвіч, або ж Кіна не буде» (1999), «Чим би не бавилися пани, лем би не було війни» (2003) та ін. І хоча автор дистанціюється від русинського руху, його творчість є наочним прикладом екзистенції сучасної русинської літератури:

...Коло сільського магазина, як і в городах, каждый динь немилосердна очирідь за хлібом. А туйки нечиста сила ще й выборы підвергла. Сидиме мы якость рано ушыткым селом під крамницьов и сокотиме псячими вочми, коли хліб привезуть. Раз лем пуд'їждає чорный авто. Першым із нього, як лилик, ускочив колгозный голова Пішта Коцурув. За ним, як медвідь із гавры, уліз чіношный пан.

– Люди добрі, се є наш кандідат у Верховну Раду, – заторохкотів машингвером голова, показувуючи на пана у калапі.

Пан поклонився і звідать:

– Товаріщі колхознікі, а за чем вы стоїте в очереди?

Виджу, наш голова затрясся, як би му уже третій динь не дали упити, і такими жалосливими вочми позерать на мене, як коза на гентеша (по-Вашому, сільського хірурга). Я всьо пойняла, підойшла до пана і кажу:

– Дякуєме за звідання, панику. А стоїме в очереди за портретами члену Політбюро.

– Вы смотріте, какое політіческое сознание! – выпулив, як цибуляші, вочі пан.

– Так, так... – кажу я. – Очень высокое образование... Половина села уже ся накупила образів вождів, а нам не устачило, то вчора наш голова наобіцяв, што ще й ниська завезуть... І мы з дідом ще звечора зайняли очирідь, бо дуже боїмося, авбы сьме, не дай Боже, впять своє щастя не проспали.

– О, се дуже похвально! – помахав кандидат у депутаты, штось собі записав у нотес, а далі сіли із головов у машину і повелися увирьх селом <...>.

Выкликає мене на другый динь наш голова і каже:

– Но, Гафо, красно вам дякуву – кобы не вы, пушов би я ниська пасти вавілонські козы... Чим можу вам уддячити, што так хитро вы мене выплутали із складных сітуацій?

– Бог із тобов, Піштику, – кажу я. – Мені нич не треба, лем ты прошу єдно: перестаньте в колгозі сіяти кендерицю квадратно-гніздовым способом. Бо коли підемо з дідом красти, то як би сьме глубоко не заходили, все єдно нас видко з усіх боків.

Се так запало в душу голові, што з того часу у колгозі вообщє перестали сіяти кендерицю, поля заросли бур'янами – нема што красти, то й мы, Богу дяковати, не маєме з тим клопоту.

Але великий гріх би м мала на душі, кобы м добрым словом не спом'янула і того чіношного пана, який уд нас выбирався депутатом. Се був, на мойй старій тямці, ачень, єден порядный чоловік, який не забыв про нужды своїх выборцю. Буквально через пару днів усі сільські крамниці были завалені портретами члену Політбюро, а машины всьо везли і везли ідеологічеський товар. <...>. Сміх сміхом, айбо із сим дефіцитным крамом штось требало робити! І што? Почали портреты продавати в нагрузку до товару. Памянтаву, прийшла м купувати рішкашу, а магазинярошка Котія Веряцька тикнула мені на великий рокаш вождів і каже: «Бітте шин, матір вам душу, Гафо, што сьте хотіли, то і маєте: типирь

вибирайте собі, якого хочете члена до рішкаші, бо инак вам хрен дам, а не товар!» І што думаєте? Мусіла м, як і другі, ще й на тото гроші видавати. Правда, всьо залежало, який товар брали люди. Приміром, на не дуже ходовий, як рибні консервы, сельодку, паштеты, печінку тріскы, м'ясива, чоколяду, то єсть на закуску давали лем по одному вождю. А от на шпірітус і кріплёшку – туй уже ішло намного булше. Приміром, на фляшку «Московської», памнятаву, нам із дідом іщи добавили єдного Ворошилова, двох Будьонных, а пуд кониць щи й Молотова і Кагановича на пару. Типирь красно поряхуйте, кильо дармоїду приходилося на єдну жебрачу фляшку палинки?!

Слава Богу, хоть типирь сього ніє.

(«Жіванський світ», 1997)

Дбайливе ставлення Д. Кешелі до мови свого народу на переломному етапі його історії багато в чому визначило подальший розвиток русинської літератури на Підкарпатській Русі.

Якщо для більшості карпаторусинських регіонів відродження літературного процесу стало реальністю лише з часу «оксамитових революцій», то в Польщі ці процеси розпочалися набагато раніше – з кінця 1950-х років. Це було пов'язано з появою лемківської рубрики у варшавській україномовній газеті «Наше слово». Спочатку як «Лемківське слово» (1957), а з 1964 року вже як «Лемківська сторінка» газета почала публікувати матеріали сучасних авторів лемко-русинською народною мовою. Формат додатка зумовлював жанр матеріалів, що публікувалися. Крім репортажів та інформаційних повідомлень, газета друкувала фольклорні матеріали, вірші та коротку прозу літераторів-виселенців.

Із поетів-виселенців тут публікувались у різний час Яків Дудра, Микола Буряк, Іван Горошак, Меланія Собин, Семан Мадзелян, Іван Желем, Іван Головчак, Павло Стефановський, Василь Хомик, Петро Муryanка (псевдонім Петра Трохановського), Володислав Грабан та ін. Проза в «Лемківській сторінці» була представлена такими іменами прозаїків-виселенців як Семан Мадзелян, Іван Желем, Михайло Дзиндзьо, Теодор Кузяк, Іван Головчак, Петро Муryanка та ін. (ДУЦЬ-ФАЙФЕР 2002).

На хвилі емоційного піднесення, пов'язаного з ростом русинської національної самосвідомості, наприкінці ХХ століття відбулося стрімке відродження русинської поезії. На повен голос про себе заявили поети: в Польщі – вже добре відомі Петро Трохановський, Володислав Грабан і Олена Дуць-Файфер, у Словаччині – Штефан Сухий і Валерій Купка, в Україні – Василь Сочка-Боржавин, Михайло Кеминь, Славко Слободан, Іван Калинич, Юрій Чорі, Володимир Фединишинець, Іван Петровцій, в Угорщині – Габріел Гаттінгер-Клебашко та Юдіта Кішшова.

З часом літературний рух збагатився новими поетичними іменами. У Словаччині – це Ганна Галчакова, Микола Ксеняк, Ганна Галгашова, Юрій Харитун, Марія Гірова, Михайло Паук, Микола Гвозда, Штефан Смолей, Михайло Бицко, Петро Ялч, Юстина Матяшовська, Осиф Кудзей, Петро Женюх, Мирослава Лацова-Гупцейова, Павел Тирко, Квета Мороховічова-Цвик; в Румунії – Іван Мойсюк; в Україні – це Михайло Чухран, Володимир Танчинець, Анастасія Даліда, Мар'яна Нейметі, Василь Матола, Михайло Белень, Михайло Град, Іван Меденці, Йосиф Лемко, Роман Пищальник, Іван Фотул, Олена Русин-Яринич, Іван Ситар; в Угорщині – Валерія Мориляк; у Польщі – це Нестор Репела, Стефанія Трохановська та інші.

Провідним жанром карпаторусинської поезії залишається лірична поезія, проте останнім часом зустрічаються і великі поетичні форми. Так, окремими книгами в Ужгороді видані поема Юрія Чорі «И днись го́я, й завтра го́я» (2002), а також роман у віршах Михайла Кеминя «Изяньська русалка» (2006).

Проза в сучасній карпаторусинській літературі ще не зайняла належне їй високе місце, хоча певних результатів письменники досягли. Оповідання, новела, нарис, есе, мемуари, сатиричні та гумористичні оповідання-мініатюри – це, зрештою, і все на сьогодні.

У Словаччині, щоправда, в 1994 році був виданий (латиницею) перший том роману-трилогії Василя Петровая «Русины». (Раніше всі три томи були видані російською). Автор охоплює

часовий проміжок від кінця XIX століття до 1945 року і на тлі історичних подій оповідає про життя сім'ї Кермеш. Соціально-психологічний роман, не зважаючи на його сконцентрованість на долі однієї сім'ї – вдови Юстини та її дітей, – створює розгорнуте полотно народного життя в міжвоєнний період, описує злигодні й бідкування простих жителів русинського села на Пряшівщині.

Проза **Миколи Ксеняка** – це своєрідне історико-етнографічне дослідження життя русинського села, засноване на особистих спогадах, переказах, розповідях старожилів, письмових джерелах, взятих із сімейних архівів односельців. Щоразу автор зосереджує увагу на одній конкретній темі. Оповідючи про різних людей, об'єднаних однією професією, автор намагається відтворити узагальнений образ трудівника. Ним видані в Пряшеві декілька книг: «О камюньских майстрах» (1994) і «Біда Русинів з дому выганяла» (2002), «Жмені родной землі» (2009).

Етнографізм характерний і для оповідань-мініатюр сваявських авторів – братів Михайла і Василя Молнарів («Вичурки у вуйны Полані», 2002). Гумористичне начало в карпаторусинській прозі представлено творами Штефана Сухого зі Словаччини («Як Руснакы релаксують», 1997) і ужгородки Тамари Керчі («Бобалькы из попрём», 1997).

Проза лемківських письменників-виселенців – при всій різноманітності авторських концепцій – звужена до згустку болю, сконцентрована на темі рани, що не гоїться, і важко передбачити, коли ця тема вичерпає себе, бо, за образним висловом Петра Трохановського, «лемко носить біль в генах» (ДУЦЬ-ФАЙФЕР 2002, с. 24). Автобіографізм оповідань Семана Мадзеляна, мемуарна канва оповіді Нестора Репели, ностальгія в літературних замальовках Михайла Сандовича, ліризм мініатюр Володислава Грабана, асоціативність у замальовках Павла Коробчака, іронія в оповіданнях Павла Ксенича – все це лише різні підходи до однієї великої проблеми – «Лемківщини без лемків».

Намагання продемонструвати поетичні можливості образної системи рідної мови стало однією з причин звернення літераторів

до світової художньої класики. Так, за останнє двадцятиріччя з'явився цілий пласт художньої і популярної, наукової і церковної літератури в перекладах русинською мовою. Переклади з російської, угорської, словацької, чеської, французької, англійської, іспанської, вірменської та інших мов – красномовне свідчення гнучкості та пластичності русинської мови, її здатності передати найскладніші поетичні образи. Помітного успіху досяг ужгородець Ігор Керча, що видав книги перекладів із Шандора Петефі, Івана Ольбрахта, Ярослава Затлоукала. Також у Закарпатті в цій сфері літературної творчості відомий Володимир Фединишинець (як автор книги перекладів вірменського поета Паруйра Севака), Іван Ситар (як автор перекладів російського поета Сергія Єсеніна), Іван Петровцій (як автор перекладів французької, угорської та російської поезії), Володимир Танчинець (як автор перекладів С. Єсеніна, Володимира Висоцького, Расула Гамзатова) та ін. У Словаччині представниця молодого покоління Олена Блихова переклала цикл віршів «Молитвочки» словацького автора Мілана Руфуса, а Микола Ксеняк видав книгу «Езоповы байки» – переклади зі словацької із Ігнаца Байзи та Йонаша Заборського. Відомі також як перекладачі Мирон Сисак, Ярослав Сисак, Яна Трушинська-Сива, Ленка Гаврилякова та ін. (БЛИХОВА).

Створення першого русинського професійного театру – **Театру ім. Олександра Духновича** (ТОД; русинською: ТАД) у Пряшеві прямо пов'язане з перекладацькою діяльністю його головного режисера Василя Турка-Гетеша (1940–2005). Для постановки на сцені цього театру він здійснив кілька високохудожніх перекладів із європейських літератур, як-от: «Гамлет» Шекспіра, «Дядя Ваня» А. Чехова, «Адолф Добрянський» словацького драматурга Карела Горака та ін.

Необхідно також згадати про переклади богослужбової літератури з церковнослов'янської мови, що зумовлено, радше, не естетичними потребами суспільства, а намаганням протистояти асиміляції русинів через церкву, і там, де за підтримки держави мовою богослужіння стає мова титульної нації (словацька,

українська), запропонувати свій варіант – тексти русинською мовою (ІЛЬЧЕНКО, с. 26-27). Подвижники русинства – греко-католицькі священики, і насамперед **о. Франтішек Крайняк**, уже завершили грандіозну працю – переклад кирилицею та латиницею Тетраєвангелія (2009). Цьому передувало видання Євангелія святого Йоана (2003) – так само: і кирилицею, і латиницею, а для дітей о. Крайняк у 1992 році видав «Малый грекокатолицький катехізм про русиньскы діти».

Важливою подією літературного життя карпатських русинів є присудження щорічної Премії ім. О. Духновича, яка вручається за кращий оригінальний твір русинської літератури, створений впродовж п'яти останніх років. Фундатором премії є канадський меценат русинського походження Стівен Чепа, який спільно з Карпаторусинським дослідним центром у США (президент-засновник П. Р. Магочій) оголошують переможця. Премія (у вигляді бронзової статуетки карпатського ведмеда) заснована у 1997 році; вона є своєрідним «русинським Оскаром». Лауреатами премії стали:

Дюра Папгаргаї (1997 р.) – за книжку «Путованє на юг», 1991;

Іван Петровцій (1998 р.) – за книжку «Наші співанкы», 1996;

Марія Мальцовська (1999 р.) – за книжку «Під русиньскым небом» 1998;

Штефан Сухий (2000 р.) – за книжку «Як руснакы релаксують», 1997;

Іван Калинич (2001 р.) – за книжку «Верховинські вечурниці», 2000;

Петро Трохановський (Мурянка) (2002 р.) – за книжку «Планетники», 2001;

Миколай Ксеняк (2003 р.) – за книжки: «Біда русинів з дому виганяла», 2002; «Выбраны байкы», 2002;

Володимир Фединишинець (2004 р.) – за книжку «Мы – слезинка на земли», 1999;

Агнета Бучко Папгаргаї (2005) – за книжку «Стриберни мотиль и други сказки», 2004;

- Любка Сегеді-Фалц** (2006) – за книжку «Класки», 1999;
Іван Медєші, Наташа Рібович, Славко Вінаї (2007) – за книжку «Триология», 2006;
Ірина Гарді-Ковачевич (2008) – за книжку «Еднозложносц», 2004;
Олена Дуць-Файфер (2009 р.) – за книжку «По обох странах думкы», 2008;
Осиф Кудзей (2010 р.) – за три книжки: «Мудрость жывота» (2008), «Байкы-забавлянкы» (2008), «Байкарёвы думы» (2009);
Наталія Канюх (2011 р.) – за книжку «Дом мур брудна рика мост», 2006;
Юрко Харитун (2012 р.) – за книжку «Мої жалї», 2010;
Володимир Кирда Болхорвес (2013 р.) – за книжку «Опиванє з витром и з огньом», 2009;
Штефан Смолей (2014 р.) – за книжку «Бурї над Бескидами», 2013;
Людмила Шандалова (2015 р.) – за книжку «Подьте, діти, што вам повім», 2013.

* * *

Початок ХХІ століття приніс русинам у сфері літератури багатообіцяючі результати. Багато чого з написаного опубліковано в газетах і журналах, інше – чекає свого часу опублікування, дещо вже видано в сучасних антологіях та книжках. Але в цілому, читачу ще тільки належить у майбутньому досягнути цей живий та безцінний скарб карпаторусинського народу.

Літературна творчість, крім суто естетичного завдання, сьогодні виконує дуже важливу геополітичну місію: література, розвиваючись в ізольованих карпаторусинських регіонах, здатна формувати імпульси інтеграції, що працюють на відновлення єдиного історичного, мовного, культурного і літературного простору, перерваного не з вини русинів. Хочеться вірити, що ця місія карпаторусинській літературі під силу!

**Портрети
видатних карпаторусинських
письменників**

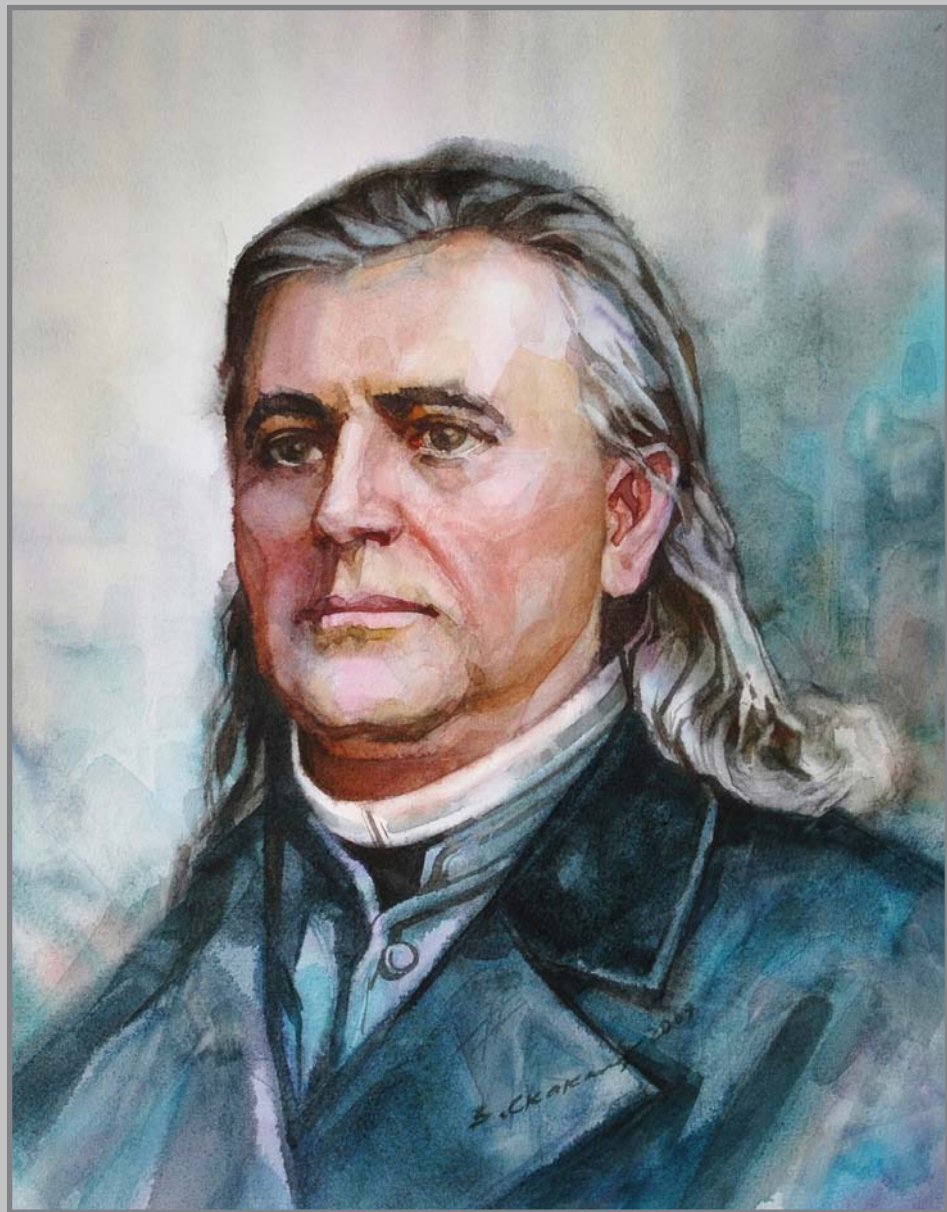
**виконав сучасний митець –
народний художник України
Василь Скакандій**

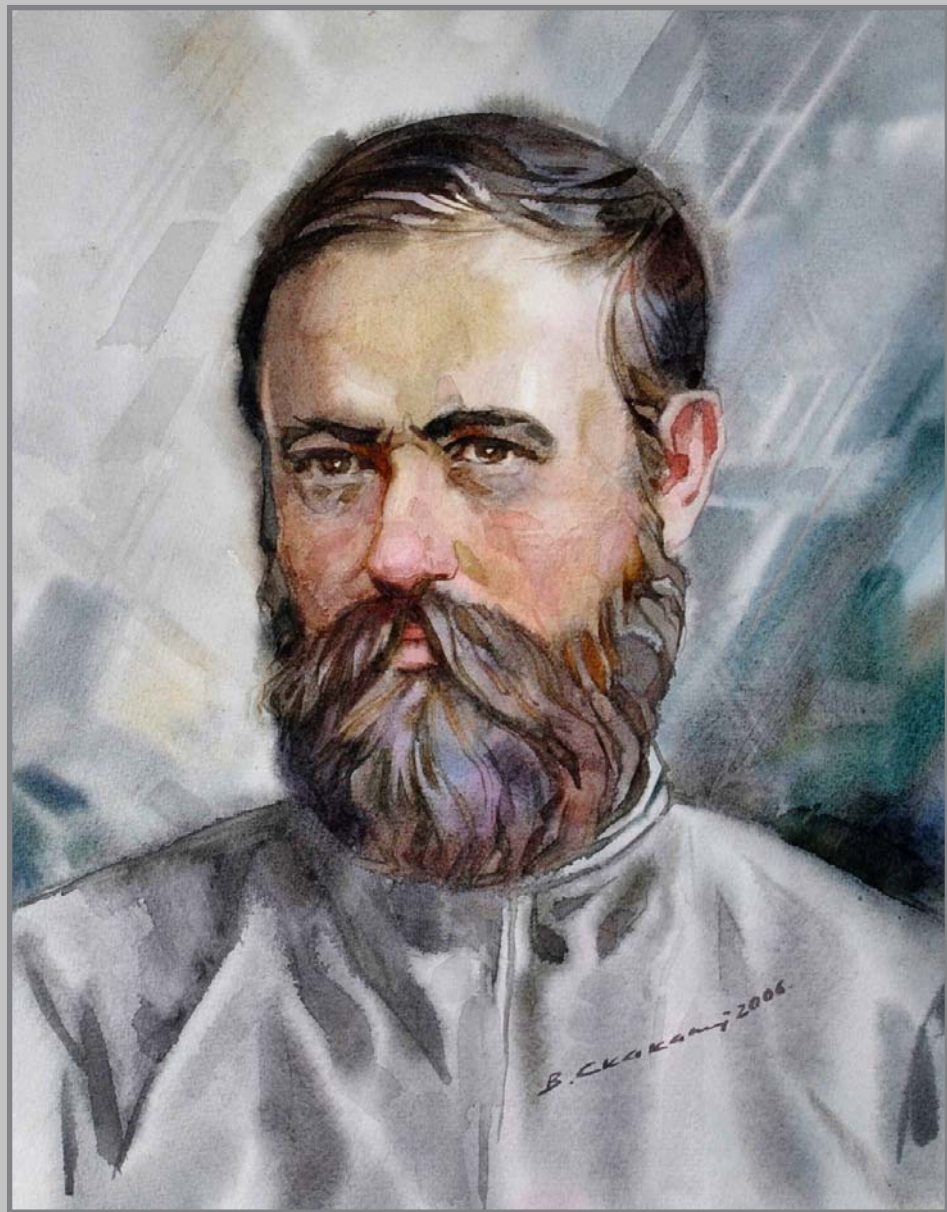
Андрій Бачинський
(1732–1809)

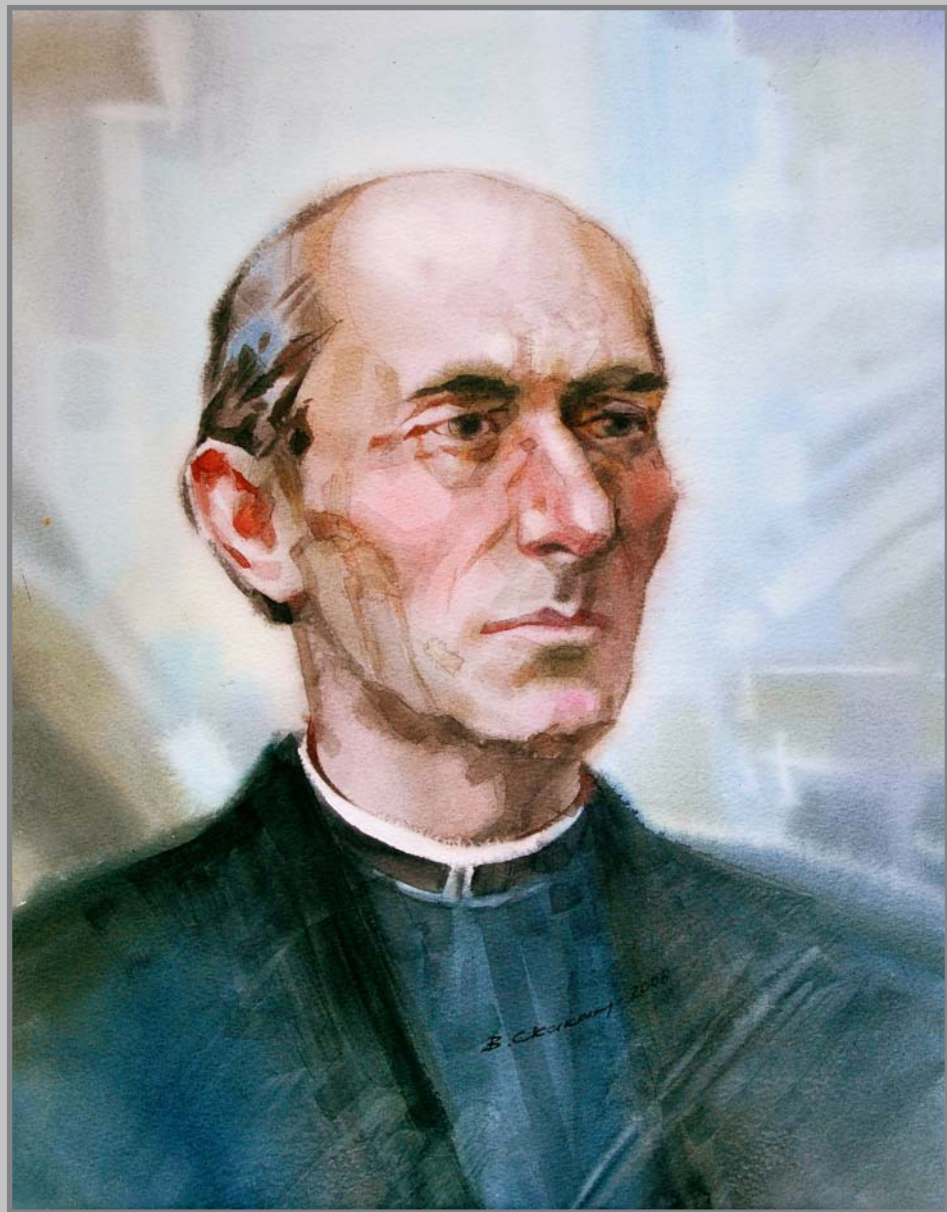
Олександр Духнович
(1803–1865)

Олександр Павлович
(1819–1900)

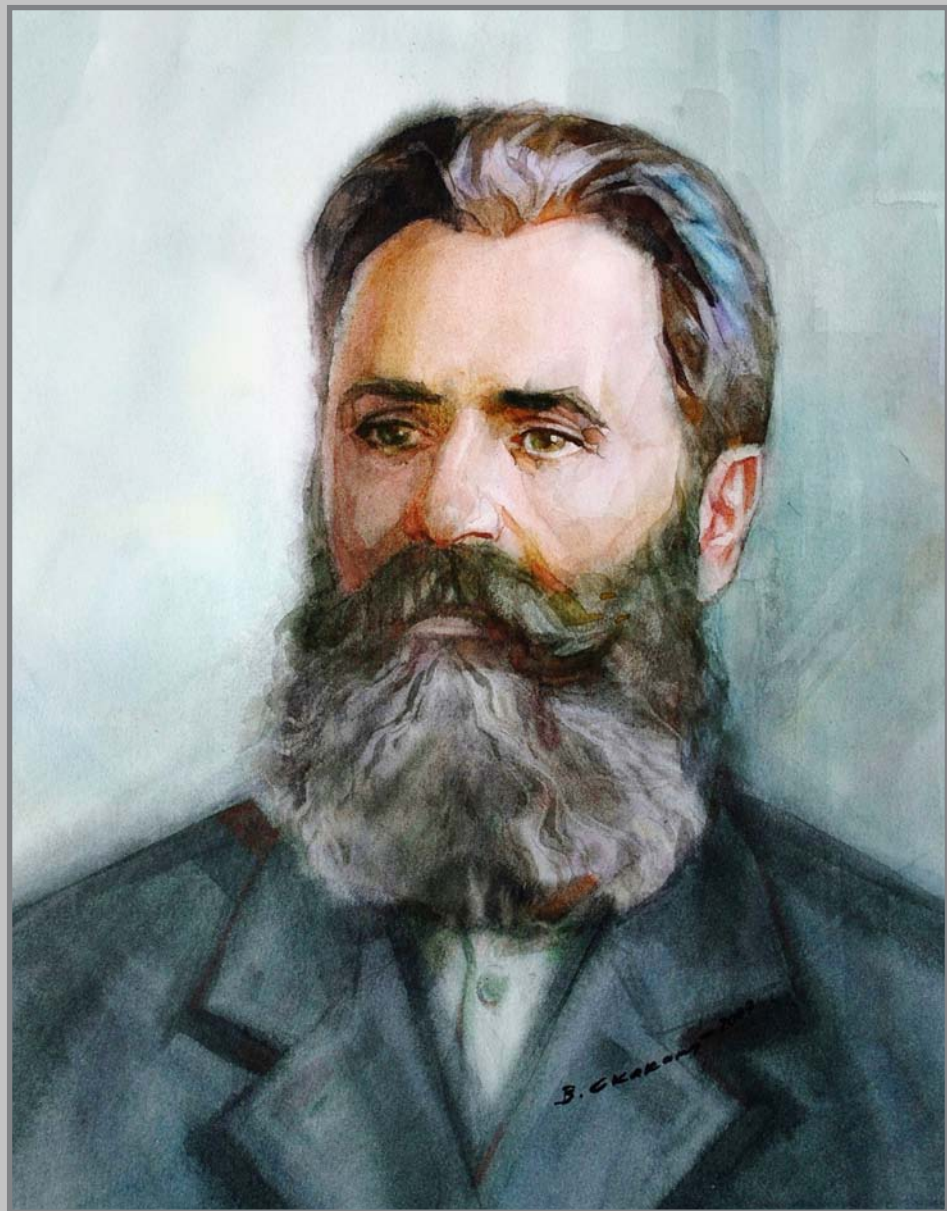
Анатолій Кралицький
(1835–1894)

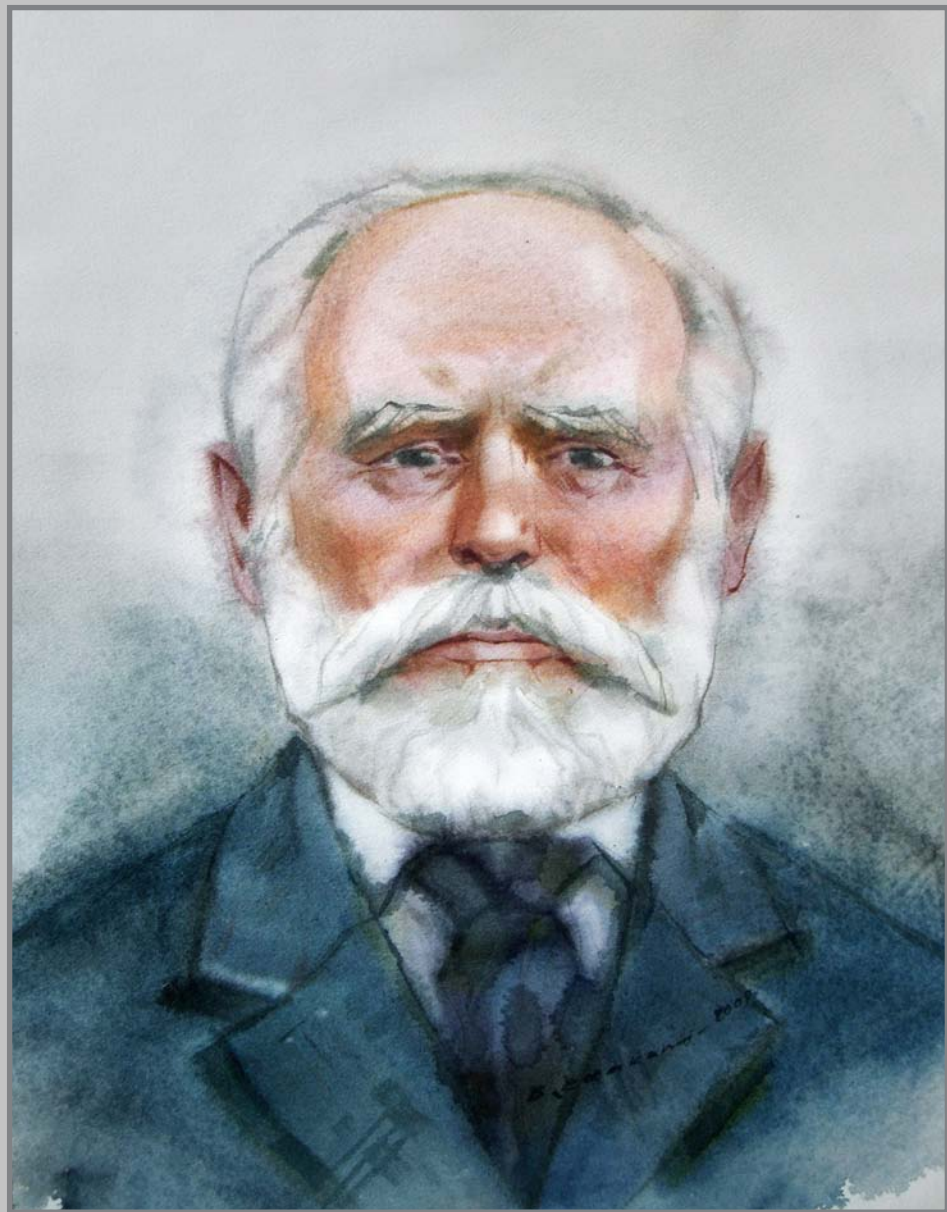
Володимир Хіляк
(1843–1893)

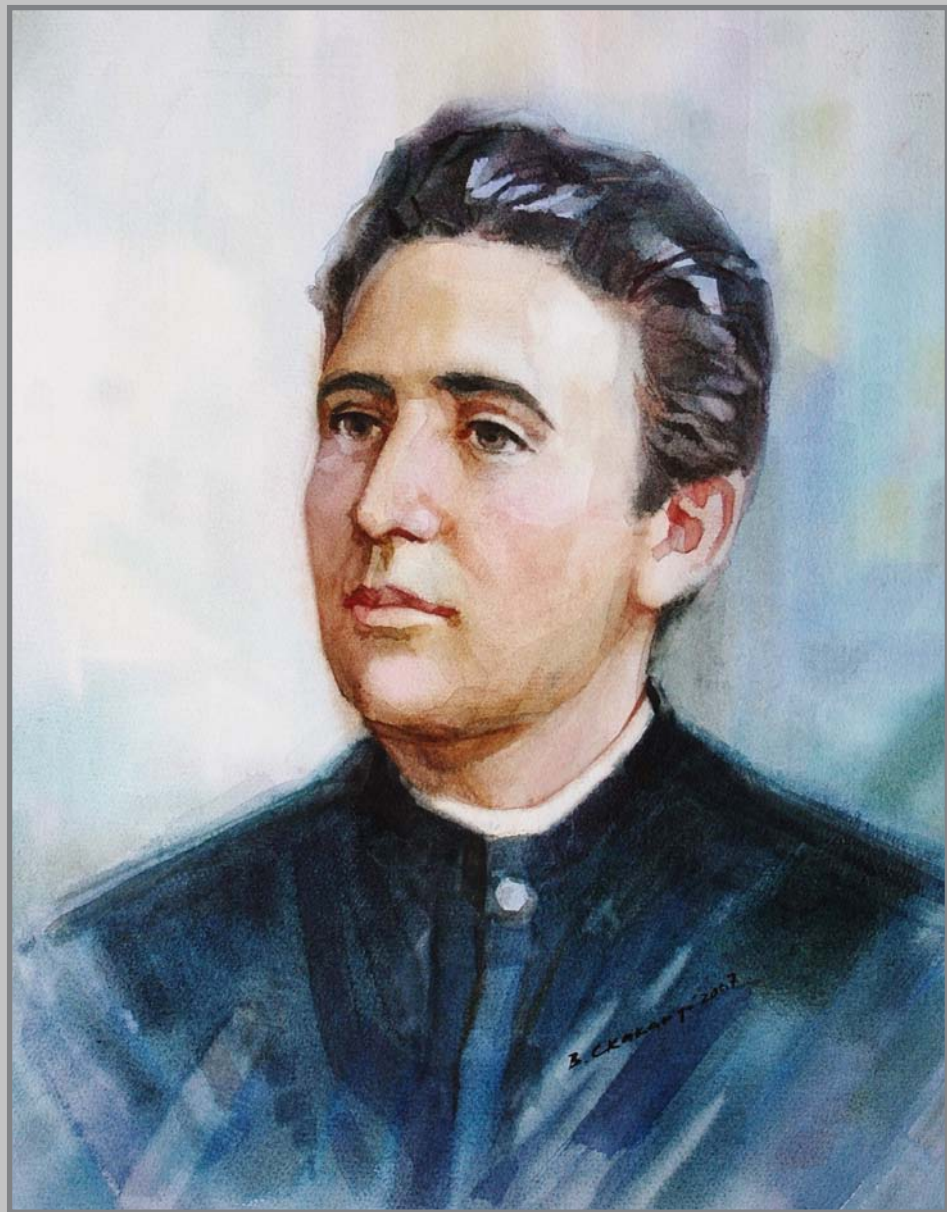
Іван Сільвай
(1838–1904)

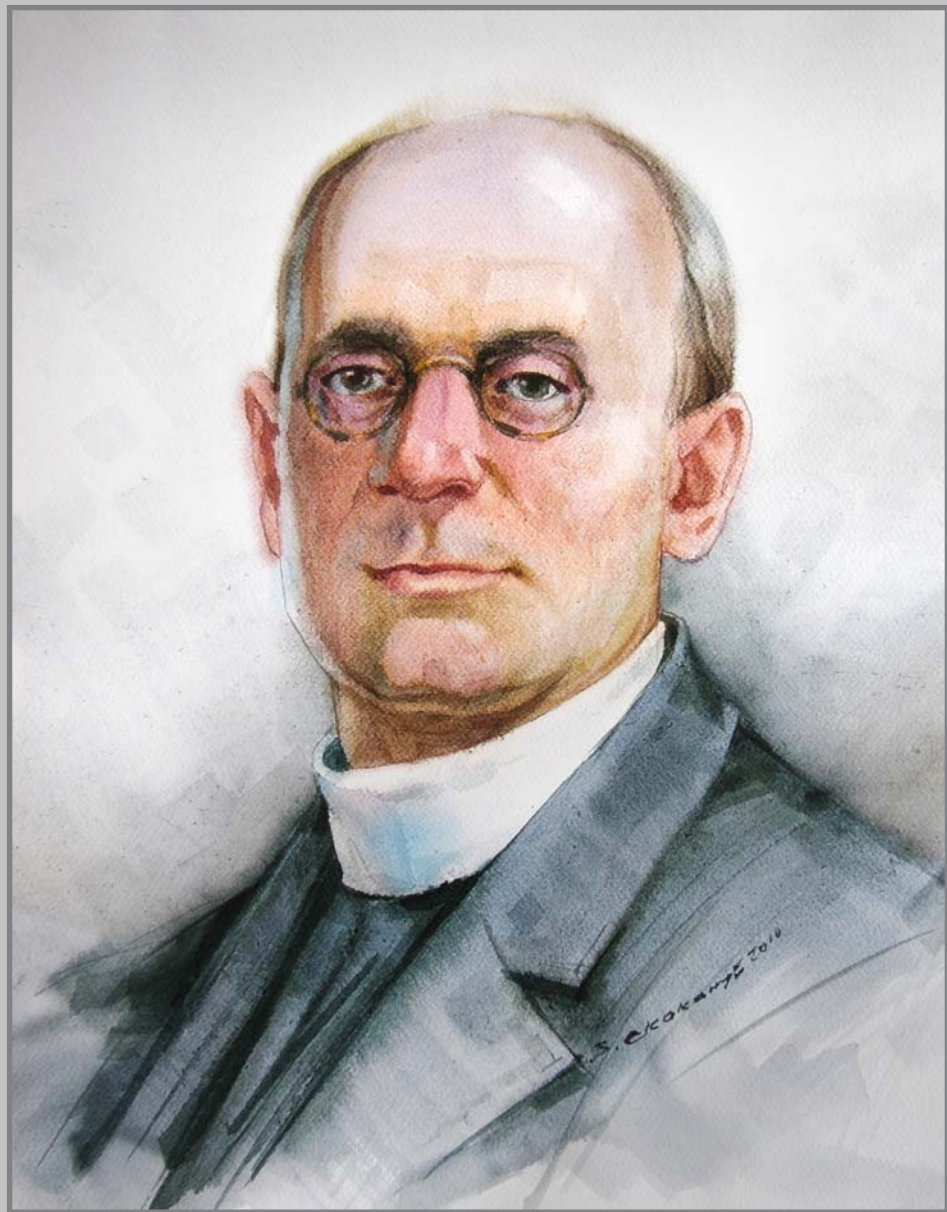
Евген Фенцик
(1844–1903)

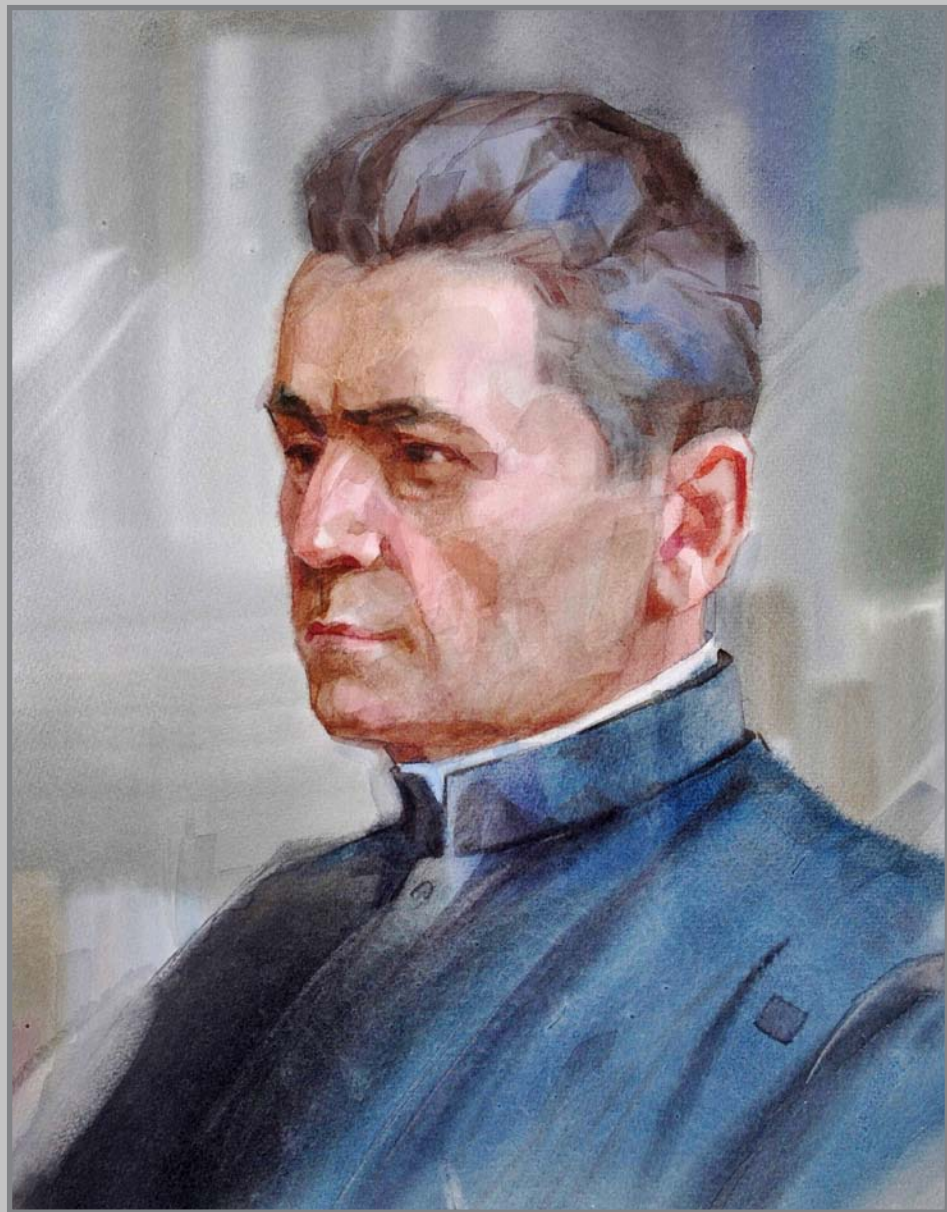
Петро Кузмяк
(1816–1900)

Юлій Ставровський-Попрадов
(1850–1899)

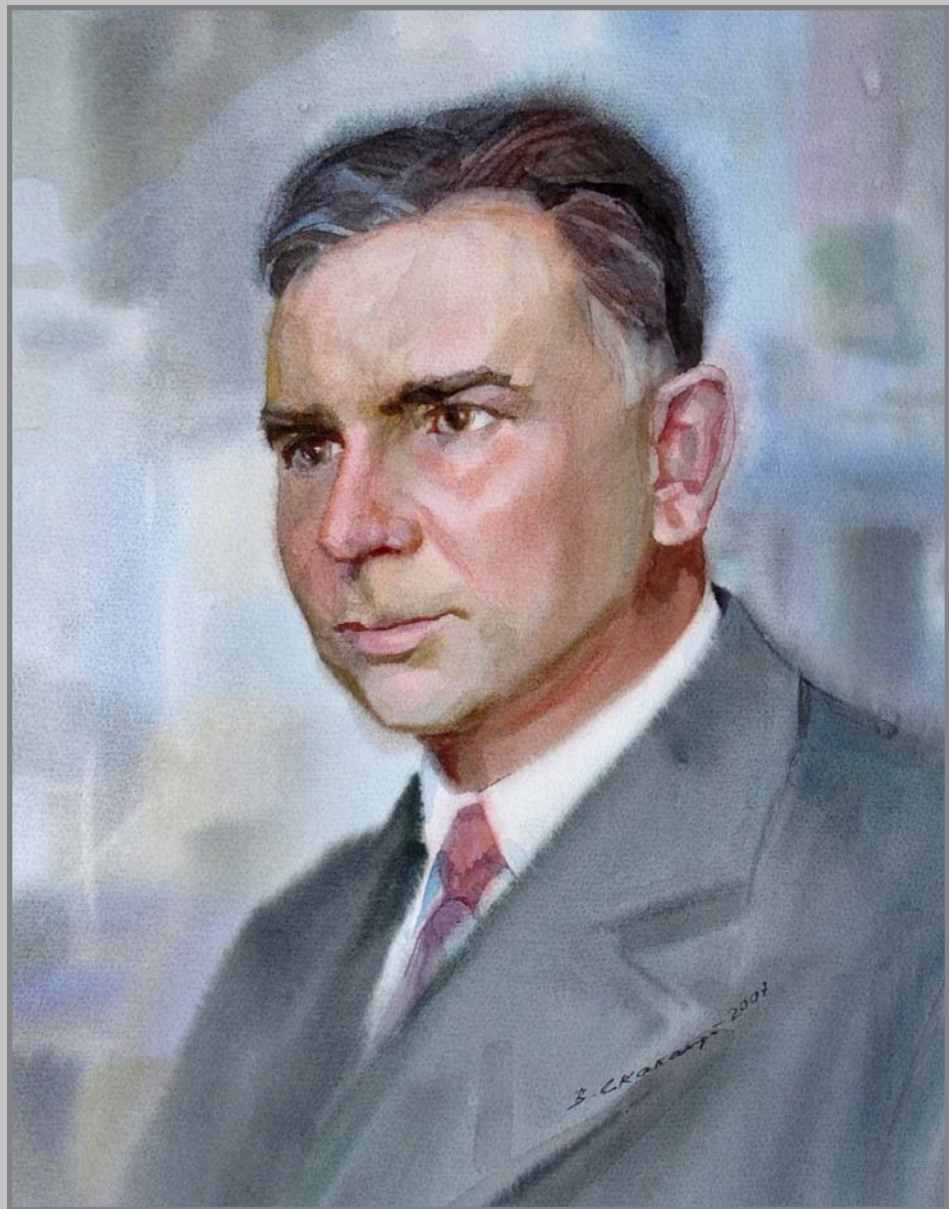
Емілій Кубек
(1857–1940)

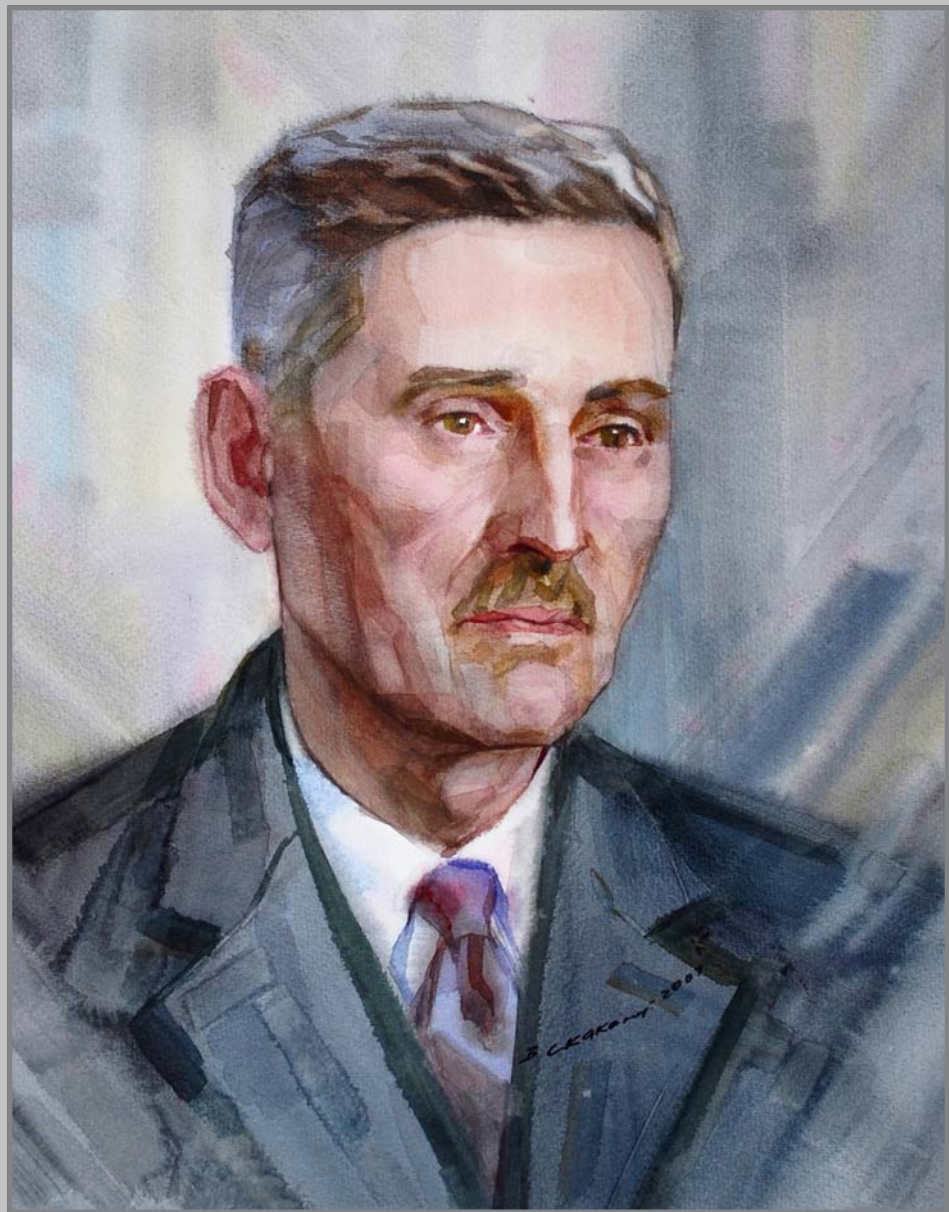
Гавриїл Костельник
(1886–1948)

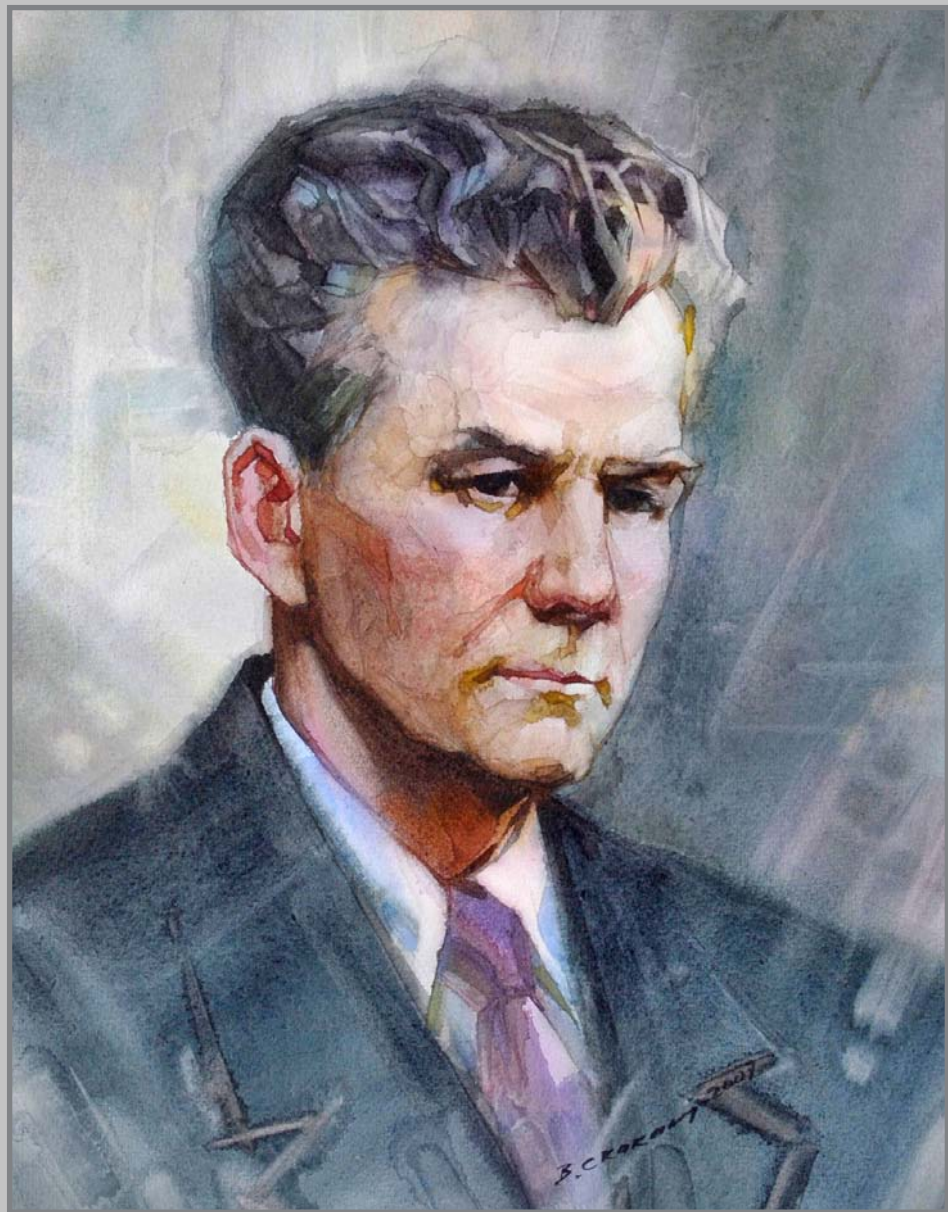
Іван Мураній
(1881–1945)

Іван Гарайда
(1905–1944)

Іван Русенко
(1890–1960)

Андрій Карабелеш
(1906–1964)

Василь Турок-Гетеш
(1940–2005)

Бібліографія

- А. Р. ВІСНИК – Guide to the Amerikansky Russky Viestnik:
– Volume I: 1894–1914/ James M. Evans, Fairview, NJ, 1979, 508 p.
– Volume II: 1915–1929/ Edited and Revised by Robert A. Karlowich, New York, 2000, 470 p.
- АЛЕКСССВ – П. Алексеев: Основы театрального творчества. Краткое руководство для театральных кружков, начинающих режиссеров и актеров, Ужгород, 1937, 48 с.
- АРИСТОВ – Ф. Ф. Аристовъ: Карпато-русскіе писатели: Изслѣдованіе по неизданнымъ источникамъ: Въ трехъ томахъ. Т. 1, Москва, 1915, 305 с.
- БАБОТА – Л. Бабота: Закарпатоукраїнська проза другої половини ХІХ століття, Пряшів, 1994, 256 с.
- БАЛЕГА – Ю. Балега: Становлення нової української літератури на Закарпатті (20-і – початок 40-х років ХХ століття), *In: Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура»*, Ужгород, 1993, с. 42-48.
- БАЧА – Ю. БАЧА: Літературний рух на Закарпатті середини ХІХ століття, Пряшів, 1961. – 274 с.
- БЕСКИД 1928 – Н. Бескид: Поэзія Попрадова, Пряшев, 1928, 96 с.
- БИРЧАК 1921 – В. Бирчак: Литературнѣ стремлѣня Подкарпатської Руси, Ужгород, 1921, 96 с.
- БИРЧАК 1936 – V. Birčak: Dnešní stav podkarpatské literatury, *In: Podkarpatská Rus: Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi*, Redagoval J. Zatloukal, Bratislava, 1936, С. 193-202.
- БИРЧАК 1937 – В. Бірчак: Літературні стремління Підкарпатської Руси, Друге доповнене видання, Ужгород, 190 с.
- БЛИХОВА – А. Блыхова: Русинська література по року 1989, *In: Русини. Руснаци. Ruthenians (1745–2005): II. Нови Сад*, 2009, с. 120-128.
- БОНКАЛО – Sándor Bonkáló: A kárpátalji ruten irodalom és művelődés, Pécs, 1935.
- БРИНСЬКИЙ – о. Sigmund Brinsky: Stichi, Homestead, Pa: Vydavatel'stvo Sojedenienija Gr. Kaftoličeskich Russkich Bratstv, 1922, 168 p.

- ВАНЬО ГУНЯНКА – [б.а., ймовірно – Ваньо Гунянка]: Андрей Патрус, *In: Карпаторусский календар Лемко-Союза на 1938 / Составил Ваньо Гунянка. Год издания XIII, Нью Йорк, Н.Й., 1937.*
- ВАРЗАЛІЙ 1924 – о. Stefan Varzaly: Bludnyj syn, *In: Американській рускій мѣсяцослов. Kalendar Sojedeninija na rok 1925, Homestead, Pa: Tipografia Amerikanskoho Russkoho Viestnika, p. 125-136.*
- ВАРЗАЛІЙ 1930 – о. Stefan Varzaly: Selska svad'ba: Veseloihra iz žizni podkarpato-russkaho naroda. V trech aktach, Homestead, Pa: Tipografia Amerikanskoho Russkoho Viestnika, [1930?], 28 p.
- ВЕРГУН – Д. Н. Вергунъ: Карпаторусская литература (Краткій очеркъ), *In: Восемь лекцій о Подкарпатской Руси. Переводъ съ чешскаго Д. Н. Вергуна, Прага: Иждивеніемъ «Чешской школы политическихъ ученій», 1925, с. 47-60.*
- ВІСНИК – [б. а.]: Изъ Пряшева, *In: Вѣстник: Часопись политическа для русиновъ Австрійской державы, Рочникъ VI, 1854, число 54, с. 210.*
- ГАНУЛЯ 1930 – [б. а.; вірогідно автор – Joseph Hanulya]: Korotkij perehľad našej literatury-pismennosti, *In: Вождь-Leader, Cleveland, Vol. II, 1930, June: № 5, p. 10-11; № 6, p. 8-10; July: № 7, p. 16-18.*
- ГАНУЛЯ 1941 – Joseph P. Hanulya: Rusin Literature, Cleveland, Ohio, 1941, 83 с.
- ГАРАЙДА – И. Гарайда: Грамматика руського языка, Унгварь, 1941, 142 с.
- ГАРТЛІ 1930 – A. Hartl: Literární obrození podkarpatských Rusínů v letech 1920–1930: Zvláštní otisk ze Slovanského přehledu, Praha, 1930, 69 s.
- ГАРТЛІ 1936 – A. Hartl: Přehled literárního hnutí na Podkarpatské Rusi, *In: Podkarpatská Rus: Sbořník hospodárského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi, Redagoval J. Zatloukal, Bratislava, 1936, C. 181-187.*
- ГРИК – С. Гірик: Валерій Падяк. Нарис історії карпаторусинської літератури XVI–XXI століть, *In: Критика, 2012, № 11-12, с. 26.*
- ГОРНЯК – Nikolaj A. Hornjak: Molodaja posl'ivojennaja literatura Karpatorossov i ich kul'turno-političeskoje položenije, *In: Kalendar' organizacii Svobody na hod 1937 / Sostavil ot imeni Organizacii Greko Kaht. Karpato-Russkich Spomahajusčich Bratstv Svobody Stephen Banitsky, III. redaktor "Vostoka", Hod izdanija XI, Perth Amboj, N. J.: Tipografija „Vostoka“, [1937], s. 142-156.*

- ГЕРОВСЬКИЙ – Г. Геровский: Исторія угро-руської літератури вь изобразеніи Володимира Бирчака, Ужгород, 1943.
- ГОЙДИЧ – Dr. St. G[o]jdič: Literaturnoje d'ijstvovanije o. Joanna Kizaka. *In: Американскій русскій мѣсяцослов. Kalendar Sojedenenija na rok 1933*”. Hod izdanija XXXVIII / Sostavil o. Stefan Varzaly, Homestead, PA, [1933], s. 116-119.
- ГОРЗО – o. Valentine Gorzo: Fedorišinovy: Drama vo trech aktach: Iz žit'a Amerikanskich Rusinov, McKeesport, Pa: Knihopečat'ňa Sobranija Greko Katholičeskich Cerkovnych Bratstv, 1925, 32 p.
- ДАВИДОВА 1991 – И. Давыдова: Театр над Латорицею, Ужгород, 210 с.
- ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬВАЯ – [б.а., ймовірно Степан Добош]: Літературная дѣятельность Сильвая, *In: Американскій русскій мѣсяцословъ. Kalendar' Sojedenenija na rok 1939. Hod izdanija XXXXIV, Homestead, Pa, [1939], s. 61-77.*
- ДУДАШ – Русински / руски писні / Выбрала Н. Дудаш / Фахово консултанти: А. Плишкова, П.Р.Магочи, П. Трохановски, И. Удвари, В. Сочка Боржавин, Нови Сад, 1997, 272 с.
- ДУЛІЧЕНКО – А. Дуличенко: Письменность и литературные языки Карпатской Руси (XV–XX вв.): Вступительная статья. Тексты. Комментарии, Ужгород, 2008, 908 с.
- ДУМНИЧ – Ю. Думнич: Українізація школи на Пудкарпатській Русі пуд час Чехословацького періода, Ужгород, 2009, 52 с.
- ДУХНОВИЧ – О. Духнович: Пряшов. Мы получили посланіе отъ оугорского Русина... *In: О. Духнович, Твори. В 4-х томах. Т. 3, Пряшів, 1989, с. 284-285.*
- ДУЦЬ-ФАЙФЕР 2001 – H. Duć-Fajfer: Literatura Łemkowska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku / Polska akademia umiejętności; Prace Komisji wschodnioeuropejskiej, Tom VII, Kraków, 2001, 418 s.
- ДУЦЬ-ФАЙФЕР 2002 – Ци то лем туга, ци надія. Антологія повиселеной лемківской літератури в Польщы / Вибір, редакція, вступны тексты О. Дуць-Файфер, Ліґниця, 2002, 514 с.
- ЕНЦИКЛОПЕДІЯ 2005 – Encyclopedia of rusyn history and culture/ Editors: P.-R. Magocsi, I. Pop, Toronto–Buffalo–London, 2005, 570 p.
- ЕНЦИКЛОПЕДІЯ 2010 – Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / укладачі П. Р. Магочій, І.Поп; заг. редакція: П. Р. Магочій, Ужгород, 2010, 888 с.

- ЗАКРИВИДОРОГА – О. Закривидорога, Л. Ильченко, В. Падяк: Олена Рудловчак: Бібліографія праць та літопис життя, Ужгород, 2001, 160 с. Особливо див. вступну статтю В. Падяка, с. 9-22.
- ШЛЯХОМ ЖОВТНЯ – Шляхом Жовтня: Збірник документів, Т. 2, Ужгород, 1961, с. 456-457.
- ІГНАТОВИЧ – Г. Ігнатович: Від гасниці до рампи: Нариси з історії українського театру на Закарпатті, Ужгород, 2008, 344 с.
- ІЛЬЧЕНКО – Л. Ильченко: Бібліографія русинськоязычных видань = A Bibliography of Rusyn-Language Publications: 1989–2004, Ужгород, 2007, 80 с.
- ІЛЬЧЕНКО–ПАДЯК – Л. Ильченко, В. Падяк: Бібліографія русинськоязычных видань = A Bibliography of Rusyn-Language Publications : 2005–2014, Ужгород, 2015, 112 с.
- ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ 1942 – Історія подкарпатурської літератури [автор: Степан Добош?], Унгварь, 1942, 64 с.
- ГУЛ 1987 – Історія української літератури: У 2-х томах, Т. 1, Київ, 1987.
- КАПРАЛЬ – М. Капраль: Подкарпатское Общество Наук: Публикації: 1941–1944, Ужгород, 2002, 172 с.
- КРАЛИЦЬКИЙ – [б.а.]: О. Anatolij Kralickij, *In: Kalendar' organizacii Svobody na hod 1935 / Sostavil ot imeni Organizacii Greko Kaftoličeskich Karpato-Russkich Spomohajusčich Bratstv Svobody Joann E. Petach, redaktor "Vostoka", Hod izdanija IX, Perth Amboj, N. J. : Tipografija „Vostoka“, [1935], s. 74-75.*
- КРИНИЦЬКИЙ – М. Крыницкій: Историческое состояние Намѣстничества Мушынского въ взглядѣ фізично-политичномъ, моральномъ и религійномъ отъ основанія 54-хъ тутъ существующихъ чисторускихъ сѣлъ и двохъ городков: Мушына и Тыличъ, списанное Михаиломъ Крыницкимъ приходникомъ рускимъ въ Тыличи, въ окрестъ Сандецкомъ 1852 года, Отечественный Сборникъ, Вѣдень, 1853, С. 75, 79.
- КУБЕК – Emilij A. Kubek: Narodny povísti i stichi, Scranton, Pa: Obrana, 1922–1923.
- I. Tom (Volume), 240 s.
 - II. Tom (Volume): Marko Šoltys: Roman iz žit'ja Podkarpatoj Rusi, 206 s.
 - III. Tom (Volume): Marko Šoltys: Roman iz žit'ja Podkarpatoj Rusi, 194 s.

- IV. Tom (Volume): Marko Šoltys: Roman iz žit'ja Podkarpatsoj Rusi, 182 s.
- KUBEK 1917 – Kalendár amerikansko russko slovenský na rok 1917 – Американській русській мѣсяцословъ на годъ (рокъ), 1917, p. 120.
- KUBEK 1930 – E. Kubek: Autobiografia, *In:* Вождь-Leader, Cleveland, Vol. II, 1930, February, № 2, p. 6-9.
- KUBEK 2007 – Emil Kubek: Olga: Narodna teatralna p'esa s pisnami iz amerikanskoj žizni v dvuch aktach / Editor F. Dancak, Prešov, [2007], 52 s.
- КУРИЛЛО – Теофилъ Курилло: Короткый перегляд писателей и журна-листов на Лемковщинѣ, Львов, 1937, с.
- ЛАТЯК 1995 – Д. Латяк: Дваец пейц роки АРТ-РНТ «Дядя» (1970–1995), Нови Сад, 1995, 304 с.
- ЛАТЯК 2008 – Д. Латяк: Театрални живот Руснацох: I часц, Нови Сад, 2008, 376 с.
- ЛЕЛЕКАЧ – Н. Лелекач: Подкарпатское письменство на початку XX вѣ-ка, «Зоря–Гойнал»: Часопись Подкарпатского общества наукъ, Ужгородъ, 1943, с. 229-257.
- ЛЕЛЕКАЧ–ГРИГА – Выборъ изъ старого руського письменства Подкар-патя (Отъ найдавніѣшихъ початковъ до середины XIX. в.) / Со-ставили: Николай Лелекачъ и Михаилъ Грига, Унгваръ: Выданя Подкарпатского Общества наукъ, 1943, 137 с.
- ЛЕМКИН – И. Ф. Лемкин [I. Полянский]: История Лемковины, Юнкерс, 1969, 384 с.
- ЛИНТУР – Petr Lintur: Andrej Patrus, *In:* Kalendar' organizacii Svobody na hod 1939 / Sostavil ot imeni Organizacii Greko Kaftoličeskich Kar-patorusskich Spomahajusčich Bratstv Svobody Michael Logojda, Hod izdanija XIII, Perth Amboj, N. J.: Tipografija „Vostoka“, [1939], s. 81-90.
- ЛЯВИНЕЦЬ 2008 – Русинський ренесанс: Антологія русинської поезії другої половки XX сторочя / Пуд редакцієв Маріанни А.Лявинец, Т. 1, Будапешт, 2008, 168 с.
- ЛЯВИНЕЦЬ 2015 – Русинський ренесанс: Антологія русинської прози другої половки XX сторочя / Пуд редакцієв Маріанни А. Ляви-нец, Т. 2, Будапешт, 2015, 168 с.

- МАГОЧІЙ 1975 – Paul Robert Magocsi: Rusyn-American Ethnic Literature, *In: Harvard Ukrainian Research Institute Offprint Series, № 5, Cambridge, Mass., 1975, pp. 430-445.*
- МАГОЧІЙ 1978 – Paul Robert Magocsi: Rusyn-American Ethnic Literature, *In: Ethnic Literature Since 1776: The Many Voices of America / eds. Wolodymyr T. Zyla and Wendell M. Aycock, Vol. II, Lubbock, Texas, 1978, pp. 503-520.*
- МАГОЧІЙ 1987 – Paul Robert Magocsi: Carpatho-Rusyn Press, *In: The Ethnic Press in the United States: A Historical Analysis and Handbook / ed. Sally Miller, New-York, Westport, Conn. and London, 1987, pp. 15-26.*
- МАГОЧІЙ 1994 – П. Р. Магочій: Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948), Ужгород, 1994, 296 с.
- МАГОЧІЙ 1999 – Paul Robert Magocsi, Of the Making of Nationalities There is No End: Volume One: Carpatho-Rusyns in Europe and North America, New York, 1999, 482 p.
– Carpatho-Rusyn Press in the United States, p. 416-429;
– Rusyn-American Literature, p. 430-445.
- МАГОЧІЙ 2005 – Paul Robert Magocsi: Our People: Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America, Wauconda, Illinois, 2005, 232 p.
- МАГОЧІЙ 2006 – П. Р. Магочій: Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів / Пер. з англ. С. Біленького, Н. Кушко; Сюжетні комент. до іл. В. Падяка, Ужгород, 2006, 120 с.
- МАГОЧІЙ / ПОП – Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / уклад. : Павло Роберт Магочій, Іван Поп ; заг. ред. Павла Роберта Магочія ; пер. з англ. мови Надії Кушко, Ужгород, 2010, 856 с. + XXXII с.
- МАГОЧІЙ / СТРУМІНСЬКИЙ 1977– P. R. Magocsi, B. Strumins'kyi: The First Carpatho-Ruthenian Printed Book, *In: Harvard Library Bulletin, XXV, 3 (Cambridge, Mass., 1977), pp. 292-309.*
- МАЦИНСЬКИЙ – І. Мацинський: Кінець XVIII – перша половина XIX ст. та життя і діяльність Василя Довговича. До двохсоті річниці від народження (1783 –1849), *In: Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Т. 10, Пряшів, 1982, с. 23-110.*
- МАЦКОВ – Peter J. Maczkov: Vinec nabožnych stichov: A Book of Religious Poetry, Munhall, Pa, 1958, 140 p.

- МИКИТАСЬ 1968 – В. Л. Микитась: Давня література Закарпаття: Нариси літератури Закарпаття доби феодалізму, Львів, 1968, 256 с.
- МИКИТАСЬ 1971 – В. Микитась: Галузка могутнього дерева: Літературний нарис, Ужгород, 1971, 208 с.
- МИШАНИЧ 1964 – О. В. Мишанич: Література Закарпаття XVII–XVIII століть: Історико-літературний нарис, Київ, 1964, 116 с.
- МИШАНИЧ 1996 – О. Мишанич: Загальноукраїнський контекст літератури Закарпаття: Літературно-критичні студії, Ужгород, 1996, 100 с.
- МОНЧАЛОВСЬКИЙ – О. А. Мончаловскій: Владимиръ Игнатьевичъ Хилякъ (Іеронимъ Анонимъ, *In*: Послѣднія произведенія В.И. Хиляка, I: Женитьба по разсѣянности, II: Послѣдняя повѣсть. Съ критико-біографическимъ очеркомъ о В. И. Хилякѣ, составленнымъ О. А. Мончаловскимъ и съ портретомъ В. И. Хиляка, Львовъ, 1894, с. 5-19.
- МУРАНИЙ – И. Мураній: К вопросу литературного языка подкарпатских русинов, *In*: Доклад о дѣятельности Унгварского кор. греко-кат. лица и пѣвчо-учительской семинаріи: За 1938–1939. школьный рок, с. 40-45.
- НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1930 – Е. Недзѣльскій: Десять лѣтъ карпаторусской литературы, *In*: Карпаторусскія достиженія: Юбилейный сборникъ статей по поводу 10-лѣтія добровольнаго присоединенія Подкарпатской Руси къ Чехословакіи, составитель А. В. Поповъ, Мукачево, 1930, с. 117-121.
- НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1932 – Е. Недзѣльскій: Очеркъ карпаторусской литературы, Ужгородъ, 289 с.
- НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1936/1 – Е. Недзѣльскій: Литература и издательская дѣятельность на Подк. Руси послѣ переворота, *In*: Подкарпатская Русь за годы 1919–1936, Ужгородъ, 1936, с.131-136.
- НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1936/2 – J. Nedzel'skij: Nová karpatoruská beletrie, *In*: Podkarpatská Rus: Sbořník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi, Redagoval J. Zatloukal, Bratislava, 1936, С. 187-192.
- НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1938 – Evgenij Nedzel'skij: Očerk karpatorusskoj literatury, *In*: Kalendar' organizacii Svobody na hod 1938 / Sostavil ot imeni Orga-

- nizacii Greko Kaftoličeskich Karpato-Russkich Spomahajusčich Bratstv Svobody Stephen Banitsky, III. redaktor "Vostoka", Hod izdanija XII, Perth Amboj, N. J. : Tipografija „Vostoka“, [1938], s. 102-122.
- НЕДЗЕЛЬСЬКИЙ 1941 – Е. Недзельский: Угро-русский театр, [Ужгород], [1941], 112 с.
- ПАДЯК 1993 – В. Падык: Жреці та вандали: Навколо Мукачівського псалтиру, Карпатський край, 1993, № 1: с. 14-15; № 2: с. 9-11; № 3: с. 8-9; № 4-6: с. 41-43.
- ПАДЯК 1998 – В. Падык: Герой, що оберіг своє кохання, *In*: А. Кралицький, Кому мила есть отчина: Оповідання, Ужгород, 1998, С. 5-16.
- ПАДЯК 1999 – В. Падык: З історії діяльності Слов'янських комітетів поміж русинів: невідоме листування А. Кралицького з М. Раєвським 1865–1866-го років, *In*: Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в XIX–XX ст.: Доповіді наук. семінару, присвяч. 150-річчю Слов'янського з'їзду в Празі, Ужгород, с. 62-78.
- ПАДЯК 2000 – В. Падык: Трагічна доля фундаментальної бібліографічної праці Підкарпаття: Огляд віднайдених архівних матеріалів, *In*: Загальна бібліографія Подкарпаття/ Зложили Н. Лелекач, И. Га-райда. Kárpátolja általános bibliográfiája/ Osszeallították Lelekács Miklós, Narajda János. [Факс. вид.: 1944], Ужгород, 2000, с. 187-212.
- ПАДЯК 2003 – В. Падык: Проблеми, здобутки та перспективи видавничої справи на Закарпатті в контексті сучасного русинського національно-культурного відродження, *In*: Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія, Вип. 8, Ужгород, 2003, с. 165-171.
- ПАДЯК 2004 – В. Падык: Перша світова війна: Карпатські спомини, «Старий Замок Паланок», 2004, 22-28 жовт. (№ 15), с. 15.
- ПАДЯК 2006/1 – В. Падык: Ужгородський тижневик «Новый Свѣтъ» (1871–1872): Анотована бібліографія матеріалів та історичний нарис. Ужгород, 2006, 172 с.
- ПАДЯК 2006/2 – В. И. Падык: Закарпатье (Подкарпатская Русь): проблемы и особенности функционирования русинского литературного языка в контексте национального возрождения, *In*: Славянские литературные микроязыки и языковые контакты : Материалы междуна-род. конф., организованной в рамках Комиссии по языковым контактам при Междуна-род. Комитете славистов. Тарту,

- 15-17 сентября 2005 г.; под ред. А. Д. Дуличенко, С. Густавссона, Тарту, 2006, с. 265-284.
- ПАДЯК 2006/3 – В. Падык: Видавнича справа та кириличний друк на Підкарпатській (Угорській) Русі за часів австрійської влади Габсбургів, *In: Carpatho-Rusyns and Their Neighbors: Essays in Honor of Paul Robert Magocsi.*– Fairfax, VA, 2006, p. 307-347.
- ПАДЯК 2006/4 – В. Падык: Сто років з Андрієм Карабелешем, *In: Карабелеш, А. Избранное: стихи, проза, Ужгород, 2006, с. 11-40.*
- ПАДЯК 2008 – В. Падык: Возродження русинського ошколованя на Подкарпатській Русі (2003–2008), Ужгород, 2008, 36 с.
- ПАДЯК 2010 – В. Падык: Нарис історії карпаторусинської літератури XVI–XXI століть, Ужгород, 2010, 204 с.
- ПАДЯК 2012 – В. Падык: Нарис історії карпаторусинської літератури XVI. – XXI. стороча : Высокошкольський учебник / Переклад з укр. языка: К. Копорова, Пряшів, 2012, 140 с.
- ПАДЯК 2015 – В. Падык: Історія карпаторусинської літератури и культури: Драматургія и національний театр на Підкарпатській Русі (1848 – 1989) : Высокошкольський учебник, Пряшів, 2015, 186 с.
- ПАДЯК – ІЛЬЧЕНКО 1994 – В. Падык, Л. Ільченко: о. Анатолій Кралицький: Бібліогр. Показчик, Ужгород, 112 с.
- ПАДЯК – ІЛЬЧЕНКО 1995 – В. Падык, Л. Ільченко: Кралицький і третє тисячоліття, «Карпатський край», 1995, № 1-4 (січ.-квіт.), с. 128-129.
- ПАТРУС-КАРПАТСЬКИЙ – Андрей Патрус: О карпаторусской литературе, *In: Карпаторусский календар Лемко-Союза на 1938 / Составил Ваньо Гунянка. Год издания XIII, Нью Йорк, Н.Й., 1937.*
- ПЕРОВИЧ – Josif Perovič: Predislavie [до: Е. Kubek: Autobiografia], *In: Вождь-Leader, Cleveland, Vol. II, 1930, February, № 2, p. 3-4.*
- ПОП 2001 – И. Поп: Энциклопедия Подкарпатской Руси, Ужгород, 432 с.
- ПОСТИЛА – Няговские поучения. A Nyagovai Posztilla. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петровъ: [Петроградъ, 1921] с вводной статьёй Ласло Дэже = Alekszej Petrov szövegkiadásának fakszimiléje Dezső László bevezető tanulmányával, Ньиредь-хаза – Nyíregyháza, 2006.– 211 с.
- ПРЯШІВЩИНА – Краєзнавчий словник русинів-українців: Пряшівщина/ під ред. Ф. Ковача, Пряшів, 1999, 502 с.

- РОМАНЧИК – Р. Э. Романчик: Ординарный профессор А. Д. Дуличенко. Библиография, Тарту, 2006, 286 с.; Особливо див. вступну статтю О. Журавльова, с. 13-18.
- РОШКОВИЧ – Э. Рошковичъ: Краткій очеркъ исторіи церковно-славянскаго языка и словесности, *In*: Е. Сабов, Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ, Унгарь, 1893, с. 171-182.
- РУДЛОВЧАК – О. Рудловчак: Газета «Свет» і її попередники. Бібліографія матеріалів «Света», *In*: Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Т. 12, Пряшів, 1985, с. 83-146.
- РУСИНКО 2003 – E. Rusinko: *Straddling Borders: Literature and Identity in Subcarpathian Rus'*, Toronto – Buffalo – London, 2003, 560 p.
- РУСИНКО 2005 – E. Rusinko: *Carpatho-Rusin literature*, *In*: *The Greenwood Encyclopedia of Multiethnic American Literature. Volume I: A – C* / Edited by Emmanuel S. Nelson, Westport, Connecticut–London, 2005, p. 392-396.
- РУСИНКО 2011 – “Good is a Rusin”: *Antology of Contemporary Carpatho-Rusin Literature* / Edited by Elaine Rusinko; Translated by Elaine Rusinko with Bogdan Gorbal and Slavomir Olejar, Bloomington, Indiana, 2011, 306 p.
- РУСИНКО 2011/2 – E. Rusinko: *Karpatskorusínska literatura v USA*, *In*: *Studium Carpato-Ruthenorum 2011: Штудії з карпаторусиністики*, Пряшів, 2011, с. 98-103.
- САБОВ 1893 – Е. Сабовъ: Очеркъ литературной дѣтельности и образования Угро-русскихъ, *In*: Е. Сабовъ, Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ, Унгарь, 1893, с. 183-210.
- САБОВ 1925 – Е. Сабовъ: Очерк литературной дѣтельности и образования карпатороссовъ, Ужгородъ, 1925, 32 с.
- СКРИПНИК – М. Скрипник: Національне відродження в сучасних капіталістичних державах на прикладі Закарпатської України, «Прапор марксизму», Харків, 1928, № 1 (2), с. 229-230.
- СОЧКА-БОРЖАВИН – В. Сочка-Боржавин: Будители подкарпатскихъ русинов, Ужгород, 1995, 120 с.
- СТРИПСЬКИЙ – Біленький (Ядор Стрипський): Старша руська письмен-

- менность на Угорщинѣ, «Наука», Унгвар, № 10-11, 29; Окреме видання: Унгвар, 1907.
- СУЛИНЧАК – В. Сулинчакъ: Предисловіе. *In*: Грабарь Вл., Лугошъ М. Овчаръ: Драма из сельской жизни по сюжету Сіона Сильвая в 4. дѣйствіях, Ужгород, 1940, с. 4-6.
- ТАЛВЪ – Talvj: Geschichte der russischen Sprache und Literatur, *In*: Talvj, Uebersichtliches Handbuch einer Geschichte der slavischen Sprachen und Literatur, Leipzig, 1852, s. 39-84.
- ТАМАШ – Ю. Тамаш: История русской литературы, Београд, 1997, 752 с.
- ТОРОНСЬКИЙ – А. И. Тороньскій: Русины-Лемки, Зоря Галицкая яко Альбумъ на годъ 1860, Львівъ, 1860, с. 395.
- УДВАРИ – Иштван Удвари: Биобиблиографический указатель / Под ред. А. Золтана, Nyíregyháza, 2010, 238 с.
- ФЕДОР 1929 – Павелъ Федоръ: Очерки карпаторусской литературы: Со второй половины XIX столѣтія, Ужгородъ, 1929, 76 с.
- ФЕДОР 1936 – Степан С. Федор: Театральное дѣло на Подк. Руси, *In*: Подкарпатская Русь за годы 1919–1936, Ужгородъ, 1936, с. 141-143.
- ФЕЄРЧАК 1868 – П. И. Феерчак: Письмо Петра Ивановича Феерчака Василию Ивановичу (?), от 30 янв. 1868 г. [Отрывок из статьи об Угорской Руси]. *In*: Российская государственная библиотека, Отдел рукописей, фонд 239, картон 23, ед. хр. 51, л. 1-6.
- ФЕЄРЧАК 1888 – П. Феерчакъ: Очеркъ литературнаго движенія Угорскихъ Русскихъ, Одесса, 1888, 42 с.
- ФРАНКО – І. Франко: Зібрання творів: У 50 томах:
Т. 32:
– Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв., Київ, 1981, с. 207-229.
– Студії на полі карпаторусинського письменства XVII–XVIII вв., Київ, 1981, с. 371-423.
- Т. 41: Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Київ, 1984, с. 194-470.
- ЧЕРНЕЦЬКИЙ – В. Чернецкій: Загадки зъ студентского житя въ Пряшовѣ на Уграхъ, Дѣло, 1886, № 107, с. 1.
- ЧУРЧИЧ – Библиография Руснацох у Югославії. 1918–1980: I : М. Чурчич: Библиография кнїжкох, календарох, часописох и новинок на руским языку, Нови Сад, 2006, 1020 с.

Іменний покажчик*

А

Адальберт, *св.* 27, 32, 55
Аді Е. 135
Азарій П. 64, 72
Алексеев П. 138
Алексович В. 35
Алексович К. 19, 71, 72,
77
Алмашій М. 24
Ангелович А. 54
Анеш П. 58
Аноним І. (*див.* Хиляк В.)
Анталовський Д. 129
Арань Я. 135
Арістов Ф. X, 10, 111, 120
Арпад 81
Арпадовичі, *династ.* 28
Архій Й. 135, 141
Афанасій, *св.* 32

Б

Бабель І. IX
Бабота Л. 17, 60
Базилович І. 29, 34
Байза І. 187
Байрон 121
Баков Я. 22
Бакош І. (Якуб'янський)
106
Балега Ю. 15, 16
Балецький Е. 21, 113,
114, 122, 145, 148
Балудянський А. 9
Балудянський М. 34
Банітський С. 146, 156,
164
Бараболя Марко 113,
120, 134
Баргунек Й. 164

Баторі С. 37, 39
Батяні Л. 94
Бача Ю. XI, 17
Бачинський А. (Бачин-
ський А.) 21, 27, 28,
33, 47, 55, 57-59, 193
Бачинський Ю. 106
Бегнер Х. 38
Бедзір В. 24
Безинець Г. 156
Белейчак Т. (*див.* Белл Т.)
Белень М. 185
Белл Т. 154
Бенеш Е. 130
Берегій Г. 147
Беррі Д. 154
Бесерміні В. 22
Бескид Г. 64
Бескид М. (Бескид Н.)
77, 97, 110, 111
Бешенеї Д. 58
Б'елек А. 89
Бирчак В. X, 11, 12,
111-113, 118-121
Бицко М. 185
Бідяк В. 131
Бізанцій Г. Г. 27, 28, 49,
54
Білак С. 106, 107, 108
Біленький (*див.* Стрип-
ський Г.)
Білявський М. 164
Благослав Я. 37, 38
Благовський Г. Г. 28
Блихова О. (Блыхова А.)
187
Бобульський А. 113, 125,
129, 136, 147, 164, 165
Боднар Г. 89

Божук М. 113, 114, 119, 120
Бокшай Й. 125
Бонкало О. 12, 13, 133
Боржавська М. 147
Борисов І. 15
Боролич Ю. 148
Боршош-Кум'ятський Ю.
113, 114, 119, 120, 134
Брадач І. 21, 27, 28
Бринський С. 156, 159
Брод М. IX
Будінські М. 22
Буряк М. 184
Бучко Папгаргаї А. 22,
188

В

Вавринчик І. 125
Валко А. 155
Вальковський А. 54, 55,
57, 62
Ванса М. 155
Варвара, *св.* 73
Варга Д. 22
Варзалій С. 143, 160, 165
Василій Великий, *св.*
26, 72, 73
Васковь В. 150
Васько І. 106, 113
Венелін Ю. 35
Вергун Д. 11, 111, 120,
149, 150
Висаник М. 35
Вислобоцький Ю. 66
Вислоцький Д. (*псевд.*:
Ваньо Гунянка) 19,
106, 128, 145-148,
156, 164, 168, 169
Висоцький В. 187
Візер А. 59

* Іменний покажчик не охоплює прізвища із розділу «Бібліографія».

Вінаї С. 22, 189
Воленський Н. 149
Волошин А. 105, 106,
113, 130, 150, 153
Волошинович М. 19
Ворон А. 21, 113, 124,
134, 135
Воскресенський М. 15
Вошчепинець Ф. 147
Врабель М. 106, 107, 108

Г

Габсбурги 25, 27, 29, 33,
40, 54, 193
Гаврилякова Л. 187
Гаджега В. 105, 111, 157
Галас К. 135
Галгашова Г. 185
Галчакова Г. 185
Гамзатов Р. 187
Гамсун К. 135
Гануля Й. П. IX, 144,
149, 150, 151
Ганчин М. (Ганчинь)
143, 144, 150, 157
Гануляк Г. 98, 106
Гарайда І. 134, 135,
141, 217
Гарді Д. 22
Гарді-Ковачевич І. 22
Гартл А. X, 111, 112,
120, 170
Гаталяк П. 113
Гаттінгер-Клебашко Г.
21, 185
Гашек Я. 125
Гвадані Й. 58
Гвозда М. 185
Гебей В. 64
Гебей Д. 77
Гебей П. 157
Гегальчій О. 24
Гейне Г. 135
Гете Й. 121, 135
Гірик С. VIII
Главатий Ф. 130, 131
Гладонік С. 133
Гнатюк В. 11, 46
Гоголь М. 136, 137
Годинка А. 12, 28, 106, 133
Гойда Ю. 141
Голенда Й. 17
Головацький І. 66
Головацький Я. 11
Головчак І. 184
Гомічков О. 64, 72, 77
Горак К. 187
Горбаль Б. 152
Гордоні Г. 137
Горзовь В. (*див.* Горзо В.)
Горняк М. (*псевд.* Коля
Лаборчан) 125, 145,
146, 147, 148, 164
Горошак І. 184
Грабан В. 184-186
Грабар В. 131, 136,
137, 138
Град М. 24, 185
Гудак Ш. 22, 23
Гумецький М. 19, 97
Гунянка Ваньо (*див.* Ви-
слоцький Д.)
Гуца Ю. (*див.* Венелін Ю.)
Гушалевиц І. 66

Ґ

Ґарді-Ковачевич І. 189
Ґарянські В. 22
Ґеровський Г. X, 12
Ґірова М. 185
Ґойдич С. 146
Ґорзо В. (Ґорзовь) 150,
165, 167
Ґоттгельф Є. 89
Ґренджа-Донський В.
(Ґренджа) 113-116,
120, 123, 130, 153
Ґрига М. X
Ґуланич Г. 165, 168

Д

Давидова І. 176
Даліда А. 185
Даль В. 88
Данилович Коритнян-
ський І. (Данило-
вич І.) 64, 77, 137
Данцак Ф. 20
Дедицький Б. 66, 72
Деже Л. (Дже Л.) 51
Джейсон С. 155
Декамельіс Й. 27, 29, 49
Дем'ян Л. (*псевд.*: Лу-
качъ Дем'янь) 106,
107, 113, 114, 123, 135
Джумурат О. 124
Дзиндзьо М. 184
Дікенс Ч. 130
Добош В. 113, 114,
122, 148
Добош С. 146
Добрянський А. (Доб-
рянський А.) 19, 35,
72, 114, 187
Добрянський В. 72
Довгович В. 16, 35, 54,
55, 58-62, 67
Доде А. 135
Дойко Г. 58
Долинай П. 106
Домбровська М. (*див.*
Підгірянка Марія)
Дорошенко Д. 11
Достоевський Ф. 98
Драгоманов М. 11, 46
Дугоніч А. 58
Дудаш В. 22
Дудаш Н. XII, 22, 23
Дудра Я. 184
Дуліченко О. 1, 17, 18,
105, 106, 118
Думнич Ю. 120
Духновичі 129

Духнович О. (Духнович А. В., Духновичъ) 9, 16, 18, 19, 20, 35, 58, 62-70, 72, 74-77, 93, 100, 103, 106, 107, 110, 118, 123, 129, 130, 137, 145, 187, 188, 195
Дуць-Файфер О. XII, 19, 71, 83, 88, 184-186, 189

Дюлай І. 113

Е

Еренбург І. 120

Є

Єсенін С. 187

Ж

Жаткович П. 143
Жаткович Ю. 106
Желем І. 184
Женюх П. 185
Животко А. 111
Жидович Т. 148
Жупан Й. 113, 124
Журава Д. 169

З

Заборський І. 187
Задор Д. 135
Закривидорога О. 16
Затлоукал Я. 187
Зейкан І. 39
Зілагі Л. 137
Зілінський О. 37
Зозуляк О. 20
Золтан А. 21
Зореслав 113, 114, 120
Зубрицький Д. 111, 113

І

Іванчов Ф. 113, 114, 148
Ігнатков Ю. 9
Ігнатович Г. 175

Ільченко Л. 24, 72, 78, 179, 188
Іосиф, *имп.* (див. Йосиф II)
Ірасек Й. 111

Й

Йокаї М. 88, 135
Йосиф II, *имп.* 30, 33, 46, 53

К

Кабалюк М. 21
Казінці Ф. 58
Кайгл Л. 131
Калабішка Е. 113, 136, 137, 147
Калинич І. 185, 188
Канюх Н. 22, 189
Капніст В. 69
Капраль М. 13, 21, 134
Карабелеш А. 112-114, 117, 120-122, 133, 145, 147, 148, 221
Карамзін М. 58
Карас Н. 155
Карман Й. 58
Карманський П. 113
Кеминь М. 185
Керекеш Ю. 134, 135
Кернер Г. IX
Керча І. (*псевд.*: Слободан Славко) 141, 185, 187
Керча Т. 186
Кешеля Д. 181, 182, 184
Кизак І. 107, 113, 145
Кимак В. 72
Кирда Болхорвес В. 189
Кирило, *св.* VIII, 6, 147
Кирячок І. 15
Кичура С. 169
Кішшова Ю. 185
Кобан В. 154
Ковач М. 23

Ковач Ф. 17
Козик М. 124, 147
Колесар Ю. 22
Коллар Я. 44
Коломієць І. 15
Коман О. 156, 160, 164
Комань В. 150
Комлошій І. 137, 141
Конан Дойль А. 135
Копорова К. 20
Корницький І. 27
Коробчак П. 186
Корятович Ф. (Коріятовичъ Ф.) 39, 40, 147
Коссака М. 66
Костелник Балатинац А. 22
Костелнік В. 22
Костельник Г. XII, 22, 125, 126, 213
Кость Ю. 135
Костюхин Л. 38
Костянтин (Константин), *воєвода* 39, 40
Коубекъ Е. див. Кубек Е.
Коцак А. 34, 35, 54, 55
Коцебу А. 136
Кочіш С. М. 22
Кочіш М. М. 22, 23
Кошут Л. 63
Крайняк Ф. 188
Кральський А. 10, 16, 30, 64, 67, 71, 72, 77-79, 81-83, 88, 89, 92, 98, 145, 146, 199
Криницький М. (Криницький М.) 93
Криницький Ш. 19
Ксеніч П. 186
Ксеняк М. 185-186-188
Кубек Е. (Коубекъ Е.) 20, 106, 125, 149, 154, 156, 157, 160, 161-163, 165, 166, 168, 211

Кудзей О. 185, 189
Кузмяк П. 107, 108, 207
Кузмякова А. 20
Кузяк Т. 184
Кукольник В. 34
Кулик І. IX
Купка В. 185
Курилло Т. X, 128
Кутка І. 21, 48, 49, 67
Кuftіна-Полуєктова О.
130

Л

Лабанц О. 72
Лаборець, князь 20, 80,
81, 116
Лаборчан (Коля Лабор-
чан) (див. Горняк М.)
Лазорик Ф. 113
Лапушняну О. 37
Латяк Д. 21, 23
Лацова-Гупцейова М. 185
Легеза В. 145
Легеза І. 106
Легеза Ф. 106
Лелекач М. (Лелекач
Н., Лелекачъ) X, 31,
108, 111, 134, 135
Лемкин І. Ф. (див. По-
лянський І.)
Лемко Й. 185
Леопольд, *імн.* 29
Лец С. Є. IX
Ливчак Й. 67
Лихварчик М. 72
Лінтур П. 15, 111, 147
Лісовий П. 15
Лодій П. 33, 35, 54, 57
Лоцуга І. 113
Лугош М. (Лугош-
Погодін) 113, 131,
136-138, 148
Лукачъ Дем'янъ (див.
Дем'ян Л.)

Луцик Є. (Луцик І. Я.)
164, 165
Лучкай М. 35, 45, 62, 67
Лявинець М. XIII, 21

М

Магочій П. Р. 1, 3, 17,
27, 104, 142, 151,
152, 164, 188,
Мадзелян С. 184, 186
Майор Г. 32
Маковичанин Олекса
(див. Фаринич О.)
Малиняк М. 19
Мальцовська М. 20,
179, 180, 188
Манайло Ф. 131
Марія Терезія, *імн.* 26,
31-33, 53
Маркош Г. 72
Маркусь В. 134
Маркуш О. 21, 113,
114, 124, 134, 135
Мартинovich Б. 165
Маслюк В. П. 59
Матола В. 185
Матяшовська Ю. 185
Мацинський І. 17, 59,
60, 191
Мацков П. И. (Мацковъ)
143, 150, 156, 158, 161
Меденці І. 185
Медеші І. 189
Мейгеш Ю. 134
Мефодій, *св.* VIII, 6, 147
Мигалка І. 106, 113
Міговк П. 21, 113, 124, 135
Мизга 37
Микитась В. Л. XI, 15,
40, 42, 44
Микола II 171
Милославський П. 135
Митрак О. 64, 77
Михаліч М. 64

Мишанич О. XI, 15, 16
Міговк-Сніжник П. 137
Міксат К. 135
Могиш В. 167
Мойсюк І. 185
Молдованин Ф. (див.
Філіп Молдованин)
Молнар В. 186
Молнар М. 138, 186
Мольнар М. 16
Мончаловський О. А.
(Мончаловскій О. А.)
83
Мопассан Гі, де 135
Мориляк В. 185
Мороховічова-Цвик К.
185
Мураній І. (Мураній И.)
12, 21, 113, 129, 131,
135, 137, 215
Мурянка Петро (див.
Трохановський П.)
Мустіянович Е. 106
Мушинка М. 17

Н

Нагорянський А. 159,
164, 165
Надь Г. 22
Надь Ю. 22
Наполеон 94
Науменко Ф. 15
Невицька І. 113, 124, 130
Невицький Е. 106
Недзельський Є. (Нед-
зльскій Е.) X, 10,
104, 111-113, 120, 123,
129, 131, 136, 137, 147
Нейметі М. 185
Немеш М. 135
Нестерак М. 19, 98
Новак І. 147
Нодь М. 64, 72, 73
Нярадї З. 22

О

Ольбрахт І. 120, 187
Ольшавський М. М. 21,
28, 54
Оресик П. 155
Орлай І. 34

П

Павенцький А. 66
Павлович О. (Павло-
вич А.) 16, 19, 64, 67,
72-77, 110, 111, 145, 197
Павлович М. 22
Падяк В. VII, 3, 10, 12, 13,
24, 31, 38, 72, 73, 78, 80,
81, 134, 136, 171, 179
Панкович С., *єп.* 10, 94,
95
Панькевич І. 111, 113
Панько С. 141
Панько Ю. 20
Папгаргаї Д. 22, 23, 188
Папуга А. 22
Паскевич І. 63
Пастелій І. 33, 35, 45-47
Патрус-Карпатський А.
(Патрус А.) 113, 114,
122, 145-148, 153
Паук М. 185
Пачовський В. 113
Пачуга Н. І. 150
Пелех І. В. 67
Первомайський Л. IX
Перович Й. 157
Перфецький Є. 30, 111
Песталотці Й. 69
Петах І. 164
Петефі Ш. 135, 187
Петрик М. 157
Петро от Корнуги 169
Петров О. Л. (Пет-
ров А. Л.) 38, 50, 111
Петровай В. 185
Петрович П., *єп.* 39

Петровцій І. 24, 185,
187, 188
Петьо П. 123
П'єщак І. 124
Піпін О. 11
Пищальник Р. 185
Підгірянкa Марія
(Домбровська М.)
113, 145, 146, 164
Пільцер М. 131, 148
Піпаш-Косівський В. 134
Плішкова А. 1, 20
Поливка І. 106
Полянський А. 67, 71,
98, 100
Полянський І. (Полян-
ський І.) (*псевд.*: Лем-
кин І. Ф.) 19, 128
Полянський О. 98, 113,
124
Полянський П. 67, 71,
98, 102, 103
Поп В. 15
Поп І. (Поп І.) 3, 104, 123
Попов О. (Попов А. В.)
111, 113
Попович А. 9
Попович Д. 113, 114, 135
Попович М. 112-114,
120, 122, 145, 147,
148
Попович-Кум'ятський Г.
147
Попрадов (*див.* Ставров-
ський-Попрадов Ю.)
Потушняк Ф. 21, 113,
114, 119, 120, 124,
134, 135
Похна І. 168, 169
Продан П. 141
Прокоп А. 22
Прокопович Ф. 32
Пугачов 88
Пушкін О. IX

Р

Раковський І. 9, 64, 66, 72
Ракоці 93
Ракоці Ференц II 29
Рамач М. 22
Рамач Ю. 1
Рац Я. 23
Репела Н. 185, 186
Рессель Г. 1
Рібович Н. 189
Різніч П. 23
Ріпа І. 62, 67
Річард III, *король* 130
Рішко М. 113, 114, 120
Роксоляна 102
Роман М. 17, 143
Роман Рондо С. 22
Романчик Р. Э. 18
Рот Й. IX
Рошкович Е. (Рошко-
вич Э.) 38, 45-47, 157
Рубій Й. 106
Рудловчак О. 16, 21, 72
Русенко І. 19, 127, 128,
145, 219
Русин П. 19
Русинко Е. XIII, 18,
110, 142, 143, 152
Русин-Яринич О. 185
Руфус М. 187
Рушак Д. 113

С

Сабов Є. (Сабов Е.,
Сабовъ Е.) X, 12, 18,
45, 48, 49, 150
Сабов Й. 44
Савчинський М. 66
Садовський М. 130
Саламон С. 22
Самчук У. 113
Сандович М. 128, 186
Свенціцький І. 11
Севак П. 187

Сегеді-Фалц Л. 22, 189
Семанчик (*див.* Земанчик І.)
Сембратович С. 71
Сенкевич Г. 135
Сентіюбі Сабо Л. 58
Сисак М. 187
Сисак Я. 187
Ситар І. 185, 187
Сільвай І. 10, 16, 64, 72, 77, 88, 89, 94-96, 145, 146, 203
Сільвай С. 113, 129, 136, 165
Січинський В. 111
Скородинський М. 54
Скрипник М. 13, 118, 172
Скубан М. 22, 23
Сливка О. 113, 135, 138
Слободан Славко (*див.* Керча І.)
Смолей М. 185
Смолей ІІІ. 189
Собин М. 184
Сопко Л. 22
Сочка-Боржавин В. (Сочка В.) 24, 107, 141, 185
Спасович В. 11
Спяк П. 168, 169
Срезневський І. 11
Ставровський-Попрадов Ю. (Ставровській Попрадовъ Ю. І., Ставровський Ю.; *псевд.*: Попрадов) 19, 64, 77, 96, 97, 110, 111, 145, 209
Станинець Ю. 21, 113, 124, 134, 135
Станіславський К. 138
Стефан Баторі 37
Стефан Великий 37

Стефан, *воєвода* 36, 37
Стефан ІV, *князь* 37
Стефановський П. 184
Стріндберг А. 135
Стрипський Г. (Стрипський Я.; *псевд.*: Біленький) 12, 13, 106, 133
Стрібер М. 22
Струмінський В. 27, 191
Суворов О. 57
Сулинча В. 140, 141
Сумароков О. 69
Сурмач Роман (*див.* Луцик Є.)
Сухий ІІІ. 20, 180, 185, 186, 188
Сын Лемка (*див.* Цисляк М.)
Т
Тальв 11
Тамаш Ю. ХІІ, 1, 22, 23
Танчинець В. 185, 187
Тарасович 129
Таркович Г. 34, 35, 54, 56-58, 62
Тегза Ю. (*див.* Тегзе Д.)
Тегзе Д. (*псевд.* Юріон) 143, 150, 156, 160
Текелі І. 41
Телеп П. Ф. 168
Телеп С. 168
Теодорович М. 56, 57
Тетмайер К. 135
Тиблевич Л. 113
Тирко П. 185
Тіхі Ф. 110
Толстой Л. 98, 121
Торонський О. (Тороньскій А. ІІ.) 88, 90, 92
Трембіцький ІІ. 168, 169
Трохановська С. 185

Трохановський М. 128
Трохановський П. (*псевд.*: Музянка Петро) 19, 184-186, 188
Трушинська-Сива Я. 187
Тургенєв І. 98
Турок-Гетеш В. 187, 223

У

Удвари І. (Удвари ІІ.) 21

Ф

Фалц Л. (*див.* Сегеді-Фалц Л.)
Фаринич О. (*псевд.* Олекса Маковичанин) 113, 114, 122, 124, 147, 148
Федака Д. 15
Феделеш К. 124
Фединишинець В. 24, 180, 185, 187 188
Федор П. Х, 112, 113, 122, 124, 129, 147
Федор С. С. 111
Феєрчак П. (Феєрчак П. ІІ.) Х, 9, 10, 72
Фелдеші Ю. 148
Фенич В. 21
Фенчик Є. Х, 10, 11, 16, 64, 77, 89, 98, 100, 105, 145, 205
Філіп Молдованин 38
Фогорашій І. 35
Фонвізін Д. 69
Фонтейн Ж. 154
Фотул І. 185
Франко І. ІХ, 11, 12, 40, 42, 46, 53, 79
Францев В. 111
Франц-Йосиф 64

Х

Харитун Ю. 185, 189
Хватала Г. 54
Хиляк В. (Хиляк В.;
псевд.: Іеронімъ
Анонимъ) 19, 71, 83,
84, 85, 87, 88, 201
Холошний М. 22
Хома В. 19, 20
Хомик П. 184

Ц

Царбовскі А. 32
Цисляк М. (*псевд.* Сын
Лемка) 168, 169
Цшокке Г. 89

Ч

Чакан Ш. 22
Чепа С. 188
Чепинець В. 137
Черкасенко С. 113
Чернецький В. (Чернец-
кий В.) 93, 94
Чехов А. 98, 136, 187
Чорі Ю. 185
Чумак Т. 15
Чурчіч М. (Чурчич М.)
23, 179
Чухран М. 185
Чучка П. 181

Ш

Шандалова Л. 189
Шанта М. 22
Шевченко Т. IX, 15
Шекспір В. 129, 137,
187
Шелепець Й. 17
Шерегій А. Ю. 130
Шерегій Є. 130
Шехович С. 66
Шіллер М. 137
Шіллер-Калюжна М. 137

Шлепецький А. 17
Шмідт Х. 88, 90
Шолом-Алейхем ІХ
Штефан ІІ Великий 37
Шульц Б. ІХ

Щ

Щавинський В. 19, 71
Щавницький М. 34
Щорс М. 175

Ю

Югасевич І. 44
Юріон див. Терзе Д.
Юрковський П. С. 169

Я

Яворський Ю. 10, 44, 111
Яким М. 22
Якуб'янський (див. Ба-
кош І.)
Ялч П. 185
Яній 27
Янович П. 77, 88-90

В

Banitsky S. 146, 164
Bezinec G. G. 156
Bohaczyk P. 155
Brinsky S. 151, 159

Д

Dickun J. M. 156
Dohovits B. 59, 61
Duchnovič A. 157

Г

Gárdonyi G. 137
Gorzo V. 151

Н

Homicsko 151

Ј

Jason S. 155
Joseph II 46
Juhasz M. 151

К

Karas N. S. 155
Keshelak 151
Koban V. 154
Koman O. 151
Kovalchik 151
Kralickij A. 146
Kubek E. 151, 167

М

Mirossaj V. 151

О

Oresick P. 155

Р

Pačuta N. 151
Petrus A. 147
Petrik 151

Ѕ

Sabov E. 150
Staurovsky 151

Т

Thegze H. 151

В

Varzalyi 151
Volenskij N. 151
Vološin A. 150

W

Walko A. 155
Wansa M. 155

Z

Zilahy L. 137

